

Міністерство освіти і науки України
Запорізький національний університет

Юрій КАГАНОВ, Ольга МАКЛЮК, Іва ПАВЛЕНКО,
Катерина СІРІНЬОК-ДОЛГАРЬОВА, Олена ТУПАХІНА

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ EUROPEAN MEMORY POLITICS

Навчальний посібник
Course book

Запоріжжя
2023

УДК 930:159.953.2(4):327.56(075.8)
Є245

Рекомендовано до друку Вченою радою Запорізького національного університету
(протокол № 2 від 26 вересня 2023 р.)

Рецензенти:

Оксана КАЛІЩУК, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки

Владислав МОРОКО, кандидат історичних наук, директор Департаменту культури, туризму, національностей та релігій Запорізької обласної державної адміністрації,

Є245 Європейська політика пам'яті = European Memory Politics : навч. посіб. /
О. Тупахіна, Ю. Каганов, О. Маклюк, І. Павленко, К. Сірінюк-Долгарьова. За-
поріжжя: ЗНУ, 2023. 262 с.
ISBN 978-966-599-611-8

У посібнику представлений широкий спектр підходів до феномену історичної пам'яті та історичної травми, розглянуто засадничі принципи європейської політики пам'яті як запоруки миротворчих процесів у Європі та фундаменту пан-європейської ідентичності. На практичних прикладах з досвіду країн ЄС продемонстровані кращі рішення у сфері реалізації політики пам'яті на рівні держави, висвітлено роль медіа, культури та мистецтва.

Для широкого кола читачів: студентів закладів вищої освіти, фахівців з міжнародних відносин, істориків, соціологів, політологів, філософів, літературознавців, культурознавців, а також усіх, хто цікавиться проблематикою історичної пам'яті.

The course book presents a wide range of approaches to the phenomenon of historical memory and historical trauma. It explores the fundamental principles of European memory policy as a guarantee for peacekeeping processes in Europe and the foundation of pan-European identity. Best practices in the implementation of memory policy at the state level are demonstrated through practical examples from the experience of EU countries. The role of media, culture, and art is highlighted. Intended for a broad readership, including university students, international relations specialists, historians, sociologists, political scientists, philosophers, literary scholars, cultural studies experts, and anyone interested in the issues of historical memory.

УДК 930:159.953.2(4):327.56(075.8)

ISBN 978-966-599-611-8

© О. Тупахіна, Ю. Каганов, О. Маклюк, І. Павленко, К. Сірінюк-Долгарьова

Видання здійснено в рамках проєкту Європейського Союзу за програмою Еразмус+, напрям Жана Моне «Tailoring European Memory Politics for Peacemaking in Ukrainian Society» (620386-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-MODULE). Підтримка Європейської Комісії у створенні цього видання не означає схвалення змісту, який відображає лише погляди авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ньому.

Publication prepared and funded under Erasmus+ Jean Monnet Actions «Tailoring European Memory Politics for Peacemaking in Ukrainian Society» (620386-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-MODULE). The European Commission support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

ЗМІСТ

Від авторів	5
Тема 1. Рах Еуропаеа: минуле й майбутнє	9
Тема 2. Концепції суспільної пам'яті у європейських студіях	86
Тема 3. Історична пам'ять та політика пам'яті	100
Тема 4. Механізми пам'яті: як ми пам'ятаємо минуле?	128
Тема 5. Європейська політика пам'яті: минуле заради майбутнього.	145
Тема 6. Історичні травми українського суспільства	158
Тема 7. Війни пам'яті в медіа	163
Тема 8. Історична травма у дзеркалі мистецтва	192
Заліковий практикум	246

ВІД АВТОРІВ

*Трагедія історії не в боротьбі правди проти неправди,
а в боротьбі різних правд.
Гегель*

Книга, яку ви тримаєте в руках, написана за результатами трирічного впровадження інноваційного міждисциплінарного курсу «Європейська політика пам'яті». І розробка курсу, і його викладання, так само як і багато інших освітніх, просвітницьких, наукових і культурних ініціатив, що наближають Україну до європейської спільноти, стали можливими завдяки фінансуванню Європейського Союзу – нашого надійного партнера у розбудові об'єднаної, міцної, демократичної держави.

Проблема об'єднання, пошуку спільної платформи для руху вперед, ніколи не стояла перед незалежною Україною так гостро, як у другій декаді ХХІ століття. Тривалий час політика пам'яті в нашій країні залежала не від експертних інституцій, а від персоналій президентів – а отже, провадилася несистемно й ситуативно. Історична політика України знає і період нестримного плюралізму наративів, значна кількість яких, втім, не піддавалася жодній науковій верифікації; і період «балансування» між двома діаметрально протилежними світоглядами; і періоди очевидного домінування

однієї з цих протилежностей, які, услід за Ярославом Грицаком, можна назвати «нативістською» та «совецькою» моделями.

На тлі відродження імперських реваншистських настроїв з боку російської федерації така безсистемність не могла не завершитися катастрофою. Послугуючись одвічним, як світ, гаслом «Розділяй і володарюй», авторитарні політичні сили навмисно поглиблювали розкол в українському суспільстві через поляризацію візій минулого. І коли 2014 року російські війська підступно, без знаків розрізнення, входили в український Крим і на український Донбас, в арсеналі їхніх озброєнь були й імперські історичні міфи, і напівзабуті радянські ритуали, символи, персоналії тощо.

Проект «Політика пам'яті: досвід Європи заради примирення в Україні» стартував саме як відповідь на виклики, що постали перед Україною в контексті «гібридної війни». Саме тоді у царині державної політики пам'яті розпочалися суттєві зрушення, спрямовані на згуртування на тлі зовнішньої загрози. Набув нових повноважень Український інститут національної пам'яті, публічні простори очищувалися від комуністичної символіки, було відкрито доступ до колишніх архівів КГБ, розпочався процес інклюзії історій корінних народів, національних меншин, маргіналізованих соціальних груп до холістичної картини минулого та єдиної моделі української ідентичності.

Наша робоча група, що складалася з фахівців з європейської історії, сокетології, соціології, масових комунікацій та літературознавства, прагнула зробити свій внесок в організацію суспільного діалогу навколо проблемних, конфлікто-чутливих аспектів минулого. Адже примирення з минулим – процес комплексний та багатшаровий і вимагає участі не лише держави, а й усіх агентів та інституцій громадянського суспільства. На прикладі європейських країн ми хотіли продемонструвати, як ідея порозуміння та

«примирення з минулим» комунікується різним цільовим аудиторіям на різних рівнях і за допомогою різних засобів: від «журналістики миру» до художніх творів. Але чому саме Європа?

Впродовж багатьох століть Європа була ареною численних конфліктів, війн та розбрату. Якись із цих застарілих сварок не вирішені й досі – та й навряд чи настане той час, коли вичерпуються всі можливі суперечки. Проте країни Європейського Союзу спромоглися закласти під свої стосунки міцний фундамент, складовими якого є спільна система цінностей, спільна ідентичність і, відповідно, спільні візії минулого й майбутнього. З урахуванням того, що європейський континент – це свого роду «плавильний котел», де взаємодіють, а подекуди й зіштовхуються різні культури, релігії, національності та політичні ідеології, таке завдання видається надскладним. Втім, свідотцвом ефективності вжитих заходів може слугувати Нобелівська премія миру, отримана Європейським Союзом 2012 року «за понад шістдесят років, присвячених розвитку миру та примирення, демократії і правам людини в Європі».

А шлях до цієї високої нагороди був непростим! Кордони європейських держав, окреслені Вестфальським миром 1648 року, далеко не завжди відбивали етнічні, культурні та історичні реалії. Процеси індустріалізації дедалі поглиблювали економічну нерівність між сусідами. Колоніальна експансія породжувала протиріччя на глобальному рівні. Напруга, конфлікти, непорозуміння накопичувалися, допоки не вибухнули у XX столітті двома світовими війнами, що унесли у сукупності понад тридцять мільйонів життів.

Саме тоді, під гаслом «Ніколи знову», народи Європи об'єдналися, щоб навіки покласти край жахливим злочинам проти людяності. Певний час здавалося, що цієї мети було досягнуто – навіть з ура-

хуванням кривавих «югославських війн», у мирному завершенні яких неабияку роль відіграла саме миротворча політика Європейського Союзу. Але збройна агресія росії проти України, кульмінацією якої стало повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року, змусила наново переосмислити засадничі принципи системи світової безпеки.

...Прифронтовий Запорізький національний університет відновив навчальний процес в дистанційному форматі 28 березня 2022 року – трохи більше, ніж за місяць після початку повномасштабної війни. І дуже символічно, що одним із перших занять, які відбулися в той день, стала лекція за нашим курсом «Європейська політика пам'яті». Частина студентів слухала її з тимчасово окупованих територій. Хтось вже евакуювався до безпечніших регіонів країни. Багато хто не зміг увімкнути камери через проблеми зі зв'язком. Кожний встиг дізнатися, що таке повітряна тривога, ракетний обстріл, «приліт», руйнування, втрати.

Перед нами постало непросте завдання. Важко навчати миру в умовах війни. Важко розповідати про неприпустимість мови ненависті й демонізації ворога, коли це ледь не єдиний механізм захисту від безпрецедентного стресу.

«Кожен день цієї війни формує нашу колективну історичну пам'ять. – написали ми того дня у блогу проєкту. – І матеріали курсу допомагають набагато глибше осмислити цей процес, знизити деструктивний вплив історичної травми і з новою силою виборювати перемогу».

На цій позиції ми стоїмо й досі.

*Щиро,
Команда TEMPUS*

1. PAX EUROPAEA: МИНУЛЕ Й МАЙБУТНЄ

1.1. ВІЙНА ТА МИР У ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЯХ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Війна та мир – це два антагоністичних, але неодмінних аспекти людської історії та досвіду. Європейський континент, з його широким спектром культур, історичних традицій та соціополітичних систем, став свідком безлічі конфліктів, війн, але також мирних угод, дипломатичних ініціатив та спроб примирення. Осмислення цих явищ через призму соціології дозволяє глибше зрозуміти їх природу, механізми та вплив на суспільства. Європа – це місце, де війна та мир істотно вплинули на формування національних ідентичностей, політичних границь та культурних практик. Історичні трагедії двох світових війн у XX столітті, холодна війна, конфлікти на Балканах, а також війна в Україні зробили європейський досвід унікальним і особливим у контексті вивчення війни та миру.

У вивченні війни та миру соціологія демонструє свою унікальність. Вона зібрала історичний досвід, критичні дискурси, теоретичні концепції та методологічні підходи для того, щоб дати змогу дослідникам, політикам та громадянам

краще розуміти, як війни починаються, як вони можуть бути завершені, і як краще будувати мир.

Комплексний підхід до вивчення проблеми війни і миру, представлений у роботах К. Клаузевіца, зокрема у його концептуалізації поняття інтегральної війни, Е. Вайда, Р. Коуїна, Л. Уайта, які вивчали особливості військової та миротворчої діяльності, Х. Терні-Хая, що здійснив експлікацію розвитку світу в протилежних процесах хаосу і порядку, В. Сагатовського, який дослідив мир як цілісну систему, А. Першица, Ю. Семенова, В. Шнірельмана, які аналізували функції війни, І. Панаріна, що вивчав комплексний характер інформаційної війни, тощо.

Діалектична єдність і боротьба війни та миру має прояви у різних соціальних вимірах, що часто визначає диференціацію проявів цього взаємозв'язку за різними підґрунтями, які, у свою чергу, відображають прояви соціального світу як об'єктивної реальності, найбільш широкою диференціацією стає світ матеріальний та духовний. Наприклад, війна ідей є формою світу ідей як сукупності ідеальних образів та зв'язків між ними, що склалися в духовному світі і утверджують духовний зміст війни. Війна ідей є проявом протиборства ідейних настанов, концепцій, теорій тощо у самоусвідомленні суб'єкта, переконаннях, які виникають в інтерсуб'єктних відносинах, вони є проявом зіткнення суб'єктів з різними поглядами та організації або дезорганізації систем суспільства та світу. Суттєвими характеристиками війни ідей є процеси руйнації застарілих ідей, дезорганізації нових як неузгодженості різних позицій і понять, процеси хаосу, дисгармонії у соціальному світі.

Мир ідей є формою світу ідей як сукупності ідеальних образів, узгодженості ідейних переконань у самоусвідомлен-

ні суб'єкта, та у зв'язках між суб'єктами, які склалися у духовному світі. Часто мир ідей ґрунтується на конвенційних та когерентних інтерсуб'єктних відносинах і спрямований на узгодження як процесу духовної діяльності, так і її результату, є проявом системи ідей та поглядів суб'єктів світу.

Війна речей є також формою світу речей, проявом протиставлення суб'єктів щодо речей, матеріальної сторони існування та розвитку життя, часом вона може відбуватися як конфлікт за оречевлення духовного як сукупності опредмечених образів та зв'язків між ними в матеріальному світі, які виникли зі світу ідей та спрямованні на протиставлення суб'єктів світу. Але завжди війна речей – це спосіб організації та дезорганізації матеріального світу. Суттєвими характеристиками для війни речей є процеси руйнації відносин матеріального у соціальному світі або соціальних відносин, що склалися навколо матеріального світу, руйнування опредмечених образів, організації та дезорганізації нових. Це завжди відбувається через відносини неузгодженості, хаосу, дисгармонії у світі.

Мир речей є формою світу речей як сукупності зв'язків між людьми в матеріальному світі, які можуть відображатися у світі ідей та бути спрямованими на утвердження узгодження як єдності інтерсуб'єктивних відносин у процесі матеріальної діяльності та її результату, є проявом організації матеріального у суб'єктів світу.

Звідси, світ ідей – це зміст організації та взаємодії сукупності ідей та зв'язків між ними, що склалися у духовному світі і виступають як лад, устрій, організація, спосіб їх об'єднання, спрямовані на втілення ідеальних образів та появу нових, а також знаходяться в діалектичних зв'язках у площині органі-

зації та дезорганізації. Остання може проявлятися як творча криза, відсутність нових ідей, неможливість застосовувати і втілювати в життя нові розробки та ідеї. Світ речей має свою специфіку як видове поняття відносно родового – інтегрованого світу. Світ речей – це зміст організації та взаємодії суб'єктів навколо матеріальної організації соціального життя, організації соціальних зв'язків відносно сукупності речей, зв'язків між людьми в матеріальному світі, що проявляються як лад, устрій, організація, спосіб упорядкування цієї сукупності.

Отже, війна у світі ідей та речей спрямована на протиборство та є домінацією дезорганізації, ключовими процесами в ній є руйнація, хаос, неузгодженість, дисгармонія. А домінуючими для миру у світі ідей та речей є процеси упорядкування, організації, гармонізації, творення, побудови, злагоди та спрямування на узгодження.

У сучасному глобалізованому світі виникають різноманітні процеси, які дестабілізують світову політичну, економічну, соціальну системи. Через боротьбу країн за природні ресурси, спроби отримати лідерство на світовій арені світова спільнота часом забуває про наслідки неефективного управління та неналежної уваги до першочергових проблем: попередження глобальних та локальних війн згуртованими стратегічними засобами й застереження Світу від масштабних конфліктів, а також стабільне підтримання миру на Землі. Започаткування культури миру у сучасному світі дасть змогу відтворити механізми попередження конфліктних ситуацій та вмотивує протиборчі сторони спільно діяти на етапі становлення процесу розвитку соціального світу. На практиці ключ до культури миру є перетворенням

жорстокої конкуренції у співпрацю країн для досягнення спільних цілей [195, с. 19].

Для знаходження міри війни та миру необхідно знайти межу, де виникають зміни атрибутивних якостей в соціальному світі, коли можна стверджувати, що відбувається війна або світ знаходиться в мирі. Наприклад, звичайний страйк, набуваючи широкомасштабності, перетворюється на революцію або громадянську війну, з'являється нова якість, відбувається розвиток міри. Але коли конфлікт вирішено або процес революції не знайшов відображення в усіх сферах життя суспільства, втратив свої якості, відбулася втрата сутності, а значить втрата міри, тоді і виникає явище, протилежне конфлікту і революції. Кількісні та якісні характеристики можуть діяти тільки взаємопов'язано, вони впливають на зміну міри у єдності, неподільності [189, с. 100].

Тож, продовжуючи ідею культури миру та війни, зауважимо, що насильство породжує ще більше насильство в суспільствах із досвідом громадянської війни. Це актуалізує поняття політичного, соціального та економічного насильства і показує, як громадянська війна створює умови, в яких насильство з різними цілями, такими як самосуд, повстання, групове насильство і ксенофобія можуть співіснувати і процвітати. Приклади з Південної Африки, Північної Ірландії, Лівану та Сирії ілюструють симбіоз між різними видами насильства та демонструють як культура війни може зберігатися навіть після її закінчення [191].

Соціологічний вимір дослідження мира та війни зосереджується на взаємодії соціальних груп, інституцій та індивідуальних акторів у контексті війни або мирних процесів. Це стосується не лише аналізу воєнних конфліктів, але й

розуміння того, як суспільства реагують на війну, як вони сприймають її, адаптуються до її наслідків та працюють над відновленням після неї.

Важливість соціологічного підходу полягає в тому, що він звертає увагу на соціальні структури, відносини, процеси та динаміку, які формуються на фоні війни або миру. Це може бути дослідження взаємодії між військовими і цивільними акторами, вплив війни на гендерні відносини, роль медіа у формуванні публічного сприйняття конфлікту або аналіз мирних ініціатив і спроб примирення.

В цілому, соціологія відіграє важливу роль у вивченні війни та миру, надаючи дослідникам, політикам та громадянам інструменти для глибшого розуміння цих явищ. Поняття війни та миру є невід'ємною частиною європейської історії та культури, а соціологічний підхід дозволяє осмислити їх в контексті ширших соціальних, політичних та культурних процесів, які формують сучасний європейський ландшафт.

Почнемо наш аналіз із теоретичних засад дослідження війни та миру в контексті європейських студій.

Класичні підходи до вивчення війни та миру в соціології досліджують ці явища в контексті ширших соціальних структур та процесів. Можна виділити дві ключові фігури в цьому напрямку дослідження – Макса Вебера та Еміля Дюркгейма, які зробили важливий внесок у розуміння цих понять.

Макс Вебер вважав державу центральним елементом у розумінні війни, оскільки він визначав державу через її монополію на легітимне використання фізичної сили. Він розглядав війну як засіб досягнення політичних цілей, що відбивається у знаменитій фразі Клаузевіца, що війна є про-

довженням політики іншими засобами. Для Вебера війна була не лише засобом досягнення політичних цілей, але й важливим чинником у формуванні національної ідентичності та суверенності держави.

В свою чергу Еміль Дюркгейм розглядав війну з точки зору її функцій в суспільстві. Він підкреслював, що війна може сприяти збереженню соціальної солідарності та згуртованості. Саме війна створює чітке розмежування між «ми» та «вони», що може зміцнювати соціальні зв'язки всередині групи. Однак, він також визнавав, що війна може призвести до деструкції та аномії, якщо вона веде до руйнування основних соціальних норм та цінностей.

Обидва дослідники також враховували взаємозв'язок між війною та миром. М. Вебер вважав, що мир є продуктом політичного порядку, забезпеченого державною монополією на силу, а Дюркгейм розумів мир як вираз морального консенсусу та соціальної солідарності.

Спільно ці підходи створюють багатогранне розуміння війни та миру в соціології, враховуючи як структурні аспекти (такі як роль держави та закони), так і функціональні (такі як згуртованість та аномія). Вони забезпечують важливу основу для розуміння, як війна та мир впливають на суспільство, та формують те, як ми можемо досліджувати ці явища в сучасному світі.

Сучасні теорії та моделі вивчення війни та миру поглиблюють розуміння цих явищ, інтегруючи нові поняття та динаміку в контексті глобалізації та змін у міжнародних відносинах. Наприклад, феномен «зовнішнього ворога» та концепції «глобального миру» є важливими елементами сучасних підходів.

Феномен «зовнішнього ворога» є ключовим у розумінні того, як війни можуть бути використані для зміцнення національної ідентичності та легітимації держави. Ідея полягає в тому, що визначення зовнішнього ворога може згуртувати націю, відволікти народ від внутрішніх соціальних проблем та розширити владу держави. Ця концепція знайшла своє теоретичне обґрунтування в роботах Карла Шмітта, який вважав, що визначення «ворога» є фундаментальним для політичного співтовариства.

З іншого боку, концепція «глобального миру» концентрує увагу на необхідності переосмислення понять війни та миру в умовах глобалізації. Глобальний мир вимагає нових підходів до дипломатії, співпраці між державами та неурядовими організаціями, а також інтеграції міжнародного права. Ці поняття підкреслюють важливість не лише уникнення війни, але й створення позитивних умов для миру, таких як справедливість, рівність, і демократія. Саме в рамках цієї концепції були побудовані ідеї Йохана Галтунга з його позитивним та негативним миром.

Об'єднуючи ці підходи, можна побачити, що сучасні теорії та моделі вивчення війни та миру зосереджуються на динамічних взаємозв'язках між внутрішніми та зовнішніми чинниками, а також на потребі адаптації до швидко змінюваних глобальних умов. Вони відображають більш комплексне розуміння того, як війна та мир взаємопов'язані та взаємозалежні, та визнають, що мир є не просто відсутністю війни, а активним та багатогранним процесом, який вимагає зусиль на різних рівнях від локального до глобального.

Європейський контекст у дослідженні війни та миру відрізняється унікальною історичною спадщиною, культурни-

ми традиціями та політичними структурами. Розгляд цих аспектів є необхідним для глибокого розуміння того, як європейські суспільства взаємодіють з цими фундаментальними явищами.

Історія Європи пройшла через численні війни, починаючи від середньовічних походів до двох світових воєн у XX столітті. Ця багата воєнна історія вплинула на формування європейської політичної думки. Філософи та політичні діячі, такі як Клаузевіц і Гоббс, аналізували природу війни та держави, вносячи вагомий внесок у розуміння цих понять.

Крім того, створення Європейського Союзу стало прагненням до регіональної стабільності та миру після руйнівних війн XX століття. Цей процес включав економічну інтеграцію, спільну зовнішню політику та діалог між колишніми ворогами. Ця миротворча роль ЄС була відзначена Нобелівською премією миру в 2012 році [<https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2012/summary/>].

Культурне розмаїття європейських націй також відіграє важливу роль у дослідженні війни та миру. Різні традиції, мови та історичні досвіди формують відмінні погляди на ці поняття. Це можна побачити в роботах французьких, німецьких, англійських та інших європейських дослідників, які аналізують війну та мир через призму своїх національних контекстів.

Останнім, але не менш важливим, є європейське право та міжнародні угоди, які спрямовані на забезпечення миру та безпеки на континенті. Зокрема, ОБСЄ та Рада Європи працюють над просуванням прав людини, демократії та верховенства права як засобів побудови стабільного та мирного регіону.

А зараз перейдемо до основних соціологічних інструментів дослідження проблем війни та миру, а саме кількісних та якісних методів дослідження.

Кількісні методи дослідження, такі як статистичний аналіз, опитування, та експерименти, надають можливість виміряти і кількісно визначити фактори, що впливають на війну та мир. Ці методи дозволяють аналізувати великі набори даних, такі як військові витрати, жертв конфліктів або соціальні відносини в різних країнах. Вони зазвичай вимагають високого рівня об'єктивності та відповідності строгим статистичним нормам.

Якісні методи, такі як інтерв'ю, спостереження, та аналіз тексту, надають глибше розуміння внутрішніх механізмів, які не можуть бути повністю відображені кількісними показниками. Ці методи фокусуються на вивченні змісту, контексту, мотивації, досвіду та інтерпретації людей. Інтерв'ю з ветеранами війни, аналіз промов лідерів, або спостереження за поведінкою груп у конфліктних зонах можуть відкрити глибокі психологічні та культурні аспекти війни та миру.

Обидва підходи можуть бути застосовані як окремо, так і в комбінації в залежності від досліджуваного питання. Кількісні методи можуть надати загальний огляд тенденцій та закономірностей, тоді як якісні методи можуть допомогти зрозуміти причини та наслідки цих тенденцій.

Специфічно в європейському контексті, цими методами дослідження були використані в роботах таких соціологів, як Раймонд Арон, для вивчення міждержавних відносин. Якісний аналіз знайшов своє застосування в роботах Юргена Габермаса, який досліджував публічний дискурс та його роль у демократії.

Кількісні соціологічні дослідження війни та миру в Європі відіграють важливу роль в аналізі та інтерпретації військових конфліктів, дипломатії, військово-політичних відносин, а також у вивченні структур миру.

Однією з основних переваг кількісних методів є можливість вимірювання та порівняння великих об'ємів даних. Використовуючи статистичний аналіз, дослідники можуть виявити закономірності, зв'язки та кореляції між різними змінними, такими як військові витрати, геополітичні стратегії, військові збитки, або мирні угоди.

Другий важливий аспект кількісних досліджень полягає в можливості відстежування динаміки та змін з часом. Опикування та аналіз трендів можуть показати, як змінюються соціальні, політичні та культурні фактори, які впливають на війни та мир в Європі.

Третій аспект кількісних методів включає в себе використання моделей та прогнозування. Через складні математичні та статистичні методи, дослідники можуть створювати моделі, які допомагають прогнозувати майбутні військові конфлікти, дипломатичні відносини або зміни в міжнародному праві. Ці моделі можуть бути корисними для урядів, міжнародних організацій та ГО в розробці стратегій миру та безпеки.

Окремим напрямом соціологічних досліджень є аналіз конкретних випадків (case study) або окремих війн та конфліктів, для реалізації яких використовується змішана методологія – поєднання якісних та кількісних методів збору соціологічної інформації.

Вивчення окремих війн та конфліктів в Європі заслуговує на особливу увагу, оскільки вони відображають різноманіт-

ність геополітичних, етнічних та культурних факторів регіону. Два важливі приклади включають конфлікти на Балканах та в Україні.

Балканські війни 1990-х були зумовлені розпадом Югославії та привели до серії кровопролитних конфліктів між народами, що раніше жили поруч. Вони підкреслили важливість національної самоідентифікації та етнічної належності в сучасній Європі. Дослідження Річарда Каплана (Kaplan, R., 1993. «Balkan Ghosts: A Journey Through History») та Марії Тодорової (Todorova, M., 1997. *Imagining the Balkans*), зосередилися на історичних коренях та культурних відмінностях регіону, що спричинило конфлікти.

Конфлікт в Україні, що почався в 2014 році, надає інший вимір аналізу війн та конфліктів в Європі. Його корені можна знайти в глибоких історичних, політичних та культурних розділах між східними та західними частинами країни. Наприклад, дослідники Michael Gentile [<https://www.e-ir.info/2017/04/09/geopolitical-fault-line-cities/>] та Тарас Кузьо (Kuzio Putin's War Against Ukraine), звертають увагу на вплив Росії та її стратегічних інтересів у регіоні.

Відзначимо, що дослідженням російсько-української війни займалися і в Запорізькому національному університеті. Так, колектив авторів під керівництвом проф. Максима Лепського ще у 2017 році здійснив власний соціологічний аналіз у вигляді міжнародного експертного дослідження відносно визначення дій з превентивної та мультілатеральної дипломатії; встановлення, підтримання та будування миру, теорії та практики миротворення, впровадження історичних аналогій дослідження миротворення у військових конфліктах та потенційних сценаріїв напрямів вирішення військового

конфлікту, що розпочався на Сході України у 2014 році. Слід зазначити, що саме в рамках діяльності цієї групи дослідників раніше (у 2013 році) було започатковано щорічну конференцію з соціального прогнозування та проектування майбутнього України, тематика якої з 2014 року безпосередньо пов'язані із процесами миротворення. Всі конференції реалізуються на базі факультету соціології та управління Запорізького національного університету та за аналітичної та технічної підтримки ГО «Центр стратегічного прогнозування та проектування».

Взагалі обидва згадані конфлікти відображають складність міжнародних відносин в Європі, де геополітичні, національні, етнічні та культурні фактори переплітаються в непередбачуваний спосіб. Вони також показують важливість регіонального контексту в аналізі військових конфліктів, оскільки кожний регіон має свою власну унікальну історію, культуру та політичну динаміку.

Балканські та українські конфлікти підкреслюють необхідність глибокого розуміння місцевих умов та факторів, що впливають на міжнародну стабільність. Вони вказують на те, що вивчення війни та миру в Європі вимагає багатогранного підходу, що включає дослідження історії, культури, політики, законодавства (аналіз мирних договорів, ініціатив) та соціальних відносин.

Аналіз мирних договорів та ініціатив в Європі займає центральне місце в дослідженні війни та миру на континенті. Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та мирні місії Європейського Союзу (ЄС) є двома з ключових факторів у цьому аналізі. Ці місії, часто розглядаються в рамках Спільної політики безпеки та оборони (СПБО) ЄС,

що фокусуються на вирішенні конкретних конфліктів шляхом надання допомоги в галузі правопорядку, моніторингу та підтримки мирного процесу.

Мирні договори та ініціативи в Європі не лише відзначаються своїм різноманіттям, але й відіграють ключову роль у формуванні сучасного поняття миру та безпеки на континенті. Вони свідчать про неперервну динаміку, що характеризує взаємини між європейськими націями, і підкреслюють важливість спільних зусиль, спрямованих на забезпечення стабільності та процвітання в регіоні, що історично був місцем значущих військових конфліктів. Цей аналіз відображає надзвичайно складну та багатогранну природу мирного процесу в Європі та вимагає неперервного зосередження на спільних цілях та цінностях, що об'єднують нації континенту.

Культурні, релігійні та етнічні фактори завжди відігравали ключову роль у формуванні конфліктів та мирних процесів на всьому світі, зокрема в Європі. Зрозуміння взаємозв'язку між цими факторами та міжнародними відносинами вимагає глибокого аналізу та багатоаспектного підходу.

Культурне різноманіття також може призводити до непорозумінь і навіть конфліктів між народами або групами. Вони визначають способи сприйняття світу, цінності та традиції, що може призвести до розходжень у поглядах на права людини, демократію або соціальну справедливість. Професор Самуель Гантінгтон у своїй роботі «Зіткнення цивілізацій» (1996) розглядає, як культурні та цивілізаційні різниці можуть призводити до масштабних глобальних конфліктів.

Релігійні відмінності також можуть грати значущу роль у війнах та мирних процесах. В історії Європи є багато прикладів, коли релігійні розходження спричиняли війни, напри-

клад, релігійні війни у Франції у XVI столітті. З іншого боку, релігія може служити мостом у мирних переговорах, пропонує спільні цінності та етичні норми.

Етнічні фактори впливають на конфлікти та мир у ще більш конкретний спосіб. Етнічні напруження можуть виникати через нерівність, дискримінацію та ворожість між різними етнічними групами. Конфлікт на Балканах у 1990-х роках, де етнічні розходження призвели до жорстокої війни, є гірким прикладом такого впливу. Дослідження Марії Тодорової (Todorova, M., 1997, «Imagining the Balkans») висвітлює, як етнічні стереотипи та міфи формують і перетворюють конфлікти в регіоні.

Загалом, культурні, релігійні та етнічні фактори є взаємопов'язаними та складними елементами в аналізі війни та миру. Вони відображають глибокі соціальні структури, які можуть як сприяти конфлікту, так і служити основою для мирного співіснування та діалогу. Розуміння цих факторів є ключовим для забезпечення стабільності та гармонії в сучасному світі, особливо в європейському контексті.

При розгляді досліджень війни та миру не обійтися без аналізу соціальних наслідків війн та мирних угод. Соціальні наслідки війн та мирних угод в Європі є багатограними та глибокими, охоплюючи не лише безпосередньо тих, хто бере участь у військових діях, але й суспільство в цілому. Вони мають довгостроковий вплив на соціальну структуру, змінюючи динаміку класів, гендерні відносини, господарську нерівність та соціальне здоров'я націй.

Після Першої світової війни в Європі відбулися значні соціальні зміни. Війна, яка забрала життя мільйонів і виснажила економіки багатьох країн, також внесла свій вклад у суспільні

перетворення. Наприклад, збільшилася роль жінок у робочій силі та громадському житті, оскільки вони замінили чоловіків на роботі під час війни. Дослідники, такі як Джордж Моссе, вивчали цей період, аналізуючи зміни у гендерних відносинах та інших аспектах суспільного життя.

Після Другої світової війни соціальні наслідки стали ще більш виразними. Війна зруйнувала інфраструктуру, призвела до масових переселень населення та змінила політичний ландшафт Європи. Маршаллівський план, запроваджений у 1948 році, став ключовим елементом відбудови західноєвропейських країн і мав глибокий вплив на соціальну структуру регіону, сприяючи стабільності та відновленню довіри до демократичних інститутів.

Мирні угоди та ініціативи також мають свої соціальні наслідки. Організація Безпеки та Співробітництва в Європі (ОБСЄ) працює над питаннями мирного врегулювання конфліктів та сприяння демократії, що впливає на соціальну структуру країн-членів. Інші регіональні організації також здійснюють вплив на соціальну структуру через політику спільності та освітні проєкти.

Важливо відзначити, що соціальні наслідки війн та мирних угод в Європі є складними та багатоаспектними. Вони впливають на різні сфери суспільного життя, від гендерних відносин до економічної нерівності, і продовжують формувати сучасний європейський ландшафт. Цей процес вивчається численними дослідниками і є ключовим для розуміння динаміки сучасного європейського суспільства.

Наслідки війн та мирних угод в Європі мають величезний вплив на психологічний та культурний ландшафт суспільств, які пережили війну. Зміни, які відбуваються після війни в

суспільствах, варіюють від травм, втрати та розчарування до переосмислення національної ідентичності, цінностей та символів.

Психологічний вплив війни можна відчутти в поколіннях тих, хто був прямо залучений до бойових дій, а також у сім'ях, друзів і спільнот, які залишалися вдома. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресія та анкіозні розлади – лише деякі з них. Відомий психолог Еріх Фромм досліджував вплив війни на людську психіку, зокрема вплив на агресію та авторитаризм.

Культурні зміни також є центральною частиною соціальних наслідків війни. Війни часто викликають переосмислення національної ідентичності, відбиваючи та переформовуючи цінності та символи, які є важливими для суспільства. Наприклад, після Першої світової війни, митці та письменники, такі як Еріх Марія Ремарк в Німеччині, активно відображали жахи війни в своїх роботах, що вплинуло на культурне сприйняття війни та героїзму.

Мирні угоди та процеси реконструкції також мають психологічний та культурний вплив. Вони можуть відновлювати довіру між колишніми ворогами, формувати нові спільні ідеали або викликати розчарування та скептицизм. Прикладом цього може слугувати процес відбудови після Другої світової війни, де мирні угоди, такі як Маршаллівський план, сприяли не лише економічному зростанню, але й реконструкції європейського самопізнання.

У випадках, коли війни супроводжуються геноцидом та етнічними чистками, їх культурний вплив може бути особливо глибоким, призводячи до довготривалого поділу та недовіри в суспільствах, як це сталося на Балканах у 1990-х роках.

Подібні процеси спостерігаються у сучасному збройному конфлікті між Україною та Росією, де вплив війни відчувається не лише на рівні індивідуальних травм, але й в культурних змінах, які формують національну ідентичність та цінності.

Загалом, вивчення психологічних та культурних змін, що виникають в результаті війн та мирних угод в Європі, є ключовим для розуміння того, як війна формує суспільство на довготривалій основі, і заслуговує на подальше дослідження.

Громадянське суспільство (волонтерський рух) та громадські організації (ГО) відіграють ключову роль у мирних процесах після війни в Європі, часто доповнюючи та іноді виступаючи в ролі альтернативи до державних структур. Вплив їхньої діяльності можна спостерігати в різних аспектах мирного процесу, зокрема в гуманітарній допомозі, правозахисній роботі, примиренні та відбудові.

Після завершення війни громадянське суспільство (волонтерський рух) та ГО часто займаються наданням гуманітарної допомоги жертвам конфлікту, включаючи допомогу в наданні притулку, харчування та медичної допомоги. Ця робота, яку виконують такі організації, як Карітас, Данська рада біженців, USAID, GIZ, Червоний Хрест, може заповнювати вакуум, що виник через відсутність або недостатність державних ресурсів.

Крім того, ГО та інші групи громадянського суспільства часто виступають в ролі оборонців прав людини, спостерігаючи за дотриманням прав і свобод осіб в період післявоєнної відбудови. Вони можуть також сприяти здійсненню справедливості, працюючи на підтримку трибуналів і судових процесів проти злочинців війни.

Особливе значення відіграють ГО в процесі примирення, де вони можуть служити мостом між колишніми ворогами, сприяючи діалогу та розумінню. Це може бути дуже важливим в умовах, де державні структури або занадто політизовані, або недостатньо довірені. Проекти примирення можуть включати роботу з дітьми та молоддю, культурні обміни, а також зустрічі та діалоги між колишніми ворогами.

Діяльність громадянського суспільства також простягається до довгострокової відбудови, включаючи освіту, економічний розвиток та зміцнення демократії. Вони можуть співпрацювати з місцевими спільнотами на місцевому рівні, щоб забезпечити, що відбудова здійснюється на належному рівні та відповідає місцевим потребам.

Таким чином, громадянське суспільство та ГО відіграють центральну роль у мирних процесах в Європі, наповнюючи вакуум, що виникає внаслідок відсутності або неефективності державних структур. Їх робота спрямована на гуманітарну допомогу, примирення, захист прав людини та довгострокову відбудову, відображаючи багатофункціональний підхід до відбудови після війни.

Взаємозв'язок війни та миру проявляється в таких їх різновидах, що виконують відповідні різноманітні функції. На цій основі можна розробити класифікацію, що подана нижче.

1. Екологічний мир/війна – може виконувати рекреаційну, природну, технічну, екологічно-наглядову та функцію охорони здоров'я. Екологічна війна відбувається задля захисту та належного використання природних ресурсів та рекреаційних зон країни, впровадження у виробництво сучасних, екологічно безпечних ресурсо- та енергозберігаючих технологій, розвиток технологій переробки та утилізації відходів,

здійснення комплексу державних заходів для екологічної безпеки країни, реалізації заходів. Цей різновид війни здійснюється щодо зменшення негативного впливу глобальних екологічних проблем на стан екологічної безпеки країни, розширення її участі в міжнародному співробітництві з цих питань, а також здійснення комплексу заходів, які гарантують екологічну безпеку ядерних та хімічних об'єктів і надійний радіаційний захист населення.

Тобто, якщо екологічний стан країни не задовольняє суспільні потреби з екологічної безпеки життя, виникає деформація в існуючій системі, яка спрямована на зміну стану. Коли досягається екологічна, соціально-екологічна, ресурсно-екологічна, екзогенна та техногенна безпека, виникає екологічна рівновага країни, а також запроваджується ефективно використання природних ресурсів та рекреаційних зон, організовується система екологічної безпеки як у біологічній, так і соціальній сферах (соціальна екологія суспільства) – виникає новий стан, що визначається як екологічний мир.

2. Економічний мир/війна, перш за все, реалізується у внутрішньо-економічних та зовнішньо-економічних функціях. Війна такого різновиду має на меті налагодження економічних процесів виробництва, споживання, обміну та розподілу, досягнення безпеки приватних та державних підприємств, забезпечення злагоджених відносин між державою та ринком, між суб'єктами економіки приватної та державної власності, встановлення торгівельно-економічних відносин з іноземними державами, розвиток ділового партнерства і співробітництва в міжнародній економічній сфері. Економічний мир виникає, коли міра змінюється та досягається економічна безпека та економічний

баланс країни завдяки ефективно діючим економічним функціям війни.

3. Соціальний мир/війна – відбувається задля забезпечення гідних умов життя людини, соціальних груп, класів, страт, спільнот, суспільних організацій, суспільства в цілому, їх вільного розвитку і рівних можливостей для усіх громадян, допомоги соціально-незахищеним верствам населення. До того ж, на причини та хід воєнних дій впливає соціально-демографічна криза. Відповідно, коли сформовані гідні умови життя людини, соціальних груп, спільнот, класів, страт, суспільних організацій, суспільства в цілому, досягнуто їх суспільний добробут та вільний розвиток, подолана соціально-демографічна криза, захищенні усі верстви населення, – проявляється мир.

4. Політичний мир/війна – виконує державно-управлінську, правову, громадянсько-суспільну та зовнішньо-політичну функції. Через наявність протиріч між громадянським суспільством і державою, політичні партії намагаються здобути державну владу усіма методами, а громадські об'єднання протестують проти тоталітаризму і включають самоорганізаційні регулятори суспільного рівня. Коли руйнуються бар'єри для побудови демократичного громадянського суспільства, надання соціальної захищеності особистості, встановлення законності та правопорядку, досягнення свободи суспільства, можна стверджувати, що війна відбувається для забезпечення миру, визнання незалежності країни сусідніми державами та світовою спільнотою, панування законності та правопорядку.

5. Воєнно-технічний мир/війна – реалізує інформаційну, технічну, воєнну функції. Мир у діалектичній єдності з війною

в цьому контексті виражається як досягнення інформаційної, технічної та воєнної безпеки країни, а саме – громадяни країни забезпечуються правдивою інформацією, вживаються запобіжні засоби для попередження інформаційної війни, військове обладнання використовується лише для навчань боєздатної армії. За абсолютизації воєнно-технічної сфери в країні виникає насильство держави над усіма членами суспільства і необхідним завданням як державних структур, так і самоорганізованих об'єднань стає вироблення механізмів для попередження такого становища.

6. Духовно-культурний мир/війна втілює функції конструювання трансформації смислів, цінностей, норм, ідей, переконань та таке інше у суспільних відносинах. Духовно-культурна війна руйнує віджилі бар'єри для розвитку суспільних відносин у мистецтві (література, живопис, музика, архітектура, кіно, театр і т.д.), або навпаки – ведеться за збереження духовних і культурних цінностей нації. Іноді війна це руйнування власне духовно-культурного життя людей. Духовно-культурний мир є результатом боротьби суспільства за формування цілісного національного духовно-культурного простору, що призводить до консолідації держави і суспільства.

У наведеній вище класифікації визначено, що результатом та завершенням війни є мир, але процеси, які характерні для цих феноменів мають різну спрямованість. Війна спрямована на протиборство, деформацію, деструкцію, а мир – на улагодження, організацію, гармонізацію, творення. Тому, доцільним є визначення диференціації конкретики соціального світу у класифікації взаємозв'язку війни та миру за своєю спрямованістю. Коли відбувається домінування внутрішньої

війни, а саме спрямування сукупності державних елементів, компонентів або зв'язків між ними на протиборство, дезорганізацію й руйнацію внутрішніх систем, досягається внутрішній мир, який характеризується організацією сукупності елементів, компонентів або зв'язків між ними, спрямованими на узгодження як процесу так і стану всередині системи. Відповідно, домінування зовнішньої війни – спрямування сукупності державних елементів, компонентів або зв'язків між ними на протиборство, дезорганізацію і руйнацію систем ззовні призводить до досягнення зовнішнього миру, який характеризується організацією сукупності елементів, компонентів або зв'язків між ними, спрямованими на узгодження як процесу так і стану ззовні системи. Отже, мир та війна відрізняються за своєю спрямованістю. Внутрішній та зовнішній мир можуть не бути гармонізованими, індивід із внутрішнім конфліктом здатний як цілком бути в злагоді із зовнішнім світом, так і навпаки.

На сучасному етапі конкретно-історичного розвитку соціального світу виділяють гібридні і мережеві війни. Американський дослідник Г. Грег розглядає сучасну гібридну війну як новий тип бойових операцій – гібрид нерегулярної та звичайної війни. Гібридні війни змішали летальність звичайної війни з тактикою і фанатизмом нерегулярної. Протиборчі сторони надзвичайно адаптивні та оснащені високотехнологічною зброєю, наприклад, високоточними керованими ракетами.

На думку І. Чайки мережевість – новий спосіб соціальної структуризації пронизує всі ієрархічні рівні соціальних систем, подекуди руйнуючи їх, але у більшості випадків зберігаючи традиційну структуру, залучаючи, втім, її компоненти до

нових мережових утворень, що не характеризуються ієрархічністю, у функціонуванні мережових спільнот відсутня жорстка нормативна регуляція тощо. Тож, мережева війна характеризується нежорсткою воєнною політикою і не підкріплена ієрархічними зв'язками суб'єктів, наявний горизонтальний тип відносин влади та управління, превалюють громадянські форми протистояння (державна влада проти ополченців і т.п.).

Гібридна війна втілює в собі суміш протистояння в усіх сферах життєдіяльності суспільства із задіянням терористичних сил. Виявляється як відкрита або прихована агресія однієї країни по відношенню до іншої із інформаційним протиборством і пропагандою. У процесі змінюється конфігурація війни: економічна – інформаційна – державна – громадянська – терористична боротьба. Має воєнно-локальний характер через акумулювання деяких територій країни, на яких ведуться воєнні дії із інформаційним впливом кожної сторони. Таким чином, гібридна війна має схрещенні типи протистояння. Суб'єкти гібридних і мережових війн впливають на їх типи в залежності від різноманітних природних і людських факторів.

Таким чином, досліджуючи війну та мир у їх діалектичному взаємовідношенні, слід виділити рівні взаємозв'язку миру та війни: по-перше, рівень цілісності, на якому проявляються холістичні війна та мир із сучасним гібридно-мережовим режимом як комплексування, співвідношення, конструювання, використання різних рівнів війни та миру у способі організації світу; по-друге, підсистемний рівень, який можна поділити за сферами життєдіяльності суспільства: екологічний, економічний, соціальний, політичний, духовно-

культурний, воєнно-технічний мир/війна або поєднання декількох сфер; по-третє, – інституціонально-організаційний; по-четверте, – рівень суб'єктної діяльності. Останні два рівні будуть розкриті нижче.

П. Бергер і Т. Лукман, досліджуючи конструкцію світу визначили, що об'єктивність соціального світу означає, що останній протистоїть людині як щось зовнішнє по відношенню до неї. Головне питання полягає в тому, чи усвідомлює людина, що яким би об'єктивованим не був соціальний світ, він створений людьми і може бути ними перетворений. А отже, війна і мир в соціальному світі теж об'єктивовані діяльністю суб'єктів, соціо-культурним порядком, створені людиною і можуть бути керовані людськими діями. При цьому процес реіфікації заперечує значення суб'єкта у долі соціального світу. Але, впливають на мир і війну як природне, так і людське оточуюче середовище. Це означає, що війна і мир є продуктами людської діяльності.

Об'єкт миру, наприклад, земля або люди, у фазових переходах соціального світу із миру до війни, стають об'єктами війни – боротьба за землю, людей. Тобто, в залежності від об'єктивних характеристик війни бувають різними. Якщо виникає абсолютизація однієї сторони, формується чітка спрямованість боротьби: за землю, за народ, тобто війна за ресурси; війна за мир, за ідеологічні переконання, за ідею, за світогляд, за владу і т. ін.

Суб'єкти соціального світу виражають власну прихильність та погляди щодо війни або миру, таким чином відбувається їх світоглядна ідентифікація та самоідентифікація. Цей процес здійснюється у причетності суб'єктів до механізмів та способу організації соціального світу – миру або

війни – умиротворення, миротворення, війнотворення, їх участі у процесах, спрямованих на руйнацію системи або на її утворення.

Так, суб'єкти соціального світу можуть ідентифікуватися як белуфіли (від латинського слова *bellum* – війна та грецького *filia* – дружба, любов), світогляд яких спрямований на воєнні дії, вони переживають жагу до деструкції, руйнування соціального світу, протиборства, дезорганізації суспільного життя. Моральне задоволення у суб'єктів виникає при спогляданні хаосу, неузгодженості та дисгармонії у соціальному світі. Але таке позитивне ставлення до війни виникає через бажання змінити архаїзований, зіпсований мир, який суб'єкти відмовляються сприймати як свою повсякденну дійсність. Белуфіли стають активними учасниками воєнних дій та суб'єктами війни, щоб зруйнувати і перетворити світ. Наприклад, у політичній сфері діячів-белуфілів прийнято називати «яструбами», які спрямовують свої сили і вплив на воєнно-промисловий комплекс і військову орієнтацію країни. Таким чином, вони вважають, що миру можна досягти лише через застосування воєнної сили та постійної і якісної підготовки воєнних кадрів, армії. Латинський вислів «*Si vis pacem, para bellum*» у перекладі на українську звучить як «хочеш миру, готуйся до війни» і описує філософію таких політиків.

Суб'єкти можуть ідентифікуватися і як белуфоби (від латинського слова *bellum* – війна та грецького *fobos* – страх), світогляд яких формується страхом воєнних дій в агресивному ставленні до деструкції, руйнування соціального світу. У цих суб'єктів виникає відчуження та жах при сприйнятті хаосу, неузгодженості та дисгармонії у соціальному світі.

Белуфоби не стають активними учасниками воєнних дій та, навіть, переходять під час війни, приймають мир таким який він є, лише б не стати суб'єктами війни.

Важливою ідентифікацією суб'єктів соціального світу є пацефіли (від латинського *pacem* – мир та грецького *filia* – дружба, любов), світогляд яких спрямований на мирні дії, і які сповідують гуманне ставлення до всього живого та людства у суспільній діяльності. Суб'єкти є прихильниками упорядкування, гармонізації, творення, побудови та відсутності будь-яких проявів протиборства й руйнування соціального світу або будь-якої системи (соціальної, матеріальної, технічної або біологічної), а також суспільного життя та суспільних відносин. Моральне задоволення у суб'єктів виникає при спогляданні миру, узгодженості та гармонії у соціальному світі. Пацефіли є активними учасниками миротворчих заходів, та, часом, воєнних дій, але для досягнення миру, а отже є суб'єктами і миру, і війни.

Пацефоби (від латинського *pacem* – мир та грецького *fobos* – страх) – це суб'єкти соціального світу, світогляд яких формується страхом мирних дій та заперечує мирну ситуацію соціального світу. У цих суб'єктів виникає відчуження та відраза до миру, гармонії у соціальному світі. Пацефоби мають різні причини такого ставлення до миру: 1. Занепокоєння, що мир стане гіршим за війну або не стане відповідати їх потребам; 2. Суб'єкти ненавидять й зневажають мир, який склався після воєнних дій і він їх пригнічує та лякає. Пацефоби стають активними учасниками, як воєнних дій, так і миротворчих, але згідно із власними поглядами на перетворення існуючого миру в соціальному світі. Отже, вони можуть стати у подальшому прихильниками і війни і миру.

У розвитку соціального світу відбувається взаємний перехід ідентичностей, взаємоідентифікація. Ідентитетами суб'єктів соціального світу є заперечення або ствердження суб'єктом процесів миру або війни.

Ключовими факторами, які впливають на суб'єктів соціального світу є екологічні, економічні, соціальні, політичні, духовно-культурні та воєно-технічні, а також процеси управління та самоорганізації в країні. Через те, що проблеми, які виникають у сферах життєдіяльності суспільства, зумовлені дисбалансом управління та самоорганізації в країні або абсолютизацією одного із процесів. Не ключові фактори виражаються у суб'єктивному сприйнятті окремої людини загальної ситуації в соціальному світі. Її психологічний стан, сімейні конфлікти, внутрішні розбіжності особистості або деяких організацій на мікрорівні суб'єктів впливають на відношення до світу, але не гарантують всеохоплюючого характеру формування белуфілів, белуфобів, пацефілів і пацефобів. Необхідна об'єктивність у поглядах щодо стану соціального світу задля його перетворення. Тому негативна, незадовільна ситуація у сферах життєдіяльності суспільства формує белуфілів та пацефобів. І навпаки, якщо ситуація в соціальному світі є сприятливою для життя суспільства і влаштовує все або більшу частину населення – формуються пацефіли та белуфоби.

Цілісність суспільства визначається сукупністю його соціальних інститутів. Особа, яка виступає як белуфіл, белуфоб, пацефіл та пацефоб формується у ключових соціальних інститутах: сім'ї, освіти, економічних, політичних, соціальних, релігійних). Наприклад, в інституті сім'ї та у трудових або навчальних колективах, в яких головними життєвими прин-

ципами є гуманізм, мироцентризм, цінність миру на Землі, – виховується пацефіл і белуфоб. У подальшому такі суб'єкти поважають державу, Батьківщину, служать країні, що позитивно впливає на клімат у громадянському суспільстві, стають активними учасниками руху за мир і порядок. У сім'ї та у трудових або навчальних колективах, де зневажаються державні, духовні цінності та пропагандується деструкція соціального життя в усіх його проявах на усіх рівнях, – виховується пацефоб та белуфіл. У подальшому такі суб'єкти нехтують свободою, порядком та гармонією в державі й громадянському суспільстві та стають активними учасниками проти миру і порядку в соціальному світі. На світогляд і свідомість інших суб'єктів такі малі, референтні групи мають великий вплив, який згодом формує подальше бачення й ставлення до інших соціальних інститутів, з'являється вплив суб'єктів – членів міжнародних організацій, ООН, ОБСЄ, НАТО, які виступають миротворцями або, навпаки, агресивними воєнними блоками, спрямованими на дезорганізацію ворожої системи задля підтримання миру на Землі. А дії, вчинки та поведінка суб'єкта визначають стан і процеси у соціальному світі.

1.2. Етапи становлення концепції європейського миру

Європейський мир – це складний та багатоаспектний феномен, який має глибокі корені в історії та культурі континенту. Він забезпечується через поєднання політичних, економічних, соціокультурних та правових структур, які формують сучасний лад європейських держав. В умовах глобалізації та зростання геополітичної напруги, мир і стабільність в Європі впливають на всесвітню політичну сцену. Європейський мир

не є статичним поняттям; він постійно перебудовується та адаптується до змін у світовому порядку.

Поняття європейського миру зародилося після Другої світової війни, коли потреба в стабільності та співпраці між державами стала очевидною. Відтоді, зусилля забезпечити мир і співпрацю між країнами Європи призвели до створення різноманітних міжнародних організацій, таких як Європейський Союз, ОБСЄ, НАТО, ООН та інші.

Специфіка європейського миру полягає в тому, що він не є лише відсутністю війни чи конфлікту. Він також передбачає розвиток демократії, прав людини, правового державного устрою, а також економічної та культурної інтеграції. Це сприяє взаєморозумінню між народами та зміцненню міждержавних відносин.

Проте, європейський мир не є незмінним і непорушним. Він постійно викликається різними внутрішніми та зовнішніми факторами, такими як геополітичні конфлікти, міграційні кризи, економічні коливання, тероризм, збройні вторгнення та інші. Всі ці виклики порушують питання забезпечення та зміцнення європейського миру надзвичайно важливим в сучасному світі.

Дослідження стовпів європейського миру дає можливість зрозуміти механізми, що сприяють стабільності та гармонії на континенті, а також виявити потенційні слабкі місця та загрози. Вивчення цього питання важливе не лише для політиків, дипломатів та науковців, але й для всіх, хто цікавиться сучасними міжнародними відносинами та світовим порядком.

В загальному плані процес формування ідеї «європейський мир» умовно можна поділити на такі періоди:

1. Ранній період (XVII–XVIII століття).

Формування поняття європейського миру в XVII–XVIII століттях є складним та багатогранним процесом, що відображає перехід від середньовічного світогляду до сучасної системи міжнародних відносин в Європі.

Початок XVII століття був періодом великих воєн і релігійних конфліктів, особливо Тридцятирічної війни, яка змусила Європу замислитися над необхідністю нового порядку. Підписання Вестфальського мирного договору в 1648 році стало ключовим моментом в створенні модерної системи суверенних держав, де вперше було визнано принцип недоторканності кордонів і незалежності держав. Поняття європейського миру тут вже з'являється як спроба встановити рівновагу сил і запобігти масштабним конфліктам.

Поряд з політичними процесами, важливим аспектом було формування інтелектуального та філософського підґрунтя європейського миру. Просвітницькі думки XVIII століття відіграли ключову роль у виробленні ідей гуманізму, раціоналізму та універсальних прав людини. Відомі мислителі, як-от Жан-Жак Руссо та Іммануїл Кант, зверталися до поняття миру як до глобального ідеалу, заснованого на розумі, законі та моральності. Зокрема, Кант у своєму трактаті «Вічний мир» (1795) пропонував план мирного співіснування суверенних держав на основі республіканських принципів урядування і взаємно обов'язкових договорів. Ця робота може бути розглянута як один із перших спроб створення концептуальної основи міжнародного права.

Водночас слід зазначити, що період XVII–XVIII століть не був повністю миролюбивим у Європі. Конфлікти, завоювання, дипломатичні ігри продовжували існувати. Проте саме в цей

час було закладено основи системи, що регулює відносини між державами на принципах суверенітету, рівноправності та взаємоповаги.

В цілому, формування поняття європейського миру в XVII–XVIII століттях можна розглядати як взаємопов’язаний процес політичних домовленостей і інтелектуального розвитку. Цей період відзначався зародженням нових ідей і принципів, які в подальшому лягли в основу міжнародної системи, що регулює відносини між суверенними державами, а також формуванням гуманістичних цінностей і ідей раціоналізму, які продовжують впливати на сучасний світ.

2. XIX століття – система Європейського Концерту.

XIX століття відіграло критичну роль у формуванні поняття європейського миру, зокрема через створення так Віденської системи міжнародних відносин або так званого Європейського Концерту, що можна вважати однією з перших спроб організованого міждержавного співробітництва на континенті. Після наполеонівських воєн і поразки Наполеона у 1815 році лідери основних європейських держав вирішили створити систему, яка б запобігла подібним конфліктам у майбутньому. Віденський конгрес (1814–1815) став платформою для створення Концерту Європи, що об’єднав Австрію, Росію, Пруссію, Великобританію та Францію у спільній зусиллях забезпечення стабільності на континенті.

Система Європейського Концерту базувалася на принципах легітимності, балансу сил і збереження статус-кво. Вона була системою, що намагалася уникнути масштабних воєн шляхом колективного регулювання міждержавних відносин. Її метою було не лише уникнення конфліктів, а й забезпечення політичної стабільності шляхом підтримки монархічного порядку.

У контексті XIX століття Європейський Концерт став своєрідною відповіддю на збільшення національних рухів і революційних ідей, що загрожували існуючому порядку. Однак попри спроби зберегти монархічний статус-кво, саме в цей період відбувалося формування сучасних національних держав.

Система Європейського Концерту не була жорсткою структурою і не мала формальних органів. Вона функціонував через систему конгресів і дипломатичних зустрічей, де обговорювалися актуальні питання. Проте ця система не завжди працювала ефективно, і розбіжності між державами часто призводили до конфліктів.

До середини XIX століття вплив системи почав слабшати через внутрішні та зовнішні виклики, зокрема зростання націоналізму, промислової революції, і змін у міжнародному балансі сил. Однак ідеї, закладені в Європейському Концерті, продовжили жити в подальших спробах колективного регулювання міждержавних відносин.

У підсумку, формування поняття європейського миру в XIX столітті відбувалося в контексті пошуку стабільності та рівноваги на Європейському континенті. Європейський Концерт, хоч і мав свої недоліки та протиріччя, став важливим кроком на шляху до розуміння необхідності колективного підходу до міжнародних відносин, викладеного на принципах взаємного поваги, співпраці, і дипломатії.

3. XX століття – післявоєнний порядок.

Формування поняття європейського миру в XX столітті можна відстежувати через різні великі історичні злами, з яких особливо важливим є післявоєнний порядок після Другої світової війни.

Однак ми почнемо з Першої світової війни, основні події якої розгорталися на території європейських держав. За результатами цієї війни було розроблено версальсько-вашингтонську систему. Версальсько-вашингтонська система мирних договорів після Першої світової війни представляла собою набір договірних угод та порядків, спрямованих на забезпечення стабільності та мирного співіснування держав після чотирьох років кровопролитної війни. Система, основою якої став Версальський договір, мала на меті запобігання майбутнім конфліктам, але в результаті призвела до ряду політичних, економічних та національних напруг.

Серцевиною системи був Версальський договір, підписаний у 1919 році між союзниками Першої світової війни та Німеччиною. Цей договір представляв собою спробу створити новий європейський порядок на основі принципів вирішення конфліктів мирним шляхом, поваги до національного суверенітету і територіальної цілісності. Він включав в себе важливі положення про роззброєння Німеччини, відшкодування за завдані нею збитки, а також перегляд її територіальних кордонів.

Однак Версальський договір став джерелом численних критичних зауважень. Багато німців сприймали його як покарання, що накладало на Німеччину обтяжливі відшкодування та обмеження у військовій сфері. Крім того, договір не враховував національні інтереси та аспірації деяких народів Європи, що призвело до подальших проблем.

Важливою частиною Версальсько-вашингтонської системи було створення Ліги Націй – міжнародної організації, яка мала на меті забезпечення мирного співіснування народів та запобігання майбутнім війнам. Однак Ліга Націй зіткнулася

з рядом проблем, серед яких неповне членство (Сполучені Штати відмовилися приєднатися) та недостатня влада для забезпечення дотримання своїх рішень.

Поряд з Версальським договором, в рамках Версальсько-вашингтонської системи були підписані інші мирні договори: Сен-Жерменський (з Австрією), Тріанонський (з Угорщиною), Невільський (з Болгарією) та Севрський (з Османською імперією). Ці договори, також були спрямовані на встановлення післявоєнного порядку в Європі, визначали кордони, обов'язки та відшкодування переможених держав.

Особливе місце в системі займає Вашингтонська морська конференція 1921–1922 років, яка привела до підписання ряду договорів, включаючи Договір про обмеження воєнних кораблів. Ці договори стали спробою встановити рівновагу сил у світі та обмежити змагання у воєнно-морському будівництві.

Попри спроби встановити стабільний мирний порядок, Версальсько-вашингтонська система показала свою вразливість у 1930-х роках. Націоналістичні аспірації, економічна депресія та ревізіоністські прагнення деяких держав (зокрема Німеччини, Японії та Італії) підірвали основи системи і призвели до виникнення другого світового конфлікту.

Версальсько-вашингтонська система, будучи спробою відновити мир та стабільність в Європі після руйнівних боїв Першої світової війни, стала предметом численних дебатів серед істориків і політологів. Вона є нагадуванням про складність та вразливість міжнародних відносин та важливість дипломатичних зусиль у забезпеченні миру та безпеки.

Завершення Другої світової війни в 1945 році залишило Європу в руїнах і вимагало створення нового порядку, який

би запобіг повторенню глобальних конфліктів. В цьому контексті розвивалося поняття європейського миру як частини більш широкого міжнародного порядку, що базується на принципах правового регулювання, економічної співпраці та колективної безпеки.

Однією з ключових спроб втілення цього поняття було створення Організації Об'єднаних Націй (ООН) в 1945 році. Цей глобальний механізм був спрямований на забезпечення міжнародного миру та безпеки, і не лише в Європі.

Європейський вимір миру в XX столітті також був тісно пов'язаний з поділом континенту на східну та західну частини внаслідок холодної війни. Цей поділ став вирішальним фактором у формуванні європейської безпекової архітектури, включаючи створення НАТО в 1949 році.

Паралельно до військово-політичних аспектів розвивалася європейська економічна інтеграція. Заснування Європейської спільноти вугілля та сталі в 1951 році, а згодом Європейської Економічної Спільноти в 1957 році, стало важливим кроком у створенні поняття європейського миру через економічну взаємозалежність.

Нарешті, XX століття було періодом розвитку ідеї прав людини як фундаментальної частини європейського миру. Створення Європейської конвенції з прав людини в 1950 році та заснування Європейського суду з прав людини зіграли ключову роль у формуванні цього аспекту.

В узагальненому вигляді, поняття європейського миру в XX столітті віддзеркалює широкий спектр політичних, економічних та соціальних процесів, що визначали континентальний порядок. Це був період постійної еволюції, коли відносини між державами і народами перетворювалися, реа-

гуючи на нові виклики та можливості. Ідея європейського миру продовжила зміцнюватися через спільні цінності, норми та інституційні механізми, створюючи основу для сучасної Європи.

4. Кінець Холодної війни та постбіполярний період.

Після закінчення холодної війни в кінці 1980-х – на початку 1990-х років європейський та глобальний порядки зазнали глибокої трансформації. Цей постбіполярний період відкрив нові можливості та виклики для формування поняття європейського миру, що відображалось в численних аспектах.

Завершення біполярної системи принесло з собою обіцянки нового «кінця історії», як це було сформульовано Френсісом Фукуямою, де демократія та капіталізм стали незаперечними моделями для всього світу. В Європі це призвело до поширення демократичних цінностей, особливо в Центральній та Східній Європі, де відбувалася трансформація політичних систем.

Розширення Європейського Союзу та НАТО на схід стало важливим інструментом для стабільності та миру в регіоні. Вступ нових членів був сприянням їхніх економічних реформ та закріпленням демократії як стабільної системи владарювання.

Однак постбіполярний період також виявив нові виклики для європейського миру. Розширення НАТО, наприклад, викликало напруженість в стосунках з Росією, яка стверджувала, що це розширення порушувало домовленості між Заходом та Москвою.

Із розвитком глобалізації, європейський мир став все більше інтегрованим з глобальними процесами. Це зокрема означало, що міжнародні кризи, такі як фінансова криза

2008 року, мали прямий вплив на стабільність в Європі. Додатково, новий вимір європейського миру був зв'язаний з глобальними викликами, такими як зміна клімату, міграція та тероризм. Ці питання вимагали координованих міжнародних відповідей і визначали нові контури європейського миру.

Поняття європейського миру в постбіполярний період також включало в себе питання ідентичності та культури. Розширення Європейського Союзу поставило питання про те, що означає бути «європейцем», і які культурні та історичні зв'язки об'єднують різні народи континенту. Ці питання вилилися в обговорення про майбутнє Європи, її граничні лінії та взаємодію з сусідами.

Загалом, постбіполярний період був часом інтенсивних змін, коли старі структури та домовленості були переоцінені, а нові виклики та можливості визначали хід розвитку європейського миру. Ця динаміка відображає не тільки геополітичні та економічні процеси, але й культурні, соціальні та екологічні аспекти, які взаємодіють у складному взаємозв'язку.

5. Сучасний період. Сьогодні поняття європейського миру зазнає нових викликів через глобалізацію, міграцію, економічні коливання та розповсюдження гібридних форм війни.

Сучасний період формування поняття європейського миру визначається багаторізними і складними процесами, які відображають глобальні та регіональні тенденції. Цей період зумовлений змішуванням внутрішніх динамік, міжнародних взаємодій та викликів, що з'являються в результаті швидких глобальних змін.

Спочатку, поняття європейського миру неперервно взаємодіє з концептом міжнародного правопорядку. Ідея, що Європа є простором, де правила та норми визначають відносини між державами, стає ключовою. Це відображається в структурі Європейського Союзу, що базується на праві та зобов'язаннях своїх членів, а також в зобов'язаннях перед іншими міжнародними організаціями.

Сучасний європейський мир відзначається зростанням інтеграції та взаємозалежності між державами. Це стосується не тільки економічних відносин, але й безпеки, довкілля, міграції та інших аспектів. Ці процеси взаємодії формують нову картину миру в Європі, де національні інтереси все більше переплітаються з регіональними та глобальними проблемами.

Водночас сучасний європейський мир стикається з новими викликами, такими як зміна клімату, кібербезпека, тероризм, пандемія та гібридні війни. Ці виклики вимагають координованих відповідей на регіональному та глобальному рівнях, і вони впливають на розуміння того, що таке мир в сучасному європейському контексті.

Також не можна ігнорувати роль глобальних акторів та змін у глобальній динаміці. Зміни у світовому порядку, розвиток нових держав-гравців та вплив глобальних економічних трендів стають дедалі важливішими факторами у формуванні європейського миру.

Крім того, сучасний європейський мир відзначається змішуванням різноманітних культурних, соціальних та політичних ідентичностей. Ідея європейської ідентичності виявляється складною та багатогранною, і вона змішується з національними, регіональними та глобальними ідентич-

ностями. Ця динаміка впливає на формування європейського миру, створюючи водночас і можливості для співпраці, і потенційні джерела конфлікту.

Загалом, сучасний європейський мир є результатом складного взаємозв'язку між внутрішніми динаміками, міжнародними взаємодіями та глобальними змінами. Це поняття відображає історичні традиції, сучасні виклики та майбутні можливості європейської регіональної системи. Сучасний європейський мир є поняттям, що розвивається та адаптується до неперервно змінюваних умов, в яких європейські держави відзначають свою спільну відповідальність, але й свою різноманітність.

1.3. Історія становлення європейської спільноти

Становлення концепції європейського миру безпосередньо пов'язано із становленням європейської спільноти. Він може бути розділений на декілька ключових етапів:

1. Післявоєнна реконструкція (1945–1957).
2. Становлення Європейської Економічної Спільноти (1957–1972).
3. Розширення та консолідація (1973–1992).
4. Створення Європейського Союзу (1992–2002).
5. Розширення на схід (2003–2013).
6. Сучасні виклики: Brexit, пандемія та українське питання (з 2014 року).

Розглянемо кожний етап більш детально.

Післявоєнна реконструкція в Європі (1945–1951) є вирішальним історичним періодом, який визначив траєкторію розвитку континенту в другій половині XX століття. Означений величезними руйнуваннями, втратами життя,

соціальними та економічними збитками, цей період вимагав від країн Європи неймовірних зусиль для відновлення своїх економік та соціальної структури.

Реконструкція відбувалася під впливом різних ідеологічних підходів і взаємодії між супердержавами, які перемогли в війні. США і Радянський Союз мали різні погляди на те, як повинна була відбуватися реконструкція, і це призвело до поділу Європи на сфери впливу.

Важливою частиною процесу реконструкції був план Маршалла, започаткований у 1947 році. Ця американська ініціатива надала фінансову та економічну допомогу ряду європейських країн з метою підтримки їх відновлення. План Маршалла стимулював економічне зростання, допомагав у відновленні промисловості та інфраструктури, а також сприяв зміцненню демократії в Західній Європі.

Ці зусилля зіткнулися з викликами у вигляді потреби реабілітації великої кількості ветеранів, відновлення зруйнованих міст, а також подолання глибоких ідеологічних розбіжностей між державами. Крім того, період реконструкції був періодом великої політичної нестабільності в багатьох країнах.

Післявоєнна реконструкція також поклала початок процесу європейської інтеграції. Вона підкреслила потребу в співпраці та взаємодії між державами, які раніше конфліктували між собою.

Розуміння необхідності миру, стабільності, економічного співробітництва призвело до створення Організації Європейського Економічного Співробітництва, а згодом і до заснування Європейської Вугільної і Сталевої Спільноти в 1951 році, яка стала першим кроком до створення єдиного європейського ринку.

Заснування Європейської Економічної Спільноти (ЄЕС) в 1957 році відбулося з підписанням Римських договорів шістьма країнами: Францією, Німеччиною, Італією, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом. Ці договори встановлювали правила для спільного ринку, що об'єднував різні національні економіки в єдиний економічний простір. Основною метою ЄЕС було забезпечення економічної співпраці та інтеграції, що з часом мало призвести до політичної консолідації. Процес інтеграції включав в себе взаємне відкриття ринків, гармонізацію законодавства та стандартів, а також впровадження спільної зовнішньої торгівельної політики. Важливим аспектом було створення спільної сільськогосподарської політики, яка спрямована була на забезпечення стабільності цін та доходів селян. Це було відповіддю на глибокі перетворення в сільському господарстві Європи після війни.

Створення ЄЕС також мало глибокий символічний вимір. Це було виявом бажання втілити нову модель міждержавної взаємодії в Європі, позбавлену ворожнечі та конфліктів. Ідея Європейської інтеграції втілювала в собі дух співробітництва, демократії та правового державного устрою.

В цілому, становлення ЄЕС у 1957 році можна розглядати як важливий етап у розвитку європейської спільноти, що відкрило дорогу подальшому зближенню та інтеграції країн континенту. Цей процес сприяв формуванню нової міжнародної системи, де спільні цінності та норми стали визначальними факторами у стосунках між державами, і поклав основу для подальшого розвитку Європейського Союзу як важливого гравця на світовій арені.

Перший етап розширення ЄС відбувся у 1973 році, коли до Європейської Економічної Спільноти приєдналися Вели-

ка Британія, Данія та Ірландія. Впродовж 1980-х років процес розширення продовжився з приєднанням Греції (1981), Португалії та Іспанії (1986). Це підкреслило бажання Європейської спільноти залучати нові демократичні держави, що пережили диктаторські режими, до спільного європейського проєкту.

Консолідація, яка відбувалася паралельно з розширенням, була спрямована на зміцнення інституційної та правової структури Європейської спільноти. Однією з найважливіших подій цього періоду була підписання Єдиного Європейського Акту у 1986 році. Цей документ спростив процедуру прийняття рішень та прискорив створення єдиного ринку.

Закінченням цього періоду стало підписання Договору про Європейський Союз в Маастрихті у 1992 році. Договір про створення ЄС набув чинності 1 листопада 1993 року. Він перетворив Європейську Економічну Спільноту на Європейський Союз. Договір об'єднав співпрацю країн Союзу в галузях зовнішньої політики, валютної політики, внутрішньої безпеки. Він заклав основу для створення Економічного та Валютного Союзу, що визначив шлях до впровадження єдиної валюти – євро, яка була запроваджена як безготівкова валюта в 1999 році, а як готівкова валюта – в 2002 році.

У 1997 році був підписаний Амстердамський договір, який зосередився на реформі інституційних структур та зміцненні ролі Європейського парламенту. Цей договір також включав положення про зайнятість та соціальну політику, що підкреслювало глибокий соціальний вимір європейської інтеграції.

Цілі щодо розширення ЄС були важливою частиною цього періоду. В 1993 році в Копенгагені були визначені крите-

рії для кандидатів на членство в ЄС, заклавши основу для подальшого розширення на схід. Наступний важливий крок було зроблено з підписанням Ніццького договору у 2001 році, який мав на меті підготувати ЄС до розширення шляхом зміни голосування та представництва в інституціях ЄС. Всі ці реформи сприяли консолідації Європейського Союзу як унікального суб'єкта міжнародного права, здатного діяти на світовій арені. Вони також відбили глибоку зміну в характері інтеграції: від первинно економічної співпраці до все більшої політичної, соціальної та культурної інтеграції.

Розширення на схід розпочалося в 2004 році з приєднання восьми країн Центральної та Східної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Естонія, Латвія, Литва), а також Кіпру та Мальти. В 2007 році до ЄС приєдналися Румунія та Болгарія, а у 2013 році – Хорватія.

Цей етап розширення відзначався не лише кількісним зростанням ЄС, але й якісним зміцненням зв'язків між Західною та Східною Європою. Це сприяло стабільності, миру та процвітання на континенті, розвитку демократії та правового ладу в нових державах-членах.

Лісабонський Договір, який набув чинності в 2009 році, приніс ряд ключових реформ, що спрямовані на зміцнення ефективності та демократичності ЄС. Зокрема, була зміцнена роль Європейського парламенту, було введено посаду Постійного Представника ЄС з питань зовнішньої політики та безпеки та збільшено вагу голосування за кваліфікованою більшістю.

Фінансова криза 2008 року та наступна економічна рецесія вимагали координованої відповіді від ЄС. Було вжито заходів зі стабілізації економік держав-членів, реформування бан-

ківського сектору та зміцнення Економічного та Валютного Союзу.

Період з 2014 року характеризується рядом великих викликів: міграційною кризою, Brexit, пандемією COVID-19, зміною клімату та питанням про членство України. Brexit, пандемія COVID-19 та так зване «українське питання» (пов'язане із ситуацією на сході України, анексією Криму Росією у 2014 році та збройним вторгненням у 2022 році) – це три великих виклики, з якими Європейський Союз стикнувся за останні 5 років.

Brexit – вихід Великої Британії з ЄС, який офіційно відбувся 31 січня 2020 року, став великим ударом по єдності блоку. Це підняло питання про міцність союзу, його політичну та економічну стабільність, а також показало, що існують серйозні розбіжності між країнами-членами.

Пандемія COVID-19 в 2020 році викликала масовий кризу у здоров'ї, економіці та соціальних сферах країн ЄС. Це вимагало координованої реакції, яка, в свою чергу, підкреслила важливість солідарності та співпраці між країнами. З іншого боку, пандемія також виявила розбіжності в підходах країн та потребу в глибшій інтеграції.

Українське питання. Починаючи з 2014 року, конфлікт в Україні та дії Росії спровокували новий рівень політичної напруги в ЄС. Це змусило країни-члени об'єднати зусилля, щоб відповісти на дії Росії шляхом санкцій та дипломатичного тиску. Однак політики умиротворення Росії не призвела до вирішення питання, а лише погіршила ситуацію, що перейшла у фазу гострого конфлікту – збройного вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 року.

Збройний конфлікт пов'язаний із питанням про інтеграцію України до ЄС. Розвиток стосунків між Європейським

Союзом (ЄС) та Україною в період з 2014 по 2021 роки є однією з ключових тем в сучасній європейській політиці. За цей час стосунки проходили через ряд етапів, що характеризувалися взаємним зближенням, викликами, а також взаємодією в сферах, які торкаються як політики, так і економіки.

Рішення про відмову від підписання Угоди про асоціацію з ЄС у листопаді 2013 року спричинило Майдан, а в подальшому веде до зміни влади в Україні. У березні 2014 року була підписана політична частина Угоди, а в червні – економічна. Ця Угода стала символом бажання України наблизитися до європейських стандартів.

Політична нестабільність в Україні призвела до активних дій не лише з боку ЄС, а й реакції інших країн, в першу чергу Російської Федерації, якою у 2014 році була здійснена анексія Криму та підтримано збройний конфлікт на Сході України. Ці дії привернули увагу ЄС до безпеки регіону. ЄС ввів санкції проти Росії і надав допомогу Україні в різних формах, включаючи фінансову, технічну, та гуманітарну допомогу.

Введення в дію Угоди про асоціацію зумовило реалізацію глибоких реформ в Україні. Ці зміни торкалися державного управління, економіки, судової системи, енергетики та інших сфер. Процес реформування був складним і вимагав значних зусиль з боку української влади та підтримки з боку ЄС. У 2017 році було введено безвізовий режим з ЄС, що не лише полегшило подорожі громадян, але й символізувало визнання європейського вектору розвитку України.

Економічна взаємодія між ЄС та Україною зростала завдяки поступовому введенню в дію зони вільної торгівлі. Пандемія COVID-19 вплинула на економічний розвиток, але ЄС надав додаткову фінансову допомогу для боротьби з кризою.

Початок збройного вторгнення в Україну у 2022 році призвів до прискорення розширення ЄС на схід – 23 червня 2022 року заявку України щодо членства в ЄС було схвалено та її було надано статус кандидата на вступ до Європейського союзу.

1.4. Стовпи європейського миру

Важливу роль у досягненні миру грають міжнародні організації, такі як ООН, НАТО, Міжнародний суд в Гаазі та ін., соціальні інститути, які спрямовані на реалізацію певних соціальних функцій. Саме вони виступають як розвиток міри війни та миру, балансують ситуацію у світі. Статут ООН передбачає застосування насильства тільки за рішенням Ради безпеки ООН. Тому ООН проводить миротворчі місії в конфліктних точках планети. У міжнародних відносинах для уникнення воєнних дій демократичні країни використовують римський принцип *par in parem non habet potestatem* (рівний над рівним не має влади). Соціологами та економістами з міжнародної групи експертів з миру Інституту миру разом з Центром миру та вивчення конфліктів розроблений «Глобальний індекс миролюбності», який враховує як внутрішні фактори, наприклад, рівень насильства в країні і злочинність, так і зовнішні міжнародні відносини країни, витрати на військові потреби та інші параметри. За цими показниками вчені аналізують ступінь захищеності або критичного становища тієї чи іншої країни, щоб вчасно допомогти в усуненні і попередити конфліктну ситуацію.

Основні стовпи європейського миру у сучасному світі складаються з політичних структур, які включають в себе такі

організації, як Європейський Союз (ЄС), Північноатлантичний альянс (НАТО), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) тощо. Ці структури відіграють ключову роль у визначенні правил, норм та механізмів взаємодії між державами на континенті.

Європейський Союз є важливим елементом європейського політичного ландшафту, втілюючи принципи демократії, права людини та верховенства закону. Як комплексна економічна і політична співтовариство, ЄС сприяє глибокій інтеграції між своїми членами через механізми, такі як єдина валюта, внутрішній ринок та спільна зовнішня політика. Ця інтеграція створює основу для стабільності та миру в регіоні, зміцнюючи спільні цінності та інтереси.

Північноатлантичний альянс (НАТО) відіграє центральну роль у забезпеченні безпеки та стабільності в Європі. Сформований у 1949 році як відповідь на загрози після Другої світової війни, НАТО стає символом спільної оборони та співробітництва між Північною Америкою та Європою. Зобов'язання членів НАТО до спільної оборони та військової співпраці сприяє створенню довіри та спільної відповідальності.

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) спрямована на забезпечення миру та стабільності в Європі. ОБСЄ надає платформу для діалогу та співпраці між державами, зосереджуючись на таких питаннях, як демократія, права людини, економічний розвиток та екологічна безпека. Її зусилля щодо вирішення конфліктів та підтримки демократичних переходів позитивно впливають на регіональну стабільність.

Ці та інші організації разом формують комплексну систему, яка підтримує європейський мир. Вони сприяють розвитку

правил та норм, що регулюють взаємовідносини між державами, створюють механізми для спільної відповідальності та співробітництва, а також забезпечують платформу для вирішення спірних питань через діалог і переговори.

Сукупність цих структур формує сучасний порядок європейського миру, який відображає спільні цінності, інтереси та зобов'язання Європейської спільноти. Цей порядок є динамічним, адаптуючись до змінних умов та викликів, але залишається основним каменем європейської стабільності та процвітання, забезпечуючи основу для мирного співіснування та співпраці на континенті.

Однією з ключових ініціатив, що формують економічну інтеграцію в Європі, є створення Європейського Спільного Ринку. Цей проєкт, започаткований у 1957 році з підписанням Римських договорів, став основою для вільного руху товарів, послуг, капіталу та людей між членами Європейської Спільноти. Він усунув митні бар'єри та інші торгові обмеження, що сприяло економічному зростанню та розвитку.

Економічний і Монетарний Союз (ЕМС) є іншим важливим аспектом економічної інтеграції в Європі. Його основою є єдина валюта, євро, та централізована монетарна політика, здійснювана Європейським Центральним Банком. Цей союз сприяє макроекономічній стабільності, зміцнюючи економічні зв'язки між членами та створюючи спільний ринок.

Крім того, ЄС здійснив ряд політик у сфері зовнішньої торгівлі, що сприяють відкритості та співпраці з іншими країнами і регіонами. Через угоди про вільну торгівлю та партнерства ЄС сприяє глобальній економічній інтеграції, просуваючи європейські стандарти та цінності на міжнародному рівні.

Економічна співпраця також розширилася за межі ЄС завдяки організаціям, таким як Організація з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), яка сприяє спільним дослідженням та політичним рекомендаціям з ключових глобальних економічних питань.

Ці ініціативи і політики взаємопов'язані та взаємодоповнюють одна одну, створюючи багаторівневу структуру економічної інтеграції та співпраці в Європі. Вони сприяють міцному економічному зв'язку між державами, що, в свою чергу, підтримує політичну стабільність та довіру. В кінцевому підсумку, економічна інтеграція та співпраця слугують не лише засобом досягнення економічного процвітання, а й ключовим стовпом європейського миру, сприяючи зближенню народів та держав Європи в спільній меті мирного співіснування та розвитку.

Центральним моментом соціокультурного діалогу як складової миру та порядку є розуміння та повага до культурного різноманіття Європи. Європейський Союз взяв на себе зобов'язання сприяти культурному різноманіттю як частині своєї культурної політики. Це відображено у численних програмах і ініціативах, спрямованих на підтримку культурної спадщини, освіти, мови та мистецтва в різних країнах континенту.

Спільні цінності, що визначають європейський спосіб життя, є джерелом єдності та співпраці між державами. Концепція прав людини, що закріплена в Європейській конвенції про права людини, є однією з найважливіших основ європейської ідентичності. Ця конвенція є основою для захисту індивідуальних прав і свобод на всьому континенті і є важливою частиною правового ландшафту Європи.

Окрім того, європейські інституції активно працюють над питаннями громадянського суспільства та соціальної справедливості, що отримало своє віддзеркалення у різноманітних програмах та політиках, спрямованих на підтримку освіти, здоров'я, рівності статей та соціального добробуту.

Загалом, соціокультурний діалог та цінності є не лише символами європейської ідентичності, але і практичними інструментами для підтримки миру та стабільності на континенті. Вони відображають глибоке зобов'язання європейських націй до спільного майбутнього, заснованого на спільних принципах та цінностях, що об'єднують людей за межами національних та культурних кордонів. Ця солідарність та зв'язок між країнами та їх народами є ключовим фактором у забезпеченні довгострокового миру та процвітання в Європі.

Правові норми та міжнародне право відіграють ключову роль у формуванні та збереженні європейського миру, сприяючи стабільності та передбачуваності міжнародних відносин. Ця роль є особливо важливою в контексті постбіполярного світу, де мультилатералізм і правові норми є основними елементами міжнародної системи.

З початку створення Ліги Націй, що є попередником Організації Об'єднаних Націй, Європа взяла на себе обов'язок встановлення та захисту міжнародного права як засобу вирішення конфліктів та підтримки міжнародного миру. В XX столітті було сформовано численні конвенції, які займаються питаннями гуманітарного права, прав людини, міжнародної безпеки та іншими аспектами міжнародних відносин. Однією з найвідоміших правових угод є Женевські конвенції, які закладають основи гуманітарного права. Ці норми визначають поведінку учасників збройних конфліктів та забезпечують захист жертв

війни. Європейська конвенція про права людини також є ключовим документом, що формує правову основу в Європі. Вона визначає основні права та свободи, які повинні бути гарантовані всім людям, і регулює роботу європейського суду з прав людини для забезпечення дотримання цих норм.

Європейський Союз, як інтегрована політична та економічна структура, також відзначається своїм зобов'язанням до дотримання міжнародного права. Договір про Європейський Союз закріплює принципи верховенства права, демократії, прав людини та основних свобод як центральні цінності ЄС.

Міжнародне право також відіграє важливу роль у регулюванні економічних відносин. Це забезпечує стабільність та передбачуваність торговельних відносин, що є ключовим для економічного розвитку та співпраці в Європі.

Загалом, правові норми та міжнародне право є основними стовпами європейського миру, що формують систему взаємодії та співпраці між державами. Вони відзначаються неперервністю та універсальністю, визначають міжнародні стандарти поведінки та створюють механізми для вирішення спорів. Ці аспекти є ключовими для підтримки стабільності та миру в Європі та за її межами.

1.5. Стратегії забезпечення та зміцнення європейського миру

Стратегії забезпечення та зміцнення європейського миру заслуговують на зосереджену увагу, і однією з ключових складових в цьому процесі є політична дипломатія та переговори. Ці інструменти спрямовані на вирішення міждержавних конфліктів шляхом діалогу, взаєморозуміння та згоди, замість використання сили або примусу.

Політична дипломатія в європейському контексті бере свій початок від системи Вестфальського миру 1648 року, що заклала основи сучасного міжнародного права та суверенітету держав. Вона включає в себе такі інструменти, як двосторонні переговори, медіація, спеціальні послання та дипломатичні місії.

З огляду на складність сучасних геополітичних відносин в Європі, переговори та дипломатія часто стають основними механізмами вирішення конфліктів та збереження миру. Ці процеси можуть включати ряд етапів та методів, зокрема попередні дослідження, невідкладні зустрічі, посередництво, арбітраж та миротворчі операції.

Одним із зразкових прикладів європейської дипломатії є процес об'єднання Німеччини в 1990 році. Ця знакова подія була результатом майстерного використання дипломатичних засобів, спрямованих на досягнення консенсусу між колишніми ворогами.

Іншим прикладом є роль ОБСЄ в вирішенні конфліктів в Європі. Організація використовує широкий спектр інструментів, включаючи моніторинг, посередництво, сприяння діалогу та підтримку демократії.

Важливість переговорів в європейському контексті не обмежується лише вирішенням військових конфліктів. Вони також грають ключову роль у економічних, екологічних та соціальних питаннях. Європейський Союз, як цілісна структура, заснований на принципах діалогу та переговорів між своїми членами, і це дозволяє підтримувати стабільність та мир в регіоні.

Тому політична дипломатія та переговори є не лише важливими інструментами забезпечення миру в Європі, але і

втіленням самої її філософії, яка передбачає вирішення конфліктів шляхом взаєморозуміння, терпимості та співпраці. Ці механізми допомагають зберігати міжнародний порядок, сприяють розв'язанню проблем та зміцнюють взаємоповагу між різними культурами та народами Європи.

Спільні оборонні стратегії є окремою і вкрай важливою складовою в еволюції європейської системи забезпечення миру. Ці стратегії відображають глибоке розуміння необхідності колективної відповіді на сучасні виклики та загрози безпеці, які перетинають національні кордони.

З історичної перспективи європейська система колективної оборони була сформована в контексті холодної війни, коли стало зрозуміло, що жодна європейська країна окремо не зможе протистояти потенційній загрозі з боку Радянського Союзу. Організація Північноатлантичного Договору (НАТО), заснована в 1949 році, стала відповіддю на це питання, надаючи спільний захист своїм членам відповідно до принципу «один за всіх, всі за одного».

Спільні оборонні стратегії НАТО охоплюють різноманітні аспекти, включаючи спільне планування, координацію збройних сил, розвиток військових технологій та забезпечення колективної безпеки. Це також передбачає створення єдиної оборонної доктрини та взаємодоповнюваних військових вимог.

Окрім НАТО, Європейський Союз також прагне виробити власні оборонні стратегії. Лісабонський Договір (2009) заклав правову основу для поступового формування спільної оборонної політики, що включає в себе можливість створення постійної структурованої співпраці в області оборони та більшу інтеграцію збройних сил країн ЄС.

Спільні оборонні стратегії в Європі також включають механізми відповіді на гібридні загрози, кіберзбройні атаки та тероризм. Вони вимагають постійного адаптування до змінюваних умов безпеки та технологічного розвитку. Однак у спільних оборонних зусиллях в Європі існує складний баланс між суверенітетом національних держав та потребою в кооперативному підході до оборони та безпеки.

Наступною стратегією забезпечення миру є розробка та впровадження програм економічної та культурної інтеграції, що включають в себе впровадження принципів та ідей демократії, прав людини, свободи, рівності та верховенства права. Вони також відображають ідею, що забезпечення миру в Європі означає більше, ніж просто відсутність війни, а включає в себе створення умов для тривалого розвитку та взаєморозуміння між європейськими народами.

Економічна інтеграція в Європі є ключовою складовою для підтримки стабільності та миру на континенті. Створення єдиного ринку, єдиної валюти (євро) та спільного аграрного ринку є лише декількома прикладами кроків, які були вжиті в напрямку глибшої економічної інтеграції. Ці заходи допомогли збільшити взаємозалежність між європейськими економіками, сприяючи їхньому розвитку і забезпечуючи більшу стабільність. Проте економічна інтеграція вимагає не лише відкритих ринків та єдиної валюти, а й координації економічної політики та соціальної справедливості, що сприяє зростанню та зайнятості.

З іншого боку, культурна інтеграція є невід'ємною складовою зміцнення миру в Європі. Такі програми, наприклад, як Еразмус+ та Культурна столиця Європи, сприяють культурному обміну та розумінню між народами Європи.

Програми економічної та культурної інтеграції відображають важливість наявності зв'язків між економічним процвітанням, культурним обміном та політичною стабільністю в Європі. Вони підкреслюють фундаментальну ідею, що мир та стабільність в Європі залежать від спільного відчуття єдності та цілісності, яке ґрунтується на спільних цінностях, інтересах та культурних традиціях. Основні принципи і цілі європейського співробітництва слугують зразком того, як можна досягти миру та стабільності через забезпечення економічної і культурної інтеграції.

Нарешті, остання миротворча стратегія це безпосередні механізми (алгоритми) вирішення та перетворенні потенційних і діючих конфліктів в питання, що можна вирішити через діалог, переговори та правові процедури. Однією з основних організацій, яка працює над вирішенням конфліктів в Європі, є ОБСЄ (Організація з безпеки та співробітництва в Європі). Її місія охоплює такі аспекти, як відзначення та запобігання конфліктам, а також посередництво та допомога у врегулюванні конфліктів. ОБСЄ використовує комплексний підхід до безпеки, який включає в себе військові, економічні та екологічні аспекти, а також аспекти людського виміру.

Ще одним важливим механізмом є Європейський Суд з прав людини, який вирішує питання, пов'язані з порушенням Конвенції про захист прав та свобод людини. Цей суд може діяти як засіб вирішення конфліктів, виявляючи та вирішуючи питання порушення прав людини, що можуть виникати внаслідок або під час конфліктів.

Національні уряди та регіональні організації Європейського Союзу також розробляють та впроваджують власні механізми вирішення конфліктів, які включають діалог,

посередництво, арбітраж та інші засоби вирішення спорів. Ці механізми часто доповнюються наднаціональними інструментами, такими як резолюції Ради Безпеки ООН, які можуть забезпечити міжнародне правове підґрунтя для дій та реагування на конфлікти.

Важливість цих механізмів вирішення конфліктів полягає в їх здатності врегульовувати спірні питання через мирні та правові засоби, замість використання сили або примусу. Вони сприяють створенню довіри між сторонами, підтримують правовий порядок і підвищують прозорість в міжнародних відносинах. Однак слід визнати, що не всі конфлікти можна вирішити через ці механізми. Іноді існують глибокі розбіжності, які можуть ускладнювати або затримувати процес вирішення конфлікту.

1.6. Чинники розвитку та впровадження миротворчих стратегій в країнах ЄС

Почнемо із чинників або загроз, на подолання яких спрямовано розробку та впровадження миротворчих стратегій ЄС. Першою загрозою, для подолання якої реалізуються миротворчі стратегії ЄС, є геополітична нестабільність або напруженість.

Геополітичні напруги стали визначальними чинниками, що впливають на стабільність європейського миру в сучасний період. Ці напруги мають свої корені в різних відносинах між країнами та регіонами Європи, а також у зовнішніх впливах.

Однією з ключових геополітичних напруг є відносини між Росією та Західною Європою. Після завершення холодної війни був певний період зближення, але події 2008 у Грузії, та, особливо, події у 2014 в Україні (анексія Криму) та відпо-

відно збройне вторгнення в Україну у 2022 році призвели до зростання напруги. Це збільшило нестабільність в регіоні та змушувало країни НАТО до переосмислення своїх оборонних стратегій. Одним із результатів цього напруження стала не лише активна технічна, матеріальна та фінансова допомога Україні, а й активна діяльність із включення до членів НАТО нейтральних держав – Швеції та Фінляндії (вже 31 член НАТО з 4 квітня 2023 року).

Турботи щодо енергетичної безпеки також збільшили геополітичну напругу в Європі. Залежність від російського природного газу в деяких частинах Європи створює потенційні вразливості і може використовуватися як політичний засіб тиску.

Крім того, зростання націоналізму та популізму в ряді європейських країн призводить до політичної нестабільності та змін у зовнішній політиці. Це може призвести до слабкішої європейської єдності та солідарності, що є ключовими факторами миру в регіоні.

Зовнішні впливи, такі як зростання впливу Китаю через його інвестиційні проєкти в Центральній та Східній Європі, також можуть змінити геополітичний баланс в регіоні. З іншого боку, відносини між Європейським Союзом та Сполученими Штатами піддаються переосмисленню в залежності від змін в американській зовнішній політиці.

Нарешті, нерозв'язані конфлікти, такі як ситуація на Балканах або у відносинах між Іспанією та Каталонією, продовжують бути джерелами потенційної напруги та нестабільності.

В цілому геополітичні напруги в Європі є складним і багатогранним феноменом, який поєднує в собі внутрішні та зовнішні чинники. Вони мають глибокий вплив на європей-

ський мир, вимагають виваженого підходу від керівництва ЄС та інших міжнародних організацій, а також співпраці між різними зацікавленими сторонами для забезпечення стабільності та безпеки в регіоні.

Другим чинником розробки миротворчих стратегій є економічне питання (кризи). Економічні кризи відіграють критичну роль в формуванні європейського миру, є чинниками нестабільності та невизначеності, які можуть мати далекосяжні наслідки для політичного, соціального та культурного життя континенту.

Глобальна фінансова криза 2008 року зірвала багато з економічних досягнень Європи, спровокувала рецесію в багатьох європейських країнах та відчувалась як гострий шок для міжнародної фінансової системи. Вона також підняла питання про стабільність та витривалість єврозони, зокрема через високий рівень заборгованості деяких країн, таких як Греція, Іспанія, Італія та Португалія.

Ця криза привернула увагу до фундаментальних проблем в європейській економічній структурі. Виявилося, що жорсткість фіскальних правил, відсутність координації між національними економіками та відсутність ефективних механізмів для подолання кризи може привести до глибоких економічних розбіжностей між країнами ЄС.

Також варто зазначити, що економічні кризи мають вплив не лише на глобальний рівень, але й на долю окремих громадян. Високий рівень безробіття, зростання бідності та соціальна несправедливість можуть призвести до зростання невдоволення та політичного екстремізму. В результаті цього може виникнути зневіра в демократичні інститути та європейські цінності.

Пандемія COVID-19 та пов'язані з нею економічні наслідки ще більше ускладнили ситуацію, виявивши вразливості глобальної економічної системи. Відповідь на кризу вимагала координації, солідарності та гнучкості на рівні ЄС, що також поставило під сумнів здатність спільноти ефективно реагувати на надзвичайні ситуації.

Економічні кризи в європейському контексті є не просто тимчасовими економічними зрушеннями, а складними викликами, що мають глибокі наслідки для стабільності, безпеки та благополуччя Європи. Вони вимагають від Європейського Союзу постійної уваги, стратегічного мислення та ефективної координації, а також внесення змін у економічну структуру й політики для забезпечення міцного й сталого майбутнього. Це також підкреслює важливість розуміння економіки як центрального елемента в створенні миру та стабільності в Європі.

Третім чинником миротворчих стратегій є міграція. Міграційні проблеми в європейському контексті є одним із найбільш складних та чутливих викликів, які впливають на політичні, соціальні та культурні аспекти життя на континенті. Цей виклик набув особливої гостроти під час міграційної кризи 2015 року, коли сотні тисяч мігрантів і біженців прибули до Європи в пошуках притулку від війни, переслідувань та бідності. Наступна хвиля міграції почалася у 2022 році із початком збройного вторгнення РФ в Україну.

Міграційна проблематика вказує на протиріччя між глобалізацією, національною суверенітетом, правами людини та соціальною справедливістю. З одного боку, європейські країни стикаються з демографічними викликами та потребують робочої сили, з іншого – існує опір з боку частини населення,

яке боїться втрати робочих місць, соціальних пільг або змін в національній культурі.

Питання міграції також глибоко вплинуло на політичний ландшафт Європи, сприяючи зростанню популізму та націоналізму. Побоювання щодо втрати контролю над кордонами викликали політичні розбіжності як всередині окремих країн, так і між державами ЄС.

Європейський Союз зробив спроби відповіді на міграційну кризу через спільну політику, але відсутність єдності серед держав-членів ускладнила реалізацію ефективних механізмів. Питання розподілу біженців між країнами ЄС залишається предметом напруженості.

Крім того, міграція виявила недоліки в міжнародному та європейському праві біженців. Застосування Дублінської угоди, яка вимагає, щоб біженці подавали заявки на притулок у першій європейській країні, до якої вони прибули, призвело до надмірного тиску на деякі країни та систему притулку в цілому.

З іншого боку, міграція може служити і джерелом можливостей для Європи. Інтеграція мігрантів може сприяти економічному зростанню, розвитку культури та взаємному збагаченню, як це показав досвід Польщі, що прийняла до себе майже 1,5 млн українських біженців [<https://www.dw.com/uk/de-zive-najbilse-ukrainskih-bizenciv/a-65281436>], ВВП якої у 2022 році зріс на 4,9 % [<https://aquila24.pl/24905/>], що пов'язують також із припливом мігрантів в Україну.

Однак, щоб досягти миру та порядку, потрібен збалансований підхід, який враховує права та потреби мігрантів, інтереси приймаючих країн, а також прагнення до збереження європейських цінностей та спільноти. Це вимагає

стратегічного підходу, який спрямований на довгострокову відповідь на міграційні виклики, замість короткострокових і поверхових рішень.

На четвертому місці серед чинників миротворчих стратегіє знаходиться тероризм та радикальні рухи. Впродовж останніх декількох десятиліть, Європа стала свідком різких змін в характері та масштабі цих загроз, які мають глибокі впливи на політичні, соціальні та юридичні структури континенту.

В основі цих змін лежить комбінація факторів, що включає глобалізацію, технологічний прогрес, міжнародні конфлікти та внутрішні напруженості. Розростання радикальних ідеологій, зокрема в ісламістських колах, призвело до появи нових форм тероризму, які відрізняються від традиційних лівих або правих екстремістських груп.

Один з найочевидніших викликів, який виник у зв'язку з цим, це здатність окремих осіб або невеликих груп вчинити значущі терористичні акти без необхідності великої організації чи фінансування. Це було проілюстровано рядом великих атак в Європі, включаючи напади в Парижі, Брюсселі, Німечці та інших містах.

Європейські держави реагують на ці виклики шляхом зміцнення антитерористичних законів, збільшення співпраці між розвідувальними службами, введенням додаткового спостереження та контролю в інтернеті. Однак, ці заходи можуть викликати питання щодо обмеження громадянських свобод та прав людини, що в свою чергу може призвести до подальших соціальних напружень.

Крім того, боротьба з радикалізацією на місцевому рівні вимагає глибокого розуміння реальних причин, які можуть

включати відчуженість, дискримінацію, бідність або невдоволення урядовою політикою. Європейські країни зосереджуються на розробці програм для превентивного втручання, що мають на меті запобігти радикалізації, зокрема серед молоді.

Загроза тероризму та радикальних рухів також ставить під загрозу саму ідею європейської інтеграції. Відчуття страху та небезпеки може посилити націоналізм та відхід від міжнародної співпраці. На додаток, тероризм та радикалізм можуть спричинити глибокі розбіжності між Європейськими країнами щодо підходів до міграції, біженців, віросповідань та культурної ідентичності.

У підсумку, тероризм та радикальні рухи є складними викликами для європейського миру, що вимагають багаторівневого підходу. Вони представляють не лише безпосередню загрозу безпеці, але й глибокі виклики для соціальної, політичної та культурної єдності Європи. Відповідь на ці виклики вимагає глибокого аналізу та стратегічної дії з боку як окремих держав, так і регіональних та міжнародних органів.

Нарешті, останній чинник, що впливає на миротворчі стратегії, це війна.

Можна вважати, що війна стала реальною загрозою європейському миру не у 2022 році, а у 2014 році у форматі гібридної війни. Загроза війни, що включає гібридну війну, кібератаки, інформаційну війну, економічні санкції, воєнні втручання під виглядом миротворчих місій або інші форми непрямого воєнного впливу, є невід'ємною частиною сучасного геополітичного ландшафту.

Цей вид воєнної стратегії стає все більш звичним, особливо з огляду на глобальний порядок, де традиційні воєн-

ні конфлікти стають менш звичними. Гібридна війна, в якій поєднуються відкриті воєнні дії з секретними операціями, кібератаками, пропагандою та іншими тактиками, відзначається відсутністю чітких ліній фронту або традиційних воєнних структур.

Ця стратегія може дозволити державі досягти своїх цілей без відкритого воєнного конфлікту, але вона також створює значні виклики для міжнародного права та норм. Відсутність чіткого визначення війни може ускладнити застосування звичайних міжнародних правил.

Для Європи ці виклики особливо відчутні в зв'язку з напруженістю у відносинах з деякими сусідніми державами. Наприклад, конфлікт в Україні виявив багато з цих проблем, зокрема питання щодо того, як визначити воєнне втручання, як регулювати непрямі та прямі форми воєнної агресії, та як забезпечити дотримання міжнародного гуманітарного права.

З іншого боку, кіберпростір став новим полем битви, де змагання за владу і вплив може відбуватися в абстрактній формі, але з реальними наслідками. Кібератаки можуть бути використані для шпигунства, саботажу, втручання в вибори, або навіть атаки на критичну інфраструктуру.

Європейський мир було остаточно зруйновано у 2022 році з початком збройного вторгнення РФ в Україну. Збройне вторгнення визначається як незаконне перетинання державними збройними силами кордону іншої держави без її згоди.

Збройне вторгнення РФ порушило основні принципи міжнародного права, зокрема принцип непорушності кордонів та суверенітету держав. Воно також підірвало довіру

між країнами та сторонами конфлікту націями і створило довгострокову напруженість в регіоні. Основним документом, що регулює ці питання, є Устав Організації Об'єднаних Націй, який встановлює заборону на використання сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави. Нажаль, ООН виявилось неспроможною вирішити цей конфлікт, тому у дію були запущені альтернативні стратегії – надання всебічної економічної, соціальної, технічної та військової допомоги з боку країн ЄС, в тому числі залучення сил НАТО (передача зброї, тренування та підготовка українських військових тощо). Зусилля зосереджені на розробці спільних стратегій, підвищенні обороноздатності, проведенні спільних військових навчань та створенні довіри між країнами.

1.7. Примирення з минулим як елемент стратегії миротворення ЄС

Примирення з минулим є складним та багатогранним процесом, що вимагає виваженого підходу з боку міжнародних організацій, держав та громадянського суспільства. Європейський Союз (ЄС), як один із ключових гравців на міжнародній арені, виконує важливу роль у формуванні та реалізації миротворчих стратегій, спрямованих на примирення з болючими сторінками історії.

Європейський континент протягом століть був місцем численних конфліктів, війн та розбіжностей. Від глибоких національних розколів до трагічних подій світових війн, минуле взяло свій відбиток на колективній пам'яті Європи. В ряді випадків ці розбіжності продовжують впливати на сучасні

відносини між країнами та народами, створюючи потенційні конфліктні точки.

ЄС як миротворчий актор вживає зусиль щодо примирення з минулим шляхом застосування дипломатичних, правових, освітніх та культурних ініціатив. Цей процес включає не лише формальні механізми, такі як міждержавні угоди та судові розгляди, але й дії щодо переосмислення спільної історії.

Миротворчі стратегії ЄС намагаються створити обставини, за яких історичні розбіжності можуть бути осмислені, обговорені та вирішені. Одним з ключових елементів є цього процесу є діалог. Це означає заохочення відкритого і чесного обговорення історичних подій, з врахуванням різних точок зору та інтерпретацій.

Одним з ключових понять у цьому контексті є поняття «примирення», що має корені в латинському слові «reconciliatio» і відноситься до відновлення відносин, згоди та довіри між сторонами, що перебувають у конфлікті. У контексті міжнародних відносин це процес відбувається як на державному, так і регіональному рівнях, і має безпосереднє відношення до розуміння та пробачення минулих неправд і злочинів.

Миротворчі стратегії Європейського Союзу у відношенні до примирення можна класифікувати за декількома категоріями. По-перше, є правові механізми, що включають міжнародні угоди, судові розгляди та відшкодування. По-друге, є психосоціальні аспекти, що стосуються зцілення та терапії, які допомагають жертвам і свідкам подолати травматичні впливи минулого. По-третє, культурні та освітні ініціативи спрямовані на зближення народів та поколінь через спільне розуміння та взаємоповагу.

Відзначимо також, що миротворчі стратегії можуть мати як формальний, так і неформальний характер. Оформлені документи, закони та угоди є лише частиною ширшого процесу, який також включає неформальні розмови, культурний обмін, спільні проекти та інші засоби налагодження відносин.

Примирення з минулим не є статичним або однозначним поняттям. Воно постійно розвивається відповідно до змін у міжнародному ландшафті та національних обставинах. Дослідження та аналіз цього феномену вимагають багаторівневого підходу, що включає знання історії, політики, права, соціології та психології.

Історичне тло конфліктів у Європі, з якими Європейський Союз має примиритися, відзначається глибокою та складною структурою, що корениться в далекому минулому. Європейський континент завжди був своєрідним котлом, де змішувалися та зіштовхувалися різні культури, релігії, національності та політичні ідеології. Ще у часи Середньовіччя, конфлікти між феодалними володарями, релігійними групами та війни за території були звичним явищем в європейській політиці. Ці події часто залишали тривалі наслідки, які впливали на подальший розвиток регіону.

Сучасні кордони держав, що виникли після Вестфальського миру 1648 року, заклали основу для існуючої системи суверенних держав. Але ці границі не завжди відображали етнічні, культурні або історичні реалії, що призвело до численних конфліктів і напружень між сусідніми націями. Індустріалізація XIX століття збільшила економічні нерівності між різними регіонами Європи, що також підвищувало рівень конфліктності на континенті. Колоніальна експансія

європейських держав породила глобальні протиріччя та відносини домінування та підлеглості.

Перша та Друга світові війни були кульмінаційними точками цих напружень, руйнуючи старий світовий порядок та відкриваючи дорогу до нової ери в міжнародних відносинах. Післявоєнний період був відзначений поділом Європи на два блоки під впливом США та Радянського Союзу, що визначало політичну динаміку на континенті протягом холодної війни.

З розпадом Радянського Союзу в 1991 році Європа стикнулася з новими викликами – національними конфліктами на Балканах, а також з необхідністю інтеграції Східної Європи в загальноєвропейський політичний та економічний лад.

Сучасний Європейський Союз стоїть перед необхідністю примирення цих різноманітних історичних, культурних та політичних наслідків. Він прагне створити об'єднану Європу, яка відображає її багатогранну спадщину, але водночас забезпечує стабільність, мир та процвітання для всіх своїх громадян. Примирення з минулим стає ключовим елементом в реалізації цього амбітного завдання.

Основні моменти та події, які формують сучасну потребу в примиренні в європейському контексті, витікають з великої кількості складових, що впливають на політичний, культурний та соціальний ландшафт регіону.

По-перше, наслідки Другої світової війни продовжують впливати на сучасну Європу. Відзначені страхітливими злочинами проти людяності, ці події залишають глибокі рани в колективній пам'яті багатьох націй. Процеси денацифікації в Німеччині, примирення між Францією та Німеччиною, а також проблеми національної ідентичності в країнах, які зазнали окупації, є лише деякими з питань, які вимагають уваги.

По-друге, розпад Радянського Союзу та соціалістичного блоку залишив слід в багатьох країнах Східної Європи. Процес переходу до ринкової економіки та демократії часто супроводжувався глибокими соціальними та економічними потрясіннями. Примирення з комуністичним минулим вимагає від цих країн зрозуміння та переосмислення своєї історії.

По-третє, етнічні та релігійні конфлікти, особливо на Балканах у 1990-х, відкрили глибокі розбіжності в європейському суспільстві. Примирення між різними групами, відновлення довіри та стабільності стають ключовими завданнями для миротворчих зусиль.

По-четверте, виклик розширення ЄС на схід створює необхідність примирення між «старою» та «ною» Європою. Це включає зрозуміння та врахування різних історичних та культурних особливостей, економічних умов, політичних традицій та цінностей.

По-п'яте, сучасні виклики, такі як міграція, тероризм, економічна нестабільність та війна в Україні також створюють потребу в пошуку спільних рішень та взаєморозуміння між різними частинами Європи.

Всі ці фактори взаємодіють між собою, створюючи складну мережу відносин та взаємозалежностей, які визначають сучасну потребу в примиренні в Європі. Вони вимагають від Європейського Союзу та його членів глибокого розуміння та чутливого підходу до проблеми, а також спільних зусиль на шляху до мирного співіснування та взаємного розуміння на континенті.

Процес примирення з минулим включає низку складних і делікатних завдань, що спрямовані на зцілення суспільства після болісних подій. В регіональному контексті, це часто

означає вирішення питань, що виникли через війни, громадянські конфлікти або авторитарні режими. Процес включає відновлення довіри, справедливості, істини та пам'яті, але з ним пов'язані численні виклики та обмеження.

По-перше, одним з ключових викликів є визначення правди. Пошук істини відносно минулих злочинів та несправедливостей може бути вкрай важким і спірним. Він вимагає доступу до інформації, яка часто є обмеженою або прихованою, а також здатності об'єктивно оцінити події, що мали місце в складних і часто емоційно насичених обставинах.

По-друге, процес примирення має обережно підходити до питань справедливості. Питання про те, як і коли застосовувати покарання, може викликати незгоду. Вибір між переслідуванням винних через суд і національним прощенням може бути політично складним рішенням, яке має далекосяжні наслідки.

По-третє, відновлення довіри в розділеному суспільстві є іншим великим викликом. Це вимагає від людей долати глибокі розбіжності та підозри і працювати разом для створення спільної майбутньої перспективи. Процес може бути уповільнений через відсутність політичної волі, наявність стереотипів або відсутність відповідних інституційних механізмів.

По-четверте, пам'ять про минулі події може виявитися як засобом зцілення, так і джерелом розділення суспільства. Питання про те, як, коли і де вшановувати пам'ять жертв, може викликати спірні дебати та обурення.

По-п'яте, економічні та соціальні питання також можуть перешкоджати процесу примирення. Відновлення виробництва, забезпечення робочих місць та відбудова інфраструкту-

ри можуть бути повільними і неповними, що може посилити соціальні напруження.

Загалом, процес примирення з минулим є складним та багатоаспектним завданням, яке вимагає чутливого підходу, здатності до компромісів, взаємопорозуміння та відповідальності. Він включає багато потенційних викликів та обмежень, які вимагають уважного розгляду та збалансованого підходу. Його успіх залежить від здатності залучити всі сектори суспільства в колективний процес відновлення і відновлення, який відбиває спільні цінності та цілі.

Ефективність стратегій миротворення значною мірою залежить від ряду соціальних, культурних та політичних факторів.

Соціальні фактори, включаючи соціальну структуру, соціальні відносини, розподіл влади та ресурсів, становлять значну частину контексту, в якому розробляються та впроваджуються стратегії миротворення. Зокрема, соціальна нерівність, соціальні конфлікти та відмінності у владних структурах можуть значною мірою вплинути на процеси миротворення. Водночас соціальна солідарність, спільні цінності та норми можуть сприяти успішному впровадженню миру.

Культурні відмінності, цінності, традиції, вірування та звичаї також впливають на сприйняття та реакцію на конкретні стратегії. Культурна гнучкість, здатність адаптуватися та змінювати культурні практики може підвищити ефективність миротворчих стратегій, особливо у міжнародному або міжкультурному контексті.

Політичні фактори, включаючи політичну стабільність, форму правління, політичні інституції, законодавство та політичну волю, можуть вплинути на способи розробки та

впровадження стратегій миротворення. Політична нестабільність, корупція, авторитаризм або слабкі інституції можуть ускладнити їх реалізацію. З іншого боку, стабільність, демократичні процеси, прозорість та підтримка громадянського суспільства можуть поліпшити ефективність стратегій.

Ці фактори часто взаємодіють один з одним та можуть впливати один на одного. Наприклад, культурні відмінності можуть впливати на соціальні відносини та політичні рішення, а політичні обставини можуть змінювати або формувати соціальні структури та культурні практики. Таким чином, розуміння та врахування цих факторів є важливим для розробки та впровадження ефективних стратегій миротворення.

Тестові питання

Що таке війна ідей та війна речей?

а) Процеси творчої кризи та неможливості застосування нових ідей.

б) Процеси руйнації, хаосу, неузгодженості та дисгармонії для війни ідей, і процеси упорядкування, організації, гармонізації, творення та побудови для миру речей.

с) Процеси економічного розвитку для війни ідей, і процеси соціокультурного розвитку для миру речей.

Яка роль соціології в вивченні війни та миру?

а) Соціологія не має значення в вивченні цих явищ.

b) Соціологія допомагає аналізувати війну з міжнародної політичної перспективи.

c) Соціологія дозволяє глибше розуміти соціальні наслідки війни та реакцію суспільства на неї.

d) Соціологія вивчає війну виключно з військової точки зору.

Яка організація здійснює мирні місії та співпрацю в сфері миротворення в Європі, зокрема в рамках Спільної політики безпеки та оборони (СПБО) ЄС?

A) Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ).

B) НАТО (Північноатлантичний альянс).

C) Європейська комісія.

D) Організація Об'єднаних Націй (ООН).

Яка роль громадського суспільства та громадських організацій у післявоєнному та постконфліктному періоді в Європі?

A) Вони відповідають за припинення всіх військових дій у регіоні.

B) Вони забезпечують військову допомогу населенню у зоні конфлікту.

C) Вони виступають як альтернатива державним структурам та грають ключову роль у гуманітарній допомозі, правозахисній роботі, примиренні та відбудові.

D) Вони об'єднуються у збройні формування для захисту своїх інтересів у постконфліктних ситуаціях.

Яка з наведених різновидів війн та миру відповідає за забезпечення гідних умов життя

соціальних груп, спільнот та розвиток ділового партнерства в міжнародній економічній сфері?

- A) Екологічний мир/війна
- B) Економічний мир/війна
- C) Соціальний мир/війна
- D) Політичний мир/війна
- E) Воєнно-технічний мир/війна
- F) Духовно-культурний мир/війна

Які основні характеристики гібридної війни визначає американський дослідник Г. Грег?

- A) Гібридна війна об'єднує всі сфери соціального життя в одній конфліктній дії.
- B) Гібридна війна поєднує летальність звичайної війни з тактикою нерегулярної.
- C) Гібридна війна зазвичай має горизонтальну структуру влади та управління.
- D) Гібридна війна завжди супроводжується великомасштабними терористичними акціями.

Які основні типи ідентифікації суб'єктів соціального світу в контексті їхнього ставлення до миру та війни були визначені в наведеному описі?

- A) Белуфіли та пацефіли
- B) Політики та активісти
- C) Воєнні та миротворці
- D) Молодь та пенсіонери

Який період історії відіграв критичну роль у формуванні поняття «європейський мир» та

включав Віденський конгрес і систему Європейського Концерту?

- A) XVII століття.
- B) XVIII століття.
- C) XIX століття.
- D) XX століття.

Який історичний період у XX столітті відіграв критичну роль у формуванні поняття «європейський мир» та включав створення Організації Об'єднаних Націй (ООН) і розвиток європейської економічної інтеграції?

- A) Після Другої світової війни.
- B) Після Першої світової війни.
- C) Після Версальського договору.
- D) Після Паризької мирної конференції.

Які два головні аспекти визначають сучасний європейський мир в постбіполярний період?

- A) Зміна клімату та кібербезпека.
- B) Зміна соціокультурної ідентичності та економічна інтеграція.
- C) Геополітичні зміни та економічна реформа.
- D) Кінець історії та екологічна безпека.

Який етап становлення концепції європейського миру пов'язаний із створенням Європейської Економічної Спільноти (ЄЕС)?

- A) Післявоєнна реконструкція (1945–1957).
- B) Становлення Європейської Економічної Спільноти (1957–1972).
- C) Розширення та консолідація (1973–1992).

- D) Створення Європейського Союзу (1992–2002).
- E) Розширення на схід (2003–2013).
- F) Сучасні виклики: Brexit, пандемія та українське питання (з 2014 року).

Які два ключові елементи включалися до Амстердамського договору, підписаного в 1997 році, і що вони підкреслювали?

- A) Реформа інституційних структур та створення нових інституцій.
- B) Зміцнення ролі Європейського парламенту та політична реформа в Україні.
- C) Зміни в економічних політиках країн-членів ЄС та введення євро як єдиного готівкового засобу.
- D) Положення про зайнятість та соціальну політику, підкреслюючи соціальний вимір європейської інтеграції.

Яка міжнародна організація надає платформу для діалогу та співпраці між державами у сферах демократії, прав людини, економічного розвитку та екологічної безпеки?

- a) ООН
- b) НАТО
- c) ОБСЄ
- d) Міжнародний суд в Гаазі

Який з нижче перелічених чинників НЕ є одним із ключових геополітичних напруг в Європі, який впливає на європейський мир і стабільність?

- A) Відносини між Росією та Західною Європою.
- B) Економічні кризи.

- С) Міграція.
- Д) Розробка технологій.

Яка роль Європейського Союзу (ЄС) у процесі примирення з минулим в Європі?

- А) ЄС застосовує військові дії для вирішення конфліктів.
- Б) ЄС вживає дипломатичні, правові, освітні та культурні ініціативи.
- С) ЄС ізолюєся від конфліктів і не бере в них участі.
- Д) ЄС фінансує терористичні групи в регіоні.

Які основні виклики і фактори, що впливають на процес примирення в сучасній Європі?

- А) Відновлення виробництва і забезпечення робочих місць.
- Б) Визначення правди про минулі злочини і несправедливості.
- С) Проведення політичних реформ та усунення корупції.
- Д) Розв'язання екологічних проблем в регіоні.

2. КОНЦЕПЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЯХ

2.1. Концептуальні засади аналізу пам'яті. Особливості поняття «пам'ять» в різних концептуальних рамках. Ідея колективної (соціальної) пам'яті

*Пам'ять – це мідна дошка, покрита буквами, які час непо-
мітно згладжує, якщо деколи не відновлювати їх різцем.*
Джон Локк

Мозковий штурм: Навіщо нам аналізувати проблеми (колективної/соціальної) пам'яті? Наведіть якомога більше аргументів за 3 хвилини.

Війни, революції, геноциди, депортації, репресії, втра-
та територій... історичне минуло народів світу переповне-
не подіями, які мали травматичні наслідки та потребують
осмислення та опрацювання. Сьогодні проблеми аналізу
колективної пам'яті та пов'язаної з нею колективної травми
ні є новими для європейського суспільства, але незважаючи
на це, вони є актуальними. Останні десятиліття політичний
дискурс став одним із популярних об'єктів дослідження, а
проблеми формування і вмісту уявлень про минуле в суспіль-

стві привертають увагу представників різних гуманітарних наукових шкіл. Дослідники доречно підкреслюють, що інтегративність – це природний процес «дорослішання» наук. Так фахівці-лінгвісти спробували порівняти зміст та форму термінів «соціально-гуманітарний блок знань» та «social science and humanities». Перший термін лише підпорядковує гуманістику соціально-політичній науці, тоді як другий затверджує їх рівноправ'я, лише в цьому випадку, вважають науковці ми зможемо реалізувати потенціал кожної галузі знання і забезпечити їх повноцінну взаємодію. Зазначена проблема стоїть на міждисциплінарному перехресті та є предметом уваги цілого ряду наук, таких як: політична лінгвістика, політологія, соціологія, політична психологія.

ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Культурологія

Філософія

Історія

Антропологія

Психологія

Соціологія

Кожна дисципліна зі свого ракурсу розглядає питання та інтегрує здобутки суміжних галузей наукового знання. Проблеми політичного використання минулого увійшли і у коло наукових інтересів істориків, особливо після так званого «меморіального перевороту» в історичній науці, який значно розширив предметне поле історії охопив питання «мест

пам'яті», «історичної міфології», дослідження такого феномену як «історична культура», яка виступає як артикуляція історичної свідомості суспільства та інших.

Слід відмітити, що дослідження проблем пам'яті активно розвиваються не тільки в західноєвропейських та американських студіях, популярними вони стали і на території пострадянського простору та практично кожен дослідник посилається на роботи французького соціолога, філософа Моріса Хальбвакса (1877–1945) – «Соціальні рамки пам'яті» (1925), «Колективна пам'ять» (1950), які сьогодні вважають вже класичними.

Моріс Хальбваск (*Maurice Halbwachs*) народився у м. Реймс у сім'ї викладача німецької мови у 1877 році, освіту отримав в одному із найпрестижніших навчальних закладів Франції – *École normale supérieure*. Починаючи з 1918 року М. Хальбваск викладав соціологію, соціальну психологію у навчальних закладах Франції, а у 1935 отримав кафедру в Сорбонні, опісля декілька років став президентом Французького соціологічного товариства. Будучи активним противником антисемітизму М. Хальбваск був арештований гестапо у підозрі допомогти учасникам руху Опору на території окупованої Франції. Помер вчений у 1945 році у Бухенвальді.

Як представника французької соціологічної школи М. Хальбвакса вважають послідовником Еміля Дюркгейма. Його роботи довгий час були в забутті, їх вважали якимсь додатком до соціології Дюркгейма, а праця «Колективна пам'ять», яка була опублікована вже після смерті дослідника у 1950 році, здобула широку популярність в гуманітарних науках та великий суспільний резонанс тільки в останні десятиліття. Його роботи присвячені теоретичним питанням з проблематики,

як індивідуальної пам'яті, окремої людини, так і колективної пам'яті різних соціальних інститутів. Перш, ніж досліджувати пам'ять, автор чітко відмежовує пам'ять кожної окремої людини від так званої історичної пам'яті, тобто «історії», яка нав'язується людині суспільством. Головна ідея робіт полягає в тому, що пам'ять індивідів нерозривно пов'язана саме з соціумом, саме для аналізу цієї суспільної складової автор використовує поняття «рамки».

Характеризуючи індивідуальну пам'ять, німецький дослідник Моріс Хальбвакс підкреслював: «щоб воскресити в пам'яті власне минуле, людині доводиться звертатися до чужих спогадів. Він покладається на опорні точки, що існують поза ним і встановлені

суспільством. Більш того, функціонування індивідуальної пам'яті неможливе без цих інструментів – слів і ідей, не придуманих індивідом, а запозичених їм з його середовища». М. Хальбвакс першим вводить до наукового обігу поняття «колективна пам'ять», яка на його думку виступає, як елемент само-ідентифікації кожного індивіда у його відносинах з іншими в межах певної спільноти.

Роботи М. Хальбвакса далі поштовх цілій низці наукових розробок, пов'язаних з теоретичними аспектами такого соціокультурного феномену, як – історична пам'ять.

Взаємозв'язок між історією і пам'яттю став темою особливого академічного інтересу, коли виникла гостра потреба переосмислити події другої половини ХХ століття. Саме у

MEMORY STUDIES

**Мета: переосмислити події
другої половини XX століття**

цей час у комплексі соціогуманітарних дисциплін визначилася ціла група спільних для вивчення проблем, пов'язаних з дослідженнями соціальної історії, колективної, індивідуальної, історичної пам'яті.

У країнах Європи сформувався окремий напрямок досліджень – memory studies («дослідження пам'яті»)

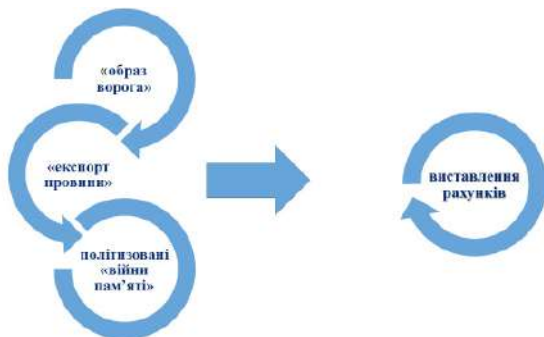
У другій половині XX ст. різні аспекти зазначеної проблеми нашли висвітлення у роботах таких відомих дослідників як: Я. Ассман, П. Нора, Й. Рюзен. У гуманітарних науках дослідження проблем «пам'яті» увійшли у сферу наукових інтересів таких науковців як: М. Кені, Д. Олік, Д. Робінс, П. Хаттон. На пострадянському просторі також з'явилась ціла плеяда робіт: у російської історіографії це теоретичні праці: М. Барга, Л. Репіной, М. Копосова; у сучасної української науці проблема увійшла у коло наукових інтересів: Л. Зашкільняка, Ю. Зерній, А. Киридон, С. Кульчицького, І. Симоненка, Ю. Шаповала, Н. Яковенко.

2.2. Політичний міф та його вплив на формування історичної пам'яті. Парадигма історії. Парадигма пам'яті.

Сьогодні, як ніколи не працює класичний вислів Марка Туллія Цицерона щодо завдань історика – «Перше завдання історії – утриматися від брехні, друге – не приховувати правди, третє – не давати ніякого приводу запідозрити себе у пристрасті або упередженій ворожості». Історія завжди була ідеологічною зброєю, «доказовою базою», ідейним

обґрунтуванням для правлячої еліти, але сьогодні, в умовах інформаційного протистояння, відкрився справжній ідеологічний-історичний фронт, фронт на якому держави не тільки формують власний образ історії, канонічні історичні зразки, легенди і міфи, але й підтримують напрацювання навичок фабрикації зручного «історичного образу противника». На початку XXI століття перед більшістю країн світу постало питання захисту свого інформаційного простору, збереження власної історичної пам'яті та протистояння таким маніпулятивним прийомам як фальсифікація історії, а «війни пам'ятей» з широким арсеналом пропагандистських прийомів, як старих – формування інформаційного вакууму, так і нових – використання фейків, стали ознакою століття.

Як наслідок:

Дискусія. Чи згодні ви з відомим висловлюванням французького режисера, письменника Жана Кокто, який творив у першій половині XX ст. «Історія – це правда, яка стає брехнею. Міф – це брехня, яка стає правдою»? Які події XX століття могли наштовхнути його на цю думку?

Історична пам'ять як складова колективної пам'яті та один з найскладніших феноменів суспільної свідомості, складається

ся з уявлень людей про минуле та передається з покоління в покоління у різних формах, однією з таких форм є міф. Історія показово свідчить, що на етапах політичної трансформації, суспільства, як правило, беруть активну участь у процесі міфотворення, з одного боку іде деміфологізація масової свідомості, з іншого цілеспрямоване конструювання нових політичних міфів. Одним з вагомих факторів, якій істотно впливає на формування політичного міфу є інформаційний. Саме він набуває особливого значення в сучасних умовах, коли відбувається розвиток нових інформаційних каналів комунікації і сучасних мережевих систем, іде оформлення єдиного інформаційного простору.

Отже: історична пам'ять, як «образ минулого» є феноменом суспільної свідомості. Вона

- складається з уявлень людей про минуле
- передається з покоління в покоління у різних формах

Однією з таких форм є міф. Історична пам'ять представляє собою сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле.

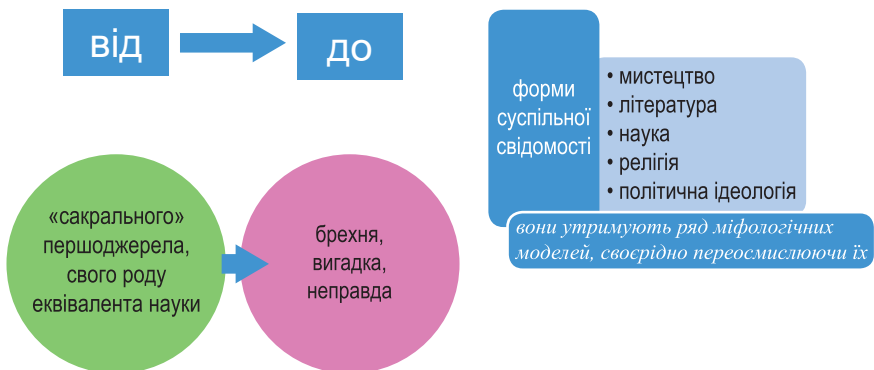
- На етапах політичної трансформації суспільства беруть активну участь у процесі міфотворення: з одного боку – відбувається деміфологізація масової свідомості
- з іншого – цілеспрямоване конструювання нових політичних міфів.

В умовах інформаційного суспільства можливості конструювання політичного міфу значно зросли, а значить зросла і можливість режисювання процесом управління історичною пам'яттю, змінився масштаб і характер міфотворчості. Дослідники підкреслюють, що зрозуміти і правильно про-

гнозувати сучасні політичні процеси поза характеристикою політичної міфології неможливо. А прояснення природи та механізмів кореляції політичного міфу та історичної пам'яті є досі відкритим теоретичним питанням.

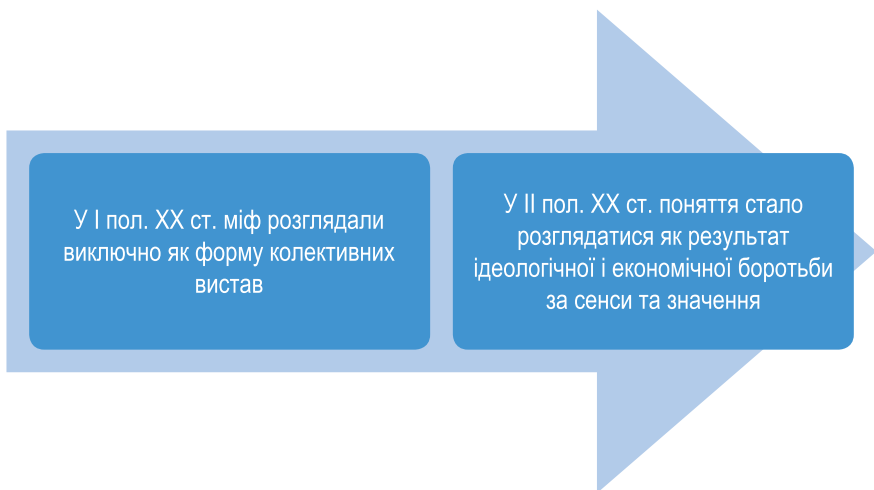
Поняття «політичного міфу». Осмислення міфу почалось ще в добу античності та продовжувалось в середньовіччя та в новий час. В ході самопізнання людства міф поміняв свій зміст від «сакрального» першоджерела на протилежне значення, і став розумітися як брехня, вигадка, неправда. Дійсно в первісній культурі міфи – це свого роду еквівалент науки, цілісна система, яка характеризувала весь світ. В добу античності міфи були найважливішим історичним джерелом та складали велику частину деяких історичних праць. Пізніше з міфології формуються такі форми суспільної свідомості, як: мистецтво, література, наука, релігія, політична ідеологія, вони утримують ряд міфологічних моделей, своєрідно переосмислюючи їх при включенні в нові структури.

ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНОГО МІФУ»: З МІФОЛОГІЇ ФОРМУЮТЬСЯ від античності до сьогодення

Значний сплеск наукового інтересу до «міфу» спостерігався у XIX – першої половині XX ст. «Міф», як феномен стає предметом дослідження цілого кола наук, а саме філософії (Ф. Ніцше, Ф. Шеллінг), психології (З. Фрейд, К. Юнг), соціології (Е. Дюркгайм), етнографії (Д. Фрейзер, Е. Тейлор) лінгвістики (А. Мюллер) та інших. Таким чином міф переживає своє друге життя, змінюється його онтологічний статус: з «наївного розуміння» епохи архаїки міф стає значимою реальією сучасної політичної та наукової культури, природа і специфіка функціонування якого вимагають додаткового осмислення.

ЕТАПИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІФІВ

Постановка проблеми політичної міфології як історіографічного феномену виникає коли на початку XX століття французький філософ Жорж Сорель вводить в науковий обіг таке поняття як «соціальний міф». З точки зору Жоржа Сореля, міф – це сукупність образів, які здатні інстинктивно

викликати у людей відчуття, необхідні для здійснення тих або інших дій. Німецький філософ, представник Марбургської школи неокантіанства Ернст Кассіерер, один з перших заклавав основи вивчення саме політичного міфу в роботі «Міф держави» (The myth of the state, London, 1946). За Е. Кассіерером, політичний міф – це некритично сприймана ілюзорна уява, що заміщає уявлення про політичну реальність. У політичному міфі можуть втілюватися інтимні людські жадання і домагання, його галлюцинаторний політичний досвід і особливості як індивідуального, так і колективного несвідомого. Політичний міф з'являється тоді, коли люди стикаються з завданням, що важко виконати, вирішення якого перевершує їх природні можливості. В слід за ним вчені стали розглядати міф як феномен, який знаходить особливий прояв в епоху політичних криз.

Охарактеризуємо загальний погляд, що склався у сучасної системі гуманітарних наук щодо визначення дефініції «політичний міф». Один з теоретиків політичного міфу, англійський дослідник К. Флад, визначив політичний міф як «ідеологічно маркіроване оповідання, що претендує на статус дійсного уявлення про події минулого, справжнього і прогнозованого майбутнього і сприйняте соціальною групою як вірне в основних межах». Французький філософ, теоретик семіотики, Р. Барт, вважав, що політичний міф слугує реалізації політичних цілей: боротьби за владу, легітимізації влади, здійснення політичного панування.

Одним з дискусійних для науковців стало співвідношення понять «політичний міф» і «ідеологія». В середині 60-х років ХХ ст Ролан Барт звертається до аналізу масових комунікацій та проблем міфотворення та підкреслює, що міф – це в першу

чергу комунікативна система. Оскільки міф – це слово, то їм може стати все, що гідно розповіді. Для визначення міфу, підкреслює дослідник вжалив не сам предмет повідомлення, а то, як про нього повідомляється, дослідник наголошує, що можна встановити формальні кордони міфу, субстанціональних же кордонів він не має. І на запитання «Значить, міфом може стати все що завгодно?» Він відповідає, «так». Для Р. Барта міф – це не пережиток архаїчної свідомості, а частина сучасної культури. Для нього міф – засіб здійснення ідеології. Аналогічної точки зору дотримується інший французький дослідник – антрополог, етнограф, соціолог і культуролог Клод Леві-Строс. В роботі «Структурна антропологія» науковець підкреслює, що ніщо не нагадує так міфологію, як політична ідеологія. Мабуть, в нашому сучасному суспільстві остання просто замінила першу.

Таким чином, в дослідженні міфів виділяють два етапи: у першій половині ХХ століття міф розглядали виключно як форму колективних вистав, то в другій половині поняття стало розглядатися, як результат ідеологічної і символічної боротьби за сенси та значення.

Починаючи з ХХ ст. в науці починається процес тотальної реміфологізації(деміфологізації). До недавнього часу, констатує професор історії університету Вірджинії, фахівець в області ідей і історичної думки, Аллан Мегілл, пануючою тенденцією в професійній історії, була концепція закладена ще Фукидідом, а саме: історик використовував пам'ять, що б дістатися до того що лежить поза нею. Фукидід наполягав, що йому цікаво лише те, що дійсно сталося у минулому, і він робить акцент на бажанні уникнути «неналежних потоків міфології».

- Чи існує наука без міфу?
- Чи можливо зазирати у минуле?

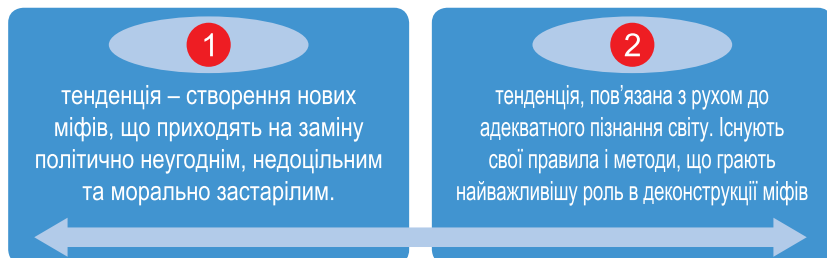

Нове розуміння історії, орієнтоване на пам'ять, отримало назву афірмативної (підтверджуючої) історіографії, фундаментальна мета якої в тому, що б підтримувати певну традицію або групу, чию історію і досвід вона вивчає. Саме ця історіографія має тенденцію до міфологізації.

ПІДҐРУНТЯ ДЛЯ МІФОТВОРЕННЯ: не має достатньо «надійних інструментів верифікації»,

- експериментально перевірити відповідність «образа минулого» оригіналові неможливо
- І хоча історики намагаються науково інтерпретувати різні факти, явища, виявляти міфологічну складову та явні фальсифікації, проблема залишається відкритою.

ПРОБЛЕМА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ МІФІВ

Політичний міф став засобом політики. В модерних суспільствах держава формує політичний міф як складову «канону пам'яті». Розглянемо моделі пам'яті.

ПРОБЛЕМА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ МІФІВ

МОДЕЛЬ «ЗНИЗУ ВВЕРХ»

«пам'ять локальна» впливає на формування нарративу пам'яті на національному рівні

МОДЕЛЬ «ЗВЕРХУ ВНИЗ»

офіційна версія пам'яті, яка витісняє/пригнічує пам'яті локальних співтовариств

Новітня історія Європи має приклади різних моделей пам'яті. Коли у процесі формування національної ідентичності одні соціальні групи нав'язують іншим політичні міфи і в цьому випадку важливо звернути увагу на питання, як їх можливого прийняття, так і можливого відторгнення. Політичний міф завжди орієнтований на історичну пам'ять, він по суті є одним з її наріжних каменів, що виконує функції регуляції суспільної поведінки та донесення уявлень про минуле.

ВИСНОВКИ: Історична пам'ять, на відміну від історичної науки, передає не точні факти, а тільки «загальний образ», «загальну картину», яка у масовій свідомості завжди буде носити символічний та міфологічний характер. Історична пам'ять, як феномен суспільної свідомості, значною мірою формується з участю історіографії, яка вже включає політичні міфи. Пам'ять і історія – це завжди пам'ять і історія «з якимось метою», «для чогось», це і пояснює схильність соціальної пам'яті до міфологізації. Політичний міф завжди

орієнтований на історичну пам'ять, він по суті є одним з її наріжних каменів, що виконує функції регуляції суспільної поведінки та донесення уявлень про минуле. Співвідношення та взаємовплив політичного міфу та історичної пам'яті має прикладне значення для пошуку оптимального балансу у проведенні обґрунтованої політики пам'яті. Подальші дослідження природи історичної пам'яті можуть намітити оптимальні шляхи реконструкції історичної (політичної) міфологізації.

Ефективність міфів у деяких конкретних політичних ситуаціях може сприяти **стабільності та безперервності політичного процесу.**

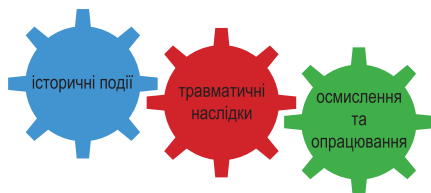
3. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

3.1. ХХ століття в європейській історичній пам'яті: ключові травматичні події і їх сприйняття офіційної та індивідуальної пам'яттю.

*Ті, хто не пам'ятають своєї історії,
приречені повторювати її.
Дж. Сантаяна*

Взаємозв'язок між історією і пам'яттю став темою особливого академічного інтересу, коли виникла гостра потреба переосмислити події другої половини ХХ століття. Саме у цей час у комплексі соціогуманітарних дисциплін визначилася ціла група спільних для вивчення проблем, пов'язаних з дослідженнями колективної, індивідуальної, історичної пам'яті. У країнах Європи сформувався окремий напрямок досліджень – memory studies («дослідження пам'яті»).

Війни, революції, геноциди,
депортації, репресії, втрата
території

Сьогодні поняття «колективна травма» (*collective trauma*), яке вже увійшло до наукового обігу та публічного простору, розуміється як психічна травма великої групи людей, яку вони отримали внаслідок певної катастрофи (соціальної, техногенної, екологічної) або злочинних дій політичних чи інших соціальних суб'єктів. Одним з вимірів колективної травми є історична травма (*historical trauma*), що характеризується сукупністю емоційної шкоди не тільки тим людям, які безпосередньо пережили травму, а й також їхнім нащадкам. Колективні історичні травми передаються з покоління в покоління та часто сприймаються нащадками не менш гостро, ніж тими, хто їх пережив, вони стають проблемами національного характеру. Саме тому, на сучасному етапі академічна спільнота, політичні еліти, національні медіа, представники громадських організацій стоять на шляху не тільки аналізу проблем історичних, національних, культурних травм, а і реального опрацювання болючих емоцій, наслідків цих травм для особистості, суспільства, націй та пошуку стратегій, механізмів їх подолання. Науковці підкреслюють, що історичні травми не зникають, вони витісняються зі свідомості та продовжують зберігатись в груповому несвідомому, формуючи травмований «фон» життя наступних поколінь.

Масштабними колективними травмами у світовій історії та історії окремих народів найчастіше були війни. Так, для європейської спільноти найбільш травматичними стали події Першої та Другої світових війн. Сьогодні, в умовах російської агресії, проблема колективної травми знову стає актуальною, бо сучасна російська-українська війна стала травматичною подією не тільки для українців. Зазначимо, що з одного

боку, розв'язана Росією війна стала каталізатором зміцнення національної єдності українців та європейської спільноти, з іншого – важкою колективною травмою, подолати яку ще необхідно буде не тільки українському, а й іншим суспільствам. На сучасному етапі перед українською політичною елітою, національними медіа, представниками громадянського суспільства стоїть задача опрацювання болючих емоцій та наслідків травм, завданих в ході війни окремим особистостям, певним групам, а також суспільству у цілому. У той же час перед вітчизняною академічною спільнотою постає проблема глибокого аналізу історичних, національних та культурних колективних травм з метою пошуку стратегій та механізмів їх подолання. Тож вивчення сучасних підходів до визначення історичних травм, ознайомлення із досвідом інших суспільств через вимір наявних історичних колективних травм, їхніх витоків та особливостей прийняття та подолання, є важливим для сучасної України.

КОЛЕКТИВНІ ІСТОРИЧНІ ТРАВМИ

- передаються з покоління в покоління
- сприймаються нащадками не менш гостро, ніж тими, хто їх пережив
- стають проблемами національного характеру

витісняються зі свідомості та продовжують зберігатись в груповому несвідомому, формуючи травмований «фон» життя наступних поколінь

ПРОЯВИ КОЛЕКТИВНОЇ ТРАВМИ У СУСПІЛЬСТВІ

«синдром
недовіри»

сумніви
про майбутнє

політична
апатія

Звертаючись до характеристик історичної пам'яті, науковці змушені констатувати той факт, що вона майже завжди *травматична*. Як зазначає український політолог, доктор політичних наук Валентин Бушанський: «Це завжди переживання кривди».

Доктор психологічних наук, П. Горностай виділяє декілька основних стратегій подолання колективної травми суспільством: прогресивну, активно-агресивну, пасивно-агресивну та регресивну. Реалізації цих стратегій може мати як конструктивний напрям, як наслідок травма перетворюється на історичний наратив, так і деструктивний, що є підґрунтям формування агресивної ідеології.

СТРАТЕГІЇ ПОДОЛАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ТРАВМИ СУСПІЛЬСТВОМ

Доктор психологічних наук П. Горностай
виділяє декілька основних стратегій
подолання колективної травми
суспільством:

3.2. Політика пам'яті.

Інструменти та механізми управління пам'яттю

Сьогодні як ніколи не працює, класичний вислів Марка Туллія Цицерона щодо завдань історика – «Перше завдання історії – утриматися від брехні, друге – не приховувати правди, третє – не давати ніякого приводу запідозрити себе в пристрасті або в упередженій ворожості». Історія завжди була ідеологічною зброєю, «доказовою базою», ідейним обґрунтуванням для правлячої еліти, але сьогодні, в умовах інформаційного протистояння відкрився справжній ідеологічний-історичний фронт, фронт на якому держави не тільки формують власний образ історії, канонічні історичні зразки, легенди і міфи, але і підтримують напрацювання навичок фабрикації зручного «історичного образу противника».

Сьогодні історична політика відчуває на собі потужний тиск різного роду інформаційних впливів та є однією з найважливіших складових політики держави, саме тому більшість європейських країн сьогодні стало на шлях проведення власної «політики пам'яті». Політика пам'яті у країнах Східної Європи сформувалась не стільки як науковий напрям, скільки як державна стратегія, спрямована на політичне використання історії. Польський історик Р. Стобеский (Stobiecki R.) у одному з своїх досліджень наводить слова ідеолога історичної політики та радника президента Л. Качинського Марека Чихоцького історія «занадто важлива, щоб залишити її історикам» Цей вислів, є яскравою квінтесенцією всього змісту історичної політики, яка сформувалась у поскомуністичних країнах Східної Європи та має багато спільного. У роботах

вчених-гуманітаристів достатньо широко представлена проблематика: інформаційних війн, історичної пам'яті, політики пам'яті, міфологізації історії та інших. Але, інституціональний вимір історичної політики посткомуністичних країн, проблема акторів значно менше досліджена науковцями. З кінця 90-х років XX ст. держави Центральної та Східної Європи пройшли складний шлях побудови та налагодженню роботи демократичних інститутів та отримали можливість на власний розсуд конструювати свої національні наративи. Стратегічний курс формування національних історій всіх держав був орієнтоване на відмову від «комуністичної версії історії» та детальне історичних подій з формуванням власних теорій. Як наслідок, минуле перетворилося у зброю боротьби як на внутрішньому, так і на зовнішньополітичному фронті. Сьогодні ми можемо констатувати наявність великої кількості конфліктів в сфері інтерпретації минулого, а інформаційний простір посткомуністичних країн Європи фактично став ареною так званих «війн пам'яті». У формуванні національного вектора «політики пам'яті» беруть участь багато акторів, як окремі персони (фахові історики, політики), так і різні інституції (як державні, так і громадські). Державними структурами, яки представляють та реалізують офіційну концепцію історичної пам'яті стали особливі меморіальні інституції – Національні інститути пам'яті. Серед яких: Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу, Український інститут національної пам'яті, Інститут пам'яті Естонії, аналогічні структури є у Латвії, Литві, Німеччині, Словаччині, Чехії та інші, вони були створені у більшості посткомуністичних країн та мали за мету формування історичного інформаційного простору,

національної свідомості громадян. Діяльність цих інституцій в різних країнах має свої особливості, в деяких вони отримали статус не тільки науково-дослідницької установи, а і стали складовою органів виконавчої влади.

Історична проблематика вже давно стала предметом не тільки наукового дискурсу, а і міцно ввійшла у політичну практику. Окремі державні діячі та політичні сили, особливо, під час передвиборної боротьби, парламентських та президентських дебатів, у партійному дискурсі, активно звертаються до певних історичних подій та персоналій, що тією або іншою мірою відображає їх політичні пріоритети, обґрунтовує політичну риторику програм «наведення порядку» у суспільстві. Але політики не тільки використовують історичні аналогії а ї залучають технології кореляції мнемічного простору та по суті формують умови для політичних маніпуляцій довкола репрезентації історії.

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

	«Місця пам'яті» – «меморіали»
	Історична освіта
	Масові історичні наративи
	Законодавство
	Інститути, дослідницькі центри

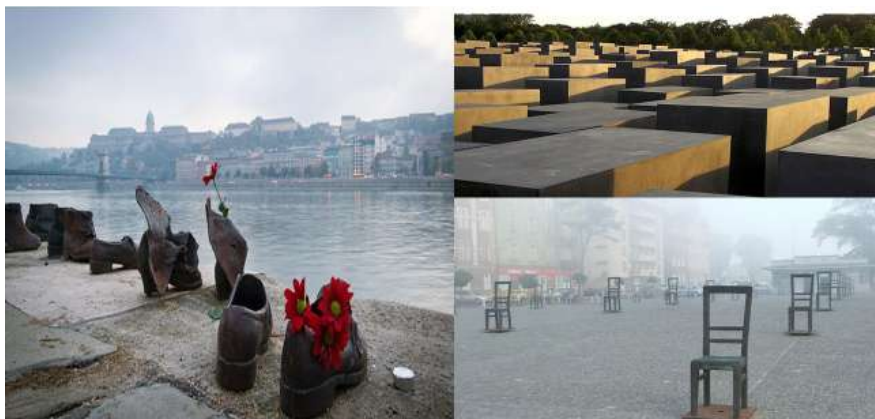
Робота в групах: Знайти приклади меморативних стратегій і практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті.

(1) Група

ІСТОРИЧНА ОСВІТА

«МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ» – «МЕМОРІАЛИ»

(2) Група

МАСОВІ ІСТОРИЧНІ НАРАТИВИ

просвітні програми з історичної тематики, передачі на радіо, телебаченні, на інтернет порталах

документальне кіно, анімація, історичні художні фільми

історичні комп'ютерні ігри

науково-популярні статті у газетах і журналах та інші

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГЛАМЕНТУВАННЯ ПРОБЛЕМ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Наприкінці XX – на початку XXI ст.

закони, що регламентують історичну пам'ять

Політика пам'яті, яку проводить держава або інші політичні сили, безпосередньо впливає на формування історичної свідомості її громадян і знаходить свій прояв у цілому ряді моментів, одним з яких є законодавче регламентування проблем історичної пам'яті. Так, наприкінці XX – на початку XXI століття, деякі країни Європи, на законодавчому

рівні стали приймати закони, що регламентують історичну пам'ять, та впроваджувати кримінальну відповідальність за публічне перекручення або надмірну підтримку тих чи інших історичних фактів. Історики виділяють два види меморіального законодавства: по-перше, це чисто декларативні закони, що демонструють офіційну оцінку державою тієї або іншої історичної події, по-друге, це закони, що передбачають кримінальне покарання за їх публічне вираження, за погляди на минуле.

Початок створення меморіального законодавства фактично було покладено у 40–50-х роках ХХ ст., коли ряд європейських країн за результатами роботи міжнародного судового процесу над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини, що проходив у м. Нюрнберг (20 листопада 1945 – 1 жовтня 1946 рр.) прийняли закони, що засуджували нацизм, як наслідок ряд таких європейських країн як: Австрія, Данія, Угорщина, Франція заборонили на законодавчому рівні публічне використання або поширення фашистської символіки. Осмислення проблем нацизму продовжувалося в європейському співтоваристві всю другу половину ХХ століття і пройшло шлях від формування «німецького відчуття провини» до розуміння європейської колективної відповідальності за злочини фашизму, при цьому однією з найбільш гострих і «болючих» тем стало засудження Голокосту. Саме засудження європейським суспільством переслідування і масового знищення євреїв у Німеччині під час Другої світової війни дало поштовх до створення меморіальних законів наприкінці ХХ – початку ХХІ століття. Франція стала однією з перших країн Європи, яка впровадила у державну практику так звані «меморіальні закони». Перший «мемо-

ріальний закон» з'явився у Франції у 1990 році, у зв'язку з гучною справою Роббера Форіссона, ліонського професора філології. Наприкінці 70-х – початку 80-х роках ХХ ст. Робер Форіссон опублікував серію статей у журналі Історичний огляд (Journal of Historical Review) та листів у французькій газеті Ле-Монд (Le Monde), де стверджував, що нацисти не користувалися газовими камерами, не починали геноцид євреїв і що це міф, який був створене сіоністами. Для того, аби припинити такого роду вислови, що ставлять доведені факти під сумнів, з'явився перший меморіальний закон Гесо («Loi Gayssot») 1990 року, згідно якого невизнання Голокосту заборонено, а стаття 9 означеного закону передбачала покарання не тільки за невизнання цього злочину проти євреїв, а й за «сумніви та дискусію» з цього приводу. Проблема стала предметом обговорення міжнародної спільноти, мала великий міжнародний резонанс. Закони, що прямо забороняють публічне заперечення, зменшення, схвалення або виправдання злочинів, здійснених нацистами (зокрема Голокосту) були ухвалені в таких європейських країнах як: Австрія (1947, 1992), Бельгія (1995), Іспанія (1996), Угорщина (2010), Німеччина, (1985, 1994) Латвія (1990), Люксембург (1997), Польща (1999), Португалії, Румунія (1991), Словенія, Словаччина (2001), Чехія, Франція (1990, 2003), Швейцарія (1994, 2001) [15; 17]. У 2005 році Генеральна Асамблея ООН проголосила день звільнення Освенціму (27 січня) – Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту, в день 60 річниці Голокосту Європарламент ухвалив резолюцію, що засуджувала Голокост.

Саме у Франції вперше було запропонована кримінальна відповідальність за порушення меморіального законодав-

ства. Професор Робер Форісон був засуджений французькою Фемідою у жовтні 2006 р. за публічне заперечення Голокосту, приводом для судового вердикту став його виступ в ефірі іранського супутникового телеканалу, за аналогічне правопорушення суд французького міста Ліона умовно засудив до трьох місяцем тюремного висновку і штрафу в 5 тис. євро члена Європарламенту Бруно Гольніша [18]. Відмітимо, що ряд європейських країн серед яких Данія та Норвегія відстоюючи право на вільне вираження поглядів громадян відмовились ввести заборону на публічне заперечення Голокосту.

Згодом, упродовж декількох наступних років у Франції було ухвалено ще три закони, які теж називаються «меморіальними». Перший – закон від 29 січня 2001 року, який визнає геноцид вірмен турками у 1915 році, другий – закон Тобіра («Loi Taubira»), 2001 р., який офіційно оголошує работоргівлю злочином проти людства і нарешті третій закон про французьку «присутність» в колишніх колоніях, ухвалений у 2005 р., в одній із статей якого було сказано, що у шкільних підручниках у Франції повинно відбиватися не тільки негативне, а і те позитивне що привнесла Франція на колонізовані території.

Дискусія мала місце не тільки серед законодавців, а й серед істориків. Дослідники відмічають, що дебати довкола «меморіальних законів» у Франції ще раз нагадують, що історія це не територія ухвалення політичних і адміністративних рішень, а – поле публічних дискусій. Слід відзначити, що такий підхід неоднозначно сприймається і зараз у французькому суспільстві. Більш того, з критикою закону різко виступила наукова спільнота. Символічно, що очолив науковців

один з фундаторів «політики пам'яті», як нової історичної концепції, член Французької Академії, історик, президент асоціації «Свободу історії», автор унікального семитомного проєкту «Місця пам'яті» (1984–1993) – П'єр Нора. Він звернувся із закликом до політиків відмовитися від законодавчого втручання держави у регулювання історичних питань.

Наступною хвилею меморіального законодавства стало засудження злочинів комуністичних режимів, подібно до того, як в Нюрнбергзі були засуджені злочини фашизму. У вересні 2005 року керівник делегації Швеції – Йоран Ліндبلاد представив на політкомісію Парламентської Асамблеї Ради Європи доповідь «Необхідність засудження міжнародним співтовариством злочинів комунізму». 25 січня 2006 року Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла Резолюцію № 1481, що закликає до засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів.

По аналогії з переслідуванням нацистських переступників ряд країн Європи створили окремі структури, що повинні були розслідувати злочини комуністичних режимів. Так, у Польщі 18 грудня 1998 р/ був прийнятий Закон про Інститут національної пам'яті та створена Комісія з розслідування злочинів проти польського народу, у матеріалах закону з'явився особливий правовий термін – комуністичні злочини, який став використовуватися в законодавстві Польщі для позначення діянь, здійснених посадовою особою комуністичної держави в період з 1939 по 1990 рр. 28 листопада 2009 року президент Польщі Лех Качиньський підписав указ, що забороняє покупку і зберігання радянської символіки, згідно з документом, придбання і поширення предметів або записів, що містять радянську символіку,

може спричинити покарання у вигляді позбавлення свободи строком до двох років.

Аналогічне законодавче закріплення відбувається зараз і у країнах колишнього Радянського Союзу. Відмітимо, що чітко спрямовану політику пам'яті, зорієнтовану на суворе засудження репресивної політики комуністичного режиму мають країни Балтії. Ця політика має кілька спільних для всіх балтійських республік рис. Парламенти всіх прибалтійських країн засудили радянську агресію 40-років ХХ століття, більш того прийнята серія законів стосовно цієї проблеми. Так, 29 вересня 2009 року – Литовський парламент ухвалив поправки до Кримінального кодексу, що вводять покарання за заперечення або виправдання «радянської агресії» проти цієї держави. В Естонії був розроблений пакет документів так званої «бронзової ночі», прийнятий після вуличних протестів російськомовного населення Естонії проти перенесення пам'ятника радянським воїнам – Бронзового солдата. Політика пам'яті у Латвії, Литві та Естонії активно підтримується державою на рівні національних інституцій. Так, держави балтійського регіону також прийняли ряд законів. Одразу після отримання незалежності у цих країнах була заборонена символіка тоталітарного минулого. На думку естонської влади, присутність будь-якої радянської символіки на території Естонії має бути прирівняне до фашистської, оскільки подібні речі нагадують про факт «окупації» країни. 17 червня 2008 року парламент Литви прийняв законопроект, що забороняє використання нацистської і радянської символіки. Серед інших символів під заборону попали: радянський гімн, прапори і герби гітлерівської Німеччини, Радянського Союзу і Литовської РСР,

нацистська свастика, радянські серп, молот і п'ятикутна червона зірка.

Проблема регулювання історичної пам'яті стала предметом обговорення і серед політичної еліти України, країна також стала на шлях створення законів, що регламентують історичну пам'ять. До меморіальних законів України можна віднести закон «Про Голодомор 1932–1933 років» (№ 376-V від 28.11.2006 р.), який проголосив Голодомор геноцидом українського народу. У статті 2 зазначено, що публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається протиправною дією. Ще одним полем боротьби навколо меморіального законодавства в Україні стала особистість Степана Бандери. У січні 2010 року Президент України Віктор Ющенко присвоїв С. Бандері звання Герой України. У квітні 2010 року Донецький окружний адміністративний суд визнав незаконним та скасував Указ Президента В. Ющенка про присвоєння С. Бандері звання Героя України. Події навколо справи С. Бандери викликали неоднозначну реакцію як в Україні, так і серед міжнародної спільноти.

Росія, також почала створювати «меморіальні закони». Так, російська влада має намір «коректувати» вітчизняну історію – 15 травня 2009 року був виданий указ президента Дмитра Медведєва № 549 «Про Комісію при Президентові Російської Федерації по протидії спробам фальсифікації історії в збиток інтересам Росії» і Проект Федерального закону «Про протидію реабілітації у нових незалежних державах на території колишнього Союзу РСР нацизму, нацистських злочинців і їх пособників». Порушення одноманітності в інтерпретації радянської історії пропонується розглядати як кримінальний злочин.

ВИДИ МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА (за формою)

Декларативні

Передбачають
кримінальне
покарання

ВИДИ МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА (за змістом)

- Закони, що стосуються оцінки історичних подій в країні

історико-культурний простір стає полем «боротьби» колективних уявлень всередині країни.

- Закони, що демонструють офіційну оцінку державою міжнародних подій або двосторонніх відносин

у суспільній свідомості формується негативний образ іншого народу

Завдання: Проаналізувати динаміку (2015–2019) ставлення до Голодомору (Соціологічна група «Рейтинг» (Rating Group Ukraine)

- 2019 рік: <http://surl.li/nrmtp>
- 2018 рік: <http://surl.li/nrmts>
- 2017 рік: <http://surl.li/nrmtt>
- 2016 рік: <http://surl.li/nrmtu>
- 2015 рік: <http://surl.li/nrmug>

Завдання до обговорення:

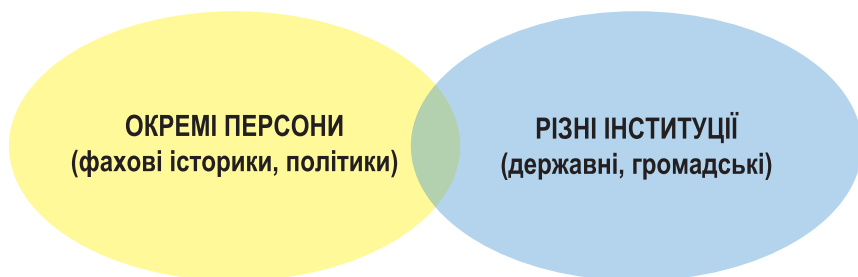
Москва, книжковий магазин, осередок просвіти

Календарі до Нового року (2021)

В цілому, можна констатувати, що проблема регулювання історичної пам'яті, шляхом створення меморіального законодавства є сьогодні актуальною для багатьох країн Європи. Коло питань яки увійшли у сферу законодавчого регулювання головним чином пов'язані з засудженням європейським співтовариством злочинів комунізму та фашизму. Меморіальне законодавство як феномен є парадоксальним явищем, що характеризується вельми оригінальною подвійністю. З одного боку меморіальні закони декларують боротьбу з історичними фальсифікаціями та захищають, як правило «жертв» режимів, з іншого сприяють формуванню настільки необхідного для держави ідеологічного міфу. Фактично, меморіальне законодавство стає будівельним матеріалом для формування свідомості громадян в державах і ця ідеологічна складова є домінантною в законотворчості пострадянських країн.

АКТОРИ, ЩО БЕРУТЬ УЧАСТЬ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВЕКТОРА «ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ»

Державними структурами, які представляють та реалізують офіційну концепцію історичної пам'яті стали особливі меморіальні інституції – Національні інститути пам'яті.

Серед яких: Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу, Український інститут національної пам'яті, Інститут пам'яті Естонії, аналогічні структури є у Латвії, Литві, Німеччині, Словаччині, Чехії та інших державах. Вони були створені у більшості посткомуністичних країн та мали за мету формування історичного інформаційного простору, національної свідомості громадян. Діяльність цих інституцій в різних державах має свої особливості, у деяких вони отримали не тільки статус науково-дослідницької установи, а також стали складовою органів виконавчої влади.

Польський історик Р. Стобескі в одному зі своїх досліджень наводить слова ідеолога історичної політики та радника президента Л. Качинського – Марека Чихоцького про те, що історія «занадто важлива, щоб залишити її історикам». Цей вислів є яскравою квінтесенцією всього змісту історичної політики, яка сформувалась у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи та яка має багато спільного. У роботах вчених-гуманітаріїв достатньо широко представлена проблематика інформаційних війн, історичної пам'яті, політики пам'яті, міфологізації історії та інших.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. Польща була однією з перших посткомуністичних держав, яка використала німецький досвід часів Г. Коля, почала впроваджувати активну історичну політику (*polityka historyczna*), реалізація якої багато у чому була покладена на Інститут національної пам'яті – Комісію з розслідування злочинів проти польського народу (*Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu* (IPN) Інституція була утворена у 1998 р., як державна установа з науково-дослідними (спеціалізу-

ється на дослідженні двох окупацій Польщі – нацистської та комуністичної), освітніми, архівними (архіви спецслужб були передані IPN), слідчими та люстраційними правами. Президент Інституту національної пам'яті має обиратися Сеймом на п'ятирічний термін та відповідно до законодавства раз на рік повинен звітувати перед Сеймом та Сенатом про результати діяльності установи. Установа має одинадцять регіональних відділень, що функціонують у найбільших містах Польщі.

Основним слідчим органом IPN є Головна комісія з розслідування злочинів проти польського народу (*Główna Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*), кінцевою метою її діяльності є передача справи до суду. Дослідники наводять наступну статистику: за десять років (від початку існування) понад сто прокурорів слідчої структури висунули понад 400 звинувачень, за якими суди винесли 120 вироків. І якщо у 2008 р. до суду потрапило 42 обвинувальних висновки, то у 2009 р. – 30, у 2010 р. – тільки 17 [7]. Одним з найгучніших судових процесів у новітній історії Польщі, ініційованих Катовицьким відділенням Інституту національної пам'яті, став процес над 84-річним генералом, колишнім керівником Польської Народної Республіки (ПНР) Войцехом Ярузельським, що опинився на лаві підсудних як ініціатор введення у Польщі у 1981 р. воєнного стану та його соратниками 82-річним генералом Чеславом Кіщаком, який був членом Військової Ради національного порятунку і міністром внутрішніх справ ПНР, а також 80-річним Станіславом Каня – колишнім першим секретарем Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії. Процеси закінчилися у Варшавському суді виправдувальними вирокami.

POLITYKA HISTORYCZNA РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ

Ідеолог історичної
політики та радник
президента Л.
Качинського –
Марек Чихоцький

історія занадто
важлива, щоб
залишати її
історикам

Instytut Pamięci
Narodowej – Komis-
ja Ścigania Zbrodni
przeciwko Narodowi
Polskiemu (IPN)

СТАТИСТИКА:
за 10 років (від
початку існування
(1998) понад
100 прокурорів
слідчої структури
висунули понад
400 звинувачень,
за якими суди
винесли 120
вироків.

СУДОВІ ПРОЦЕСИ

- Войцехом Ярузельським,
- Чеславом Кіщаком,
- Станіславом Кая

Досвід проведення історичної політики польського Інституту національної пам'яті став показовим для багатьох країн Центрально-Східної Європи, у першу чергу для України. Аналогічна інституція (фактично клонована з польської) з метою формування національної свідомості громадян була сформована в Україні за часів президентства В. Ющенка – Український інститут національної пам'яті (УІНП). Серед завдань Інституту зазначались: підготовка освітніх музейних експозицій, допомога у формуванні музейних і бібліотечних фондів, проведення наукових конференції, семінарів, видавнича діяльність з проблем відновлення та збереження національної пам'яті. Крім того, структура повинна була сприяти створенню і розвитку громадських, зокрема молодіжних, патріотичних організацій в Україні. Але, на відміну від поль-

ської структури, в Україні інституту національної пам'яті не були підпорядковані архіви КДБ, він не мав регіональних відділень та слідчої структури. Аналізуючи історію установи, український журналіст С. Махун, зазначає, що вже після приходу до влади В. Януковича статус УІНП як центрального органу виконавчої влади було скасовано, а його діяльність де-факто знищена. Вітчизняний історик А. Портнов стверджує, і з цим важко не погодитись, що як не парадоксально звучить, але вижити в адміністративній реформі В. Януковича українському Інституту національної пам'яті допомогла саме «декоративність» останнього. Після Майдану і перемоги Революції Гідності 2014 р. Кабінет міністрів України повернув УІНП статус центрального органу виконавчої влади.

У 2007 р. у Чеській республіці також була створена державна установа, яка і займається науковим вивченням і роз'ясненням епохи тоталітарних режимів у Чехословаччині: епох нацизму та комунізму, та має за мету запобігти спотворенню трактувань чеської історії – Інститут з дослідження тоталітарних режимів. Вищим органом Інституту є Рада, яка складається із семи членів та обирається Сенатом Парламенту Чеської Республіки терміном на 5 років. За аналогією з польською інституцією, слідчі функції має окрема структура – Бюро з документації та розслідування злочинів комунізму у Чехії. Воно було засновано у 1995 р. та стало підрозділом чеської поліції, основним завданням структури є розслідування кримінальних злочинів, скоєних у період 1948–1989 рр. Крім слідчої діяльності інституція веде пошукову та науково-аналітичну роботу, яка полягає у зборі, аналізі та оцінці матеріалів, інформації та документів, які свідчать про злочини комуністичного режиму і його репресивного

апарату. Матеріали публікуються та безоплатно розповсюджуються – першочергово у публічних бібліотеках та всій системі загальноосвітніх шкіл та університетів. Структура співпрацює з багатьма важливими вітчизняними та зарубіжними інституціями, включаючи спів-працю з установами у пост-комуністичних країнах, що займаються аналогічними проблемами.

У 2009 р, за постановою уряду Румунії відбулося об'єднання Інституту з розслідування комуністичних злочинів у Румунії з Національним інститутом пам'яті румунської еміграції. Основними завданнями Інституту став збір даних, документів та свідчень про злочини, що здійснювалися системою. Крім того, інститут інформує громадськість про комуністичні злочини, зловживання та має за мету притягнення до відповідальності за їх скоєння. Сьогодні Інститут очолює історик Маріус Опреа, випускник Бухарестського університету, який як і інші голови меморіальних інститутів займає важливе місце в державній політиці та є радником прем'єр-міністра з питань національної безпеки.

Країни Балтії також мають меморіальні інститути. Так, в Естонії це Інститут історичної пам'яті Естонії та Фонд «Юнітас», що об'єднали свою діяльність у 2017 р. . Музей окупації Латвії – це акредитований державою приватний музей, заснований у 1993 р. Він фінансується державою і благодійними фондами, на відміну від меморіальних інституцій інших країн Європи, які здебільшого мають державне фінансування. Візит до музею є частиною дипломатичного протоколу Латвії. Крім того у Латвії існує Дослідницьке товариство окупації Латвії, метою організації є дослідження тоталітарних режимів та захист прав тих осіб, які постраждали під іноземною окупа-

цією. Дослідницька установа також має на меті здійснення заходів щодо сприяння розвитку громадянського суспільства, освіти, науки, культури та історичної пам'яті в Латвії. Центр досліджень геноциду та опору Литви є державним органом, який має у своїй структурі: відділ дослідження геноциду, меморіальний відділ та спеціальний слідчий підрозділ. Одним із пріоритетів діяльності цієї інституції визначена робота з молоддю, спрямована на поглиблення знань історії XX століття, набутих у школі, та розвитку їхньої здатності самостійно оцінювати історичні процеси.

Аналогічні структури сьогодні є майже у всіх посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи: словацький Інститут національної пам'яті, Комітет національної пам'яті створений Парламентом Угорщини, у 2008 року розпочав свою діяльність словенський Навчальний центр національного примирення та інші.

Попри наявність розбіжностей, у часі заснування, функціях, структурі та інших, зазначені меморіальні інституції містять декілька суттєвих рис схожості, на які слід звернути увагу. Спільною рисою для майже усіх проаналізованих установ є фінансування – воно є державним, при цьому дотації на утримання установ зростають щороку. До прикладу, якщо у бюджеті Польщі 2016 р. витрати інституту склали 266,8 млн. злотих, то у бюджеті на 2017 р. витрати польського Інституту національної пам'яті були заплановані у розмірі 289,1 млн. польських злотих. Дотації державних бюджетів зростають не тільки на фінансування меморіальних інститутів та їх заходів, але і в цілому на підтримку інформаційної політики і фінансування відповідних міністерств та відомств.

Так, українська дослідниця, журналіст Катерина Сергацкова наводить данні щодо фінансування Інституту Національної пам'яті в Україні за 2016 и 2017 рр. у порівнянні з фінансуванням Міністерства інформаційної політики (див малюнок)

ЯК ЗБІЛЬШАТЬСЯ БЮДЖЕТИ МІНІСТЕРСТВ У 2017 РОЦІ

Завдання: знайти на офіційних сайтах інформацію щодо фінансування відповідних міністерств та відомств. Чи згодні Ви з висновком історика О. Міллера що всі інститути пам'яті використовують саме гроші державного бюджету, які контролює та політична сила, яка перебуває при владі?

Матеріали сайтів національних інститутів пам'яті та інших меморіальних структур, що підтримуються державами та презентують офіційну історичну пам'ять свідчать, що предметом численних досліджень на початку ХХІ ст. стали так звані табуйовані теми національних історій (не тільки з новітньої історії). Але, тоталітарні режими у Європі у ХХ сто-

літті – безумовно основна тема досліджень всіх національних інститутів пам'яті, для більшості структур пріоритетною темою став комуністичний досвід. Особливою темою стала Друга світова війна (Наприклад: Спецпроект «Українська друга світова»). Варто відзначити, що результатом стали політизовані війни пам'яті щодо трактувань Другої світової війни. У країнах пострадянського простору фактично сформувалось дві меморіальні культури, які й досі впливають на соціальну пам'ять. Як зазначає дослідник Інституту філософії і соціології Латвійського університету, доктор наук Мартінш Капранс, сьогодні центральна роль у публічному просторі, наприклад, Латвії відведена саме конкуруючим ритуалам пам'яті про Другу світову війну.

Всі вище перелічені державні меморіальні інституції фактично націлені на відбір тих історичних подій, які слід зберегти в пам'яті власного народу, тому розробка меморіальних практик – ще одна спільна риса національних інститутів пам'яті. Зазначені установи займаються формуванням меморіальних практик, акцентуючи увагу на святкуванні певних пам'ятних дат, державних свят, шанованих історичних осіб, здійснюють відбір пам'ятників, музеїв, меморіальних експозицій тощо.

Сьогодні діяльність всіх вищезгаданих інституцій об'єднує міжнародний проєкт – Платформа європейської пам'яті та сумління (*Platform of European Memory and Conscience*). Платформа була створена у жовтні 2011 р. у Празі, як неурядова організація за підтримки урядів країн Вишеградської групи, Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу. Фактично це мережа державних установ, неурядових організацій та приватних організацій з історичної пам'яті, що скла-

даються з 57 членів та які мають спільні цілі – дослідження тоталітарних режимів у Європі у XX столітті, підвищення міжнародної обізнаності про них, співпраця у сфері розслідування злочинів тоталітарних режимів з метою недопущення їх відновлення [20]. Платформа також призначає нагороду особам, які чинять опір тоталітаризму в Європі. У 2014 р. таку нагороду отримав Мустафа Джемілев (Крим, Україна), у 2015 р. – Олексій і Олег Навальний (Росія), у 2016 р. – Леопольдо Лопес (Венесуела), у 2017 р. – Ільмі Умеров (Крим, Україна). Важливим форматом роботи Платформи став проєкт «Юстиція 2.0», спрямований на досягнення міжнародного правосуддя по комуністичним злочинам. Платформа також започаткувала міжнародний конкурс для архітекторів та художників для створення загальноєвропейського меморіалу для жертв тоталітаризму в Брюсселі.

Підводячи підсумки зазначимо, Майже у всіх посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи на початку XXI століття були сформовані особливі експертні центри – меморіальні інституції, основним завданням яких було формування об'єктивного образу минулого, відстеження історичної пам'яті «сусідів» та опонентів, публічний опір спробам фальсифікації національної історії. Говорячи про меморіальні інститути, слід взяти до уваги той факт, що більша частина національних інститутів пам'яті є науково-дослідницькими установами, діяльність яких спрямована на подолання тоталітарних стереотипів (не випадково більшість інституцій на сучасному етапі очолюють історики – фахівці з новітньої історії), відзначимо, що частина з них мають у своєму складі або співпрацюють з комісіями з розслідування злочинів тоталітарних режимів. Фактично, вони

стали офіційними «конструкторами пам'яті», що формують національну самосвідомість на чітко визначених, однозначно трактованих історичних подіях. Як наслідок, у сучасному історичному дискурсі країн Центральної та Східної Європи, суспільство часто поділяють на «ми» і «вони». Історична політика, яку сьогодні проводять уряди багатьох країн, у тому числі за допомогою меморіальних інституцій, часто має яскраво виражений етноцентричний характер, тому новий історичний наратив провокує крайні форми протистояння у суспільстві (як зовнішні, так і внутрішні). Діяльність меморіальних інституцій низки країн Європи політизована, а пошук історично легалізованої системи цінностей фактично формує стіну непорозуміння між народами і націями. «Війни пам'ятей», що відбуваються в інформаційному просторі сьогодні зміщують світовий порядок у бік нетерпимості, заважають формувати сучасні двосторонні відносини, закривають шлях до толерантного світу. Як справедливо наголошує український історик і публіцист Василь Расевич, «історична політика» тією чи іншою мірою ведеться у всіх країнах, а рівень її брутальності залежить від функціонування демократичних інститутів держави.

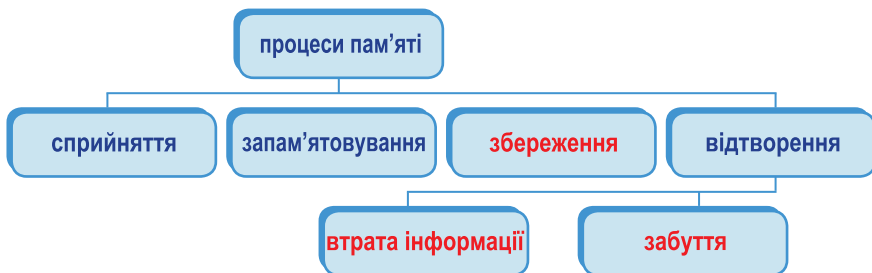
Політика пам'яті у країнах Центральної та Східної Європи, як особливий політичний феномен, тісно пов'язаний з посткомуністичною трансформацією регіону, безумовно потребує подальшого дослідження. Сьогодні ще залишаються дискусійними питання – Чи можна підпорядкувати історичну реальність сучасній політиці та наскільки небезпечною є гра з історією? Чи не закладаємо ми додаткові проблеми для суспільства на багато років уперед? Крім того, заслуговує окремого вивчення тема суспільної дискусії навколо діяльності

інститутів пам'яті (польський, український, чеський досвід), тема опору «історичній політиці» професійних істориків та дослідницьких установ, які відстоюють принцип науковості, прихильності історичній правді та одночасно демонструють політкоректність, толерантність – такий приклад сьогодні є у низці країн Європи (Франція, Німеччина, Польща, Латвії, Україні та інших). Але відзначимо, що на «пам'ять» впливає не тільки цілеспрямована діяльність державних інституцій, тому і «політика пам'яті» не залишається незмінною, у багатьох країнах меморіальний простір не обмежується лише пам'яттю офіційною і допускає існування різних історичних наративів, що є проявом демократичного розвитку європейської меморіальної культури.

4. МЕХАНІЗМИ ПАМ'ЯТІ: ЯК МИ ПАМ'ЯТАЄМО МИНУЛЕ?

4.1. Як люди і спільноти пам'ятають і представляють своє минуле? Форми роботи з пам'яттю.

Мозковий штурм: як ми пам'ятаємо своє минуле?

ІСТОРИЧНІ ОБРАЗИ У:

соціальних мережах

художніх фільмах

анімації

медіапросторі

комп'ютерних історичних іграх

ток-шоу, флешмоби тощо

ДИСПУТ:
НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ VS РОДИННА ПАМ'ЯТЬ
(збіги та розбіжності)

Мозковий штурм: Що впливає на збереження у пам'яті історичних подій?

4.2. Використання минулого:
символічна боротьба навколо образів минулого

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОНСТРУЮВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Культура пригадування

Дослідники вирізняють три етапи пригадування:

1. від «чистого факту» як об'єкта запам'ятовування
2. через розвиток культурної ідентичності групи
3. до традиції, що міцно вкарбовується у суспільну свідомість.

Я. Ассман вибудовує виділення у колективній пам'яті комунікативної й культурної складових.

На **рівні комунікації** колективна пам'ять являє собою усну традицію, «живу пам'ять» трьох-чотирьох поколінь людей.

Культурний рівень – формалізується й ритуалізується.

СИМВОЛИ + КОДИ = САКРАЛІЗАЦІЯ.

Робота в групах: Обговоріть вислів «Патріотичне виховання використовує елементи соціальної психології, зокрема колективної свідомості та колективного несвідомого. Саме тому таке виховання має спиратися на ґрунтовні засади, серед яких провідне місце належить історичній пам'яті».

Чи ефективна існуюча система патріотичного виховання у країнах Європи (Україні?) і чи створює вона реальну гарантію захищеності державності?

Якою, на вашу думку, має бути історична освіта в Україні – етноцентричною чи полікультурною?

У 1935 Джордж Геллап створив при Принстонському університеті Американський інститут суспільної думки (American

Institute of Public Opinion), який провів опитування жителів 64 країн, чи готові вони воювати за Батьківщину. В середньому 61 % опитаних був би готовий битися, а 27 % – ні.

Результати дослідження Інституту Геллапа по виборках

За віком	Найвищий відсоток патріотів серед людей у віці від 18 до 34 років (66 %)
За статтю	Чи готові битися 52 % жінок і 67 % чоловіків.
За конфесією	Найвищий відсоток тих, хто готовий захищати батьківщину, серед мусульман (78 %)

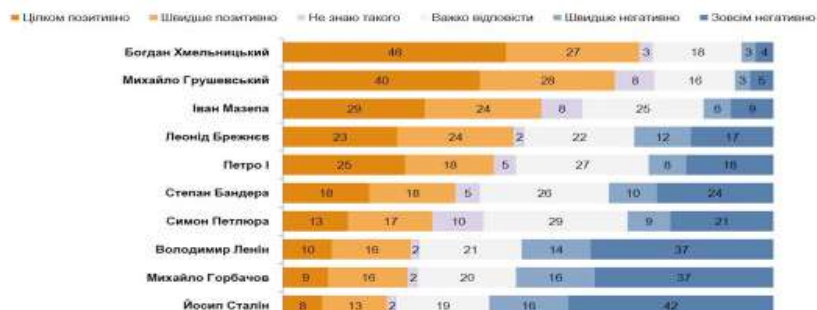
Найвищий відсоток жителів, готових боротися за Батьківщину, – в Фінляндії (74 %), майже стільки ж (73 %) в Туреччині, Швеція – 55 %, Боснія і Герцеговина – 55 % Греція -54 % . Найнижчий відсоток людей, готових боротися за Батьківщину – в Нідерландах, всього 15 %. в Німеччині з 18 % і Бельгії з 19 %. В цілому відсоток жителів Західної Європи, які відповіли позитивно, нижче, ніж у Східній Європі.

Історична пам'ять та проблема національних героїв

МОЗКОВИЙ ШТУРМ

Як Ви ставитесь до таких постатей?

Як Ви ставитесь до таких постатей?

Сума відповідей «цілков позитивно» та «швидше позитивно», %

РЕГІОНИ, ТИП ПОСЕЛЕННЯ:

	Захід	Центр	Південь	Схід	Міста	Села
Богдан Хмельницький	79	70	88	75	73	71
Михайло Грушевський	78	69	56	66	69	66
Іван Мазепа	66	54	39	48	52	54
Леонід Брежнєв	28	45	62	60	48	46
Петро І	20	39	59	64	46	37
Степан Бандера	64	35	17	17	32	41
Симон Петлюра	50	32	16	19	30	32
Володимир Ленін	8	24	38	42	27	25
Михайло Горбачов	35	21	24	21	25	27
Йосип Сталін	6	17	32	38	23	18

4.3. Подолання навмисного мовчання щодо історичної травми: роль соціальних об'єктів пам'яті (музеїв, пам'ятників, кладовищ, пам'ятних ритуалів і т. д.), художньої літератури і ЗМІ

Культура міст пам'яті. Сучасний підхід до міста, на відміну від традиційного, визначається як «чутливий місце-орієнтований» (responsive place-oriented):

- ландшафти пам'яті у міському просторі
- образи індивідуальної та колективної пам'яті, закодована та культурна інформація у міських топосах
- вчені стверджують, що міський ландшафт включає пам'ять про певні групи чи окремих осіб, а також спогади про певні події та періоди, а пам'ятники є елементом не тільки ландшафту, а й сенсу, який сконцентрований в пам'ятнику.

Центральною функцією пам'яті стає просторово-часова (хронотопна):

- організація внутрішнього світу людини,
- координація з динамікою
- смислів, цілей, які розгортаються в актуальному, реальному просторі і часі.

Німецький історик та культуролог Аляйда Ассман визначає моделі пам'яті, як «переднє» та «заднє» тло. Культурна пам'ять: (1) з одного боку має накопичувальний простір «невикористаних» спогадів, не пов'язаних із сучасністю. (2) з іншого вона функціональна (аксіологічна) як така, що породжує смисл і орієнтована на майбутнє.

Провідні демократичні держави сьогодні створюють різні майданчики для відкритого діалогу навколо проблемних питань історичної спадщини, проводячи виважені комеморативні практики, демонструють світу приклади конструктивного подолання колективних травм та відмову від політики історичної амнезії. Так, одним з форматів подолання травматичного досвіду для європейської спільноти стала його презентація через меморіали, пам'ятні місця жертвам тоталітарних режимів XX ст. Проблема формування цілісності загальноєвропейського культурно-комунікаційного простору, подолання колективного травматичного досвіду є одним із стратегічних завдань політики сучасних європейських держав. Обговорення травматичного досвіду та його репрезентації стали реальними механізмами подолання колективних травм, саме тому численні музеї та музейні експозиції, меморіальні комплекси, місця пам'яті стають об'єктами суспільного інтересу.

Практична робота: вивчити Європейський досвід: як виглядають меморіали у різних країнах.

Музей Аушвіц-Біркенау

Королівський артилерійський меморіал. Велика Британія

4.4. Поняття історичної травми

(«колективна травма», «трансгенераційна травма»)

Вправа «Барометр»: висловись у суперечливому питанні. Історія всього XX століття – це історія колективних та індивідуальних травм.

Дискусія: Професор, доктор філософських наук Олексій Руткевич зазначає: «Щоб був наявний колективний травматичний досвід, потрібна колективна психіка..., а це супереч-

чить усьому тому, що говорять теперішні науки про людину». Чи згодні Ви з цією думкою? «Усе людство з його історією воєн, тортур та страт, що не додає оптимізму, в такому разі «хворе» та потребує «цілителів».

Вивчення травми стало предметом аналізу не тільки психології, але й історії, політології, культурології та інших соціально-гуманітарних дисциплін. У західноєвропейській науці з'явилося багато розробок щодо теоретичного осмислення таких понять як «колективна пам'ять», «національна пам'ять», «соціальна пам'ять», «культурна пам'ять», «комунікативна пам'ять», «суспільна пам'ять», «політика пам'яті», а також «історична амнезія», «травматичний досвід» тощо, які розроблялися в соціології, філософії, психології, і вже потім – в історії.

Колективна травма – психічна травма, отримана групою людей будь-якого розміру, аж до цілого суспільства внаслідок соціальної, техногенної чи екологічної катастрофи або злочинних дій політичних чи інших соціальних суб'єктів.

Причини колективних травм:

- Війни (в тому числі і інформаційні);
- геноцид;
- катастрофи (техногенні та гуманітарні);
- стихійні лиха (екологічні катастрофи); соціальні революції та перевороти (державні та військові);
- депортація або вигнання великих груп людей (наприклад, за етнічною чи релігійною ознакою);
- обмеження свободи великих груп людей (концтабори, рабство); політичні, релігійні та інші репресії;
- терористичні акти, що викликали суспільний резонанс;
- убивство або трагічна загибель суспільних лідерів або кумирів.

Психологічні умови. Це рівень переживання несправедливості (ступінь невинності загиблих). Підсилює травматизацію обставини, коли люди потерпають не від безликих стихійних сил (наприклад – через екологічне лихо), а внаслідок свідомих чи навмисних дій людей.

Події ХХ ст.: неможливість вилікувати суспільство тільки політичними та економічними реформами стала очевидною

Риси колективної травми:

- травма великої кількості людей.
- відмінною є не число травмованих, а те, що крім безпосередніх учасників вона зачіпає людей, прямо не причетних до травмуючих подій, іноді охоплюючи все суспільство.
- не обмежена в просторі.
- розтягнута у часі (часто проходячи через декілька поколінь).

Жертви колективної травми:

- не окремі люди, навіть не багато людей
- соціальні групи в цілому, які вважаються об'єктами травматизації та суб'єктами травматичних переживань. Травмованою себе відчуває вся соціальна група, навіть ті, кого особисто не торкнулася трагедія.

Особливості

Травматичні події набувають рівня колективної травми, якщо:

- їх показники перевищують звичайні рамки
- кількість загиблих,
- масштаб події.

Серед основних елементів історичної травми дослідники виділяють:

- травматичну подію;
- спільне переживання травми групою людей;
- вплив на кілька поколінь.

Мішель Сотеро (Університет Невади (США) запропонувала наступні положення теорії історичної травми: (1) масова

травма є навмисною за своєю природою; (2) травма триває та не є ізольованою подією; (3) травматична подія впливає на всю громаду; (4) простір травм руйнує громаду протягом кількох поколінь.

Аналізом збереження психічних травм від покоління до покоління займалась французька дослідниця, доктор психологічних наук, професорка, засновниця Міжнародної асоціації групової психотерапії Анн Анселін-Шутценбергер. У своїй роботі «Синдром предків...» авторка наголошує, що неопрацьовані травми трансгенеруються та передаються наступним поколінням.

Психологічні наслідки:

- соціальна фрустрація;
- «синдром недовіри», сумніви про майбутнє, політична апатія

- збільшення рівня психологічних проблем, депресій та соматичних захворювань
- групоцентризм, схильність ідеалізувати власну соціальну групу
- формування «образу ворога»

Апелюючи до концептів З. Фрейда про поняття «пам'яті» науковці відмічають важливість розуміння функцій пам'ятання-забування, коли людина або актуалізує травматичний досвід, який є переживанням нереалізованості актуальної потреби, або блокує його. Посилаючись на З. Фрейда, дослідники виокремлюють наступні способи психологічного захисту: (1) *витіснення* (спробувати забути, але травматичний досвід /переживання стає підсвідомим); (2) *проекція* – перенесення провини за невдачу (пошук винуватця; уособленні в іншому власних суб'єктивно неприйнятних потреб); (3) *заміщення* – прояв агресії стосовно суб'єкта, який становить меншу загрозу; (4) *раціоналізація* – інтерпретується травматична ситуація як доцільна/неминуча; (5) *реактивне утворення* (витіснення потреби, протилежно спрямована діяльність); (6) *регресія* – повернення до дитинних форм поведінки (як захист); (7) *сублімація* – конструктивна реалізація потреби в соціально прийнятній формі; (8) *заперечення* – відторгнення інформації про подію: «це неможливо», «цього не може бути» тощо. (За: Бушанский В. Історична пам'ять: поняття та феноменологія. Особа в контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної / Упорядники Юрій Шаповал, Олесь Лісничук, Світлана Набок. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 49–50.)

МОЗКОВИЙ ШТУРМ: «Звичайне життя в умовах відносної свободи в тоталітарних суспільствах чи можемо ми вважати травматичним колективним досвідом?»

Сформулюйте власне розуміння, що може спричинити колективну травму у суспільстві?

Наведіть історичні приклади

Перевірте ваші уявлення

Подолання історичної травми неможливе без публічної дискусії з приводу її руйнівних наслідків та визнання її шкідливої спадщини.

Необхідно долати негативні наслідки колективних травм навіть через тривалий час після травмуючих подій. Бернар Гісен (Bernard Giesen), розглядав роль колективного травма-

тичного досвіду в формуванні німецької ідентичності: травма та тріумф – це поняття, які позначають крайні межі досвіду спільноти та межу для її самовизначення, так само як народження і смерть – межі досвіду індивіда

- У результаті розробки теорії травми відносно колективної пам'яті було запропоновано також концепцію комплексу **«обраність-міф-травма»**, згідно з якою травматичний досвід полягає в запам'ятовуванні страждань, котрих обраному народові завдали вороги.
- травма може слугувати за **доказ особливого призначення народу чи нації**, знову ж таки для усталення певної спільної ідентичності.

Вправа: пошук інформації за хештегом:

- Чи знайоме Вам поняття «хештег»?
- Що воно означає і для чого використовується?
- Чи використовували Ви хештеги і з якою метою?

Завдання: Знайдіть у мережі інформацію на тему: «травма, як **доказ особливого призначення народу чи нації**» за допомогою хештегу. Проаналізуйте, які риси історичного образу візуалізуються найчастіше і які історичні факти покладено за основу.

4.5. Історії з життя і біографічний метод. Сімейна і групова пам'ять і історія в різноманітному політичному та ідеологічному середовищі.

Райнгарт Козеллек-німецький історик та теоретик історичної науки писав «Світ історії, подібний океану, в який впадають всі приватні історії. Зібрати в єдину картину всю сукупність минулих подій можна, тільки вилучаючи їх з пам'яті груп, що зберігали спогади про них ...»

СТРУКТУРА ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Завдання по групах:

(1) Історія дитини (Голокост) https://www.youtube.com/watch?v=GSs1u4_Ma-k

(2) Голодомор в Україні: спогади живих свідків геноциду <https://www.youtube.com/watch?v=o5RNpYNEc4Y>

(3) Концтабори як простір колективної травми <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/gallery/nazi-camps-stories>

4.6. Проблема «жертви»

Вправа: пошук інформації за хештегом. Чи знайоме Вам поняття «Трикутник Карпмана»? Що воно означає і для чого використовується?

Трикутник Карпмана – типовий зв'язок трьох основних проблемних ролей в людських відносинах. Як вважаєте, ця рольова модель може використовуватися для аналізу суспільних відносин?

Завдання: дослідити психологічні ролі в трикутнику Карпмана.

1 група

• Жертва

2 група

• Переслідувач

3 група

• Рятувальник

Завдання: знайти історичні приклади «образів народів».

1 група

• Історична особистість/ народ/ держава/ етнос/ нація - «образ жертви»

2 група

• Історична особистість/ народ/ держава/ етнос/ нація - «образ тирана»

3 група

• Історична особистість/ народ/ держава/ етнос/ нація – «образ рятувальника»

5. ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: МИНУЛЕ ЗАРАДИ МАЙБУТНЬОГО

5.1. Європейські миротворчі стратегії для післявоєнних «битв пам'яті»: тематичні дослідження постнацистських і посткомуністичних країн

Аналізуючи сьогодні моделі історичної політики дослідники звертають увагу на наявність двох тенденцій. З одного боку, бажання запровадити транснаціональні форми пам'яті, що буде об'єднуючим фактором для просування ідеї «загальноєвропейської ідентичності, з іншого, з іншого домінування на зберігання національного нарративу, що є базою національної ідентичності. Сьогодні можна впевнено сказати, що не було би об'єднаної Європи в тому форматі, який ми зараз маємо, якщо не був би знайдено продуктивного шляху вирішення історичних питань, «якби не було знайдено певний консенсус у націленості на майбутнє і нероз'ятрювання минулих травм.» Доктор історичних наук, Юрій Шаповал, справедливо підкреслює, що не варто, ідеалізувати європейський досвід, але загальний вектор, вибраний європейським суспільством, все ж таки є вірний, а її зміст значною мірою концентрується навколо посилу, що «у сучасному світі «приреченими» на перемогу однозначно є ідеї інтеграційної налаштованості».

Окремою проблемою у межах меморіальних студій є «політика примирення». оскільки події історії стосуються між-державних відносин, важливим є питання, пошуку компромісних рішень.

Аналізуючи найкращі європейські практики у політиці пам'яті, необхідно звернутись в першу чергу до досвіду **Німеччини** щодо збереження, конструювання, представлення та передачі колективної історичної пам'яті.

Специфічна ситуація з огляду на історію другої половини ХХ ст., особливо на події та наслідки Другої світової війни, стала великим відчуттям провини нового покоління німців перед іншими народами, перетворення Німеччини на повноправного члена «європейського будинку» було можливо лише через критичний аналіз історичних подій. Професор Дартмутського коледжу (США) і Лондонської школи економіки і політичних наук (LSE), один з провідних західних дослідників сюжетів холодної війни і історичної політики – Нед Лебоу Річард так само вважає, що вплив Німеччини на міжнародній арені, її високий статус в Європі були б немислими сьогодні без серйозних зусиль цієї країни, направлених на визнання своїх минулих злочинів і дистанціювання від них. Проводячи паралелі, так само Україна та пострадянські країни повинні проаналізувати цей досвід пройти цей шлях. Так, Історики Ю. Шаповал, І. Гирич, справедливо визначають відзначають, що сьогодні у суспільній свідомості на пострадянській території існує розрізнення між тоталітаризмом коричневим і тоталітаризмом червоним, між фашизмом-нацизмом і комунізмом. Хоч давно у світі науковці, політики і публіцисти ці поняття розглядають як різновиди однієї системи.

Дослідження про культуру пам'яті в Німеччині (2019 «МЕМО Німеччина 2019» Фонд EVZ і Університет Білефельд): «Громадянське суспільство, яке активно пам'ятає і не спотворює історію, може краще протистояти загрозам демократії», – Андреас Зік, директор IKG і один з керівників дослідження.

- 35,9 % – паралелі між поточними політичними подіями в Німеччині і нацистської епохою.
- У той же час респонденти з власної ініціативи, різними способами і далеко за межами шкільного контексту цікавляться новітньою історією Німеччини.
- близько половини опитаних (47,4 %) повідомили, що відвідали меморіальні місця хоча б один раз, багато – по кілька разів.
- більше 90 % респондентів використовують документальні і художні фільми.
- більше половини (59,6 %) повідомляють про це в Інтернеті

- «Меморіали як справжні місця пам'яті нацистської епохи відіграють вирішальну роль і повинні бути підтримані, в тому числі і для історико-політичної освіти», – Андреас Еберхардт, голова фонду EVZ.

Сімейні історії (роль своїх предків в епоху націонал-соціалізму)

- в сім'ях: передаються розповіді про жертви (35,9 %) і їх помічників (28,7 %),
- рівень знань про злочинців серед прямих предків порівняно низький (19,6 %).
- 50,0 % респондентів також припускають, що члени їх сімей не входили в число «прихильників» нацистської системи.
- Хоча дві третини (65,9 %) вважають корисним мати справу з нацистським минулим своєї родини, половина німецькі сім'ї (50,1 %) ніколи не говорять про це або роблять це дуже рідко.

Д-р Джонас Рис, керівник проєкту дослідження в IKG: «Навіть в контексті націонал-соціалізму проявляється сприйнятливість сімейних розповідей до тенденцій реінтерпретації і придушення. Ми знаходимо явні розбіжності між сприйняттям німецького населення в нацистську епоху і знанням власної сімейної історії. У той же час ми зустрічаємо сьогодні сильну соціально-критичну точку зору на нацистський період, особливо серед молодих респондентів».

Пропонуємо проаналізувати ще одне дослідження. «Бути німцем – що це значить?» («Deutsch-Sein, Wie ist das?») Dresler-Hawke E., Liu J. H. Collective shame and the positioning of german national identity// Psicología Política. – № 32. – 2006. – P. 131–153. Вибірку аналізу становили 500 студентів різних спеціальнос-

тей з різних університетів. Вік студентів коливався від 15 до 36 років (середній 22,1). Серед респондентів 27,6 % студентів з колишньої Східної Німеччини та 72,4 % з колишньої Західної Німеччини; 55,3 % чоловіків та 44,7 % жінок (3 учасники не визначили свою стать). Учасникам запропонували відповісти на питання стосовно того, що вони відчувають відвідуючи музеї і пам'ятники жертвам Голокосту в компанії різних людей. найвищий рівень почуття сорому фіксувався тоді, коли вони відвідували пам'ятник жертвам Голокосту у супроводі євреїв та іноземців. Проте не спостерігалось суттєвої різниці в рівні почуття сорому, коли респондент відвідував меморіал сам чи в супроводі іншого німця, але все ж таки дещо вищий був рівень в компанії дідуса чи бабусі. найвищий рівень почуття сорому фіксувався тоді, коли вони відвідували пам'ятник жертвам Голокосту у супроводі євреїв та іноземців. Проте не спостерігалось суттєвої різниці в рівні почуття сорому, коли респондент відвідував меморіал сам чи в супроводі іншого німця, але все ж таки дещо вищий був рівень в компанії дідуса чи бабусі.

Таким чином, ми бачимо, що для третього покоління сприйняття Голокосту більшою мірою справа самоідентифікації аніж, щось таке чого потрібно соромитися і забути.

Для Німеччини другої половини ХХ століття, питання «колективної провини» народу за злочини минулого, було одним з найбільш болючих. У повоєнному суспільстві країни була відсутня солідарність з питання: ставлення до нацистського минулого. Історик Кудряченко А. І. відмчає, що потсдамська теза про «колективну провину» німецького народу за злочини була відкинута громадською думкою, але одночасно питання про причини катастрофи Німеччини залишались важливими. Як наслідок, німецькомовний термін «Vergangenheitsbewältigung» (укр.- «подолання минулого») увійшов у обіг у ФРН у 50-х роках ХХ століття та пропонував полеміку навколо обтяжливого нацистського історичного минулого, у 1960-і рр вже з'явилась інша альтернатива – «обробка минулого», а в середині 1990-х в обіг увійшов вислів «культура пам'яті». Історичний дискурс осмислення минулого, на думку дослідників, мав у Німеччині декілька етапів.

(І) Перший (1945–1949 рр.) – «проблема вини», заклик до громадян Німеччини винести належні уроки з минулого. (К. Ясперс, 1946 р. «Питання про провину») За Ясперсом чотири типи провини.

о (1) Перший – кримінальна вина, на тих, хто скоїв кримінальні злочини.

о (2) Другий тип – політична вина, тобто «відповідальність усіх громадян за наслідки дій, вчинених їхньою державою».

о (3) Третій вид – моральна (етична) вина, моральна відповідальність кожної людини за власні вчинки та неприйняття розхожого твердження, що «наказ є наказ».

о (4) Четвертий тип провини – вина метафізична, що покладається на кожного, хто не зміг «зробити все, що він міг би

вчинити, аби перешкодити злочину». Концепція Ясперса знайшла як прихильників так і противників у суспільстві, наголошуюючих на формірованні культя провини.

(II) Другий період (1949–1959 рр., ФРН і НДР) ФРН: політика відмежовування від нацистського минулого, з іншого замовчування.

(III) Третій етап (1960–1989 рр.) утвердження у суспільно-му дискурсі нової політичної культури: розгортання дискусії про нацистське минуле в академічних колах, серед студентства. Початок політики покаяння й «подолання минулого».

(IV) Четвертий етап після об'єднання Німеччини. Осуд, кримінальні процеси. Справа Шверте-Шнайдера, як поштовх для перегляду минулого.

У коло проблем, що аналізують науковці потрапив «комплекс історичної меншовартості» що сформувався на думку дослідників в Німеччині. Так, представник історичної соціології, Н. Еліас у роботі «Про німців» (1989) стверджує, що агресивномілітаристська спрямованість національного германського характеру обумовлена самою німецькою історією. А саме тим, що в історичній пам'яті цього суперетносу намертво закарбувались спогади про нескінченні імперські утиски, які, власне, і загальмували процес формування етнонаціональної ідентичності німців та процес модерного державотворення Німеччини. Український дослідник Шморгун О. О. наголошує, що у своєму трактуванні специфіки історичної пам'яті німців Н. Еліас удається «до відвертої фальсифікації історії Німеччини, авторитаризм лідерів якої був спрямований не лише на воєнну експансію, а й на економічний та культурний розвиток, завдяки якому Німеччина стала модерною національною державою і вже наприкінці

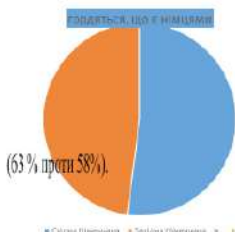
XIX століття фактично перетворилася на світового лідера та центр всесвітньо-історичного економічного та культурного розвитку». Доктор історичних наук, професор Кудряченко А. І. наголошує, що результатом багаторічної політики «подолання минулого» в Німеччині, стала інкорпорація теми Голокосту до німецького історичного наративу, сформувався громадський консенсус щодо визнання злочинів і винесення уроків з минулого. Оформилась така культура пам'яті коли нацизм у країні перестав сприйматись у нерозривному зв'язку з поняттям «німецький народ», що сприяло формуванню виважених оцінок минулого.

Мозковий штурм: НАЦІОНАЛЬНА ПРОВИНА VS НАЦІОНАЛЬНА ГОРДІСТЬ

Порівняйте свої думки з даними соціології:

Національна гордість:

- Можливість розмовляти німецькою мовою (94% в східній та західній Німеччині називають цей елемент надзвичайно важливим);
- Наявність німецького громадянства (на заході – 82%, на сході – 85%);
- Найменш важливим елементом наявності якого впливає на приналежність до німців є чи є ти християнином.

Чоловіки є більш національно гордими, ніж жінки. Національна гордість зростає з віком і знижується з освітою. Крім того, прихильники правих і консервативних партій є більш гордими тим, що є німцями, ніж їх супротивники з ліберальних та лівих партій. Найбільш важливою причиною того, чому західні німці гордяться своєю країною, є економічний розвиток, який слідує за системою соціального забезпечення, рівнем демократії та місцем Німеччини у світі.

Уніфікація історії як основна вимога політичного порозуміння

- Одним із вирішальних завдань, яке стояло перед Німеччиною, була необхідність уніфікації сприйняття історії не лише в очах різних поколінь німців (згадаймо хоча б вимоги студентів у 1970-х рр.), а й створення спільного дискурсивного простору між колишніми ворожими націями.
- Французькі й німецькі історики й педагоги після Другої Світової війни взялися за справу очищення шкільних підручників від стереотипів і образів ворога, що б сприяло «зnezаражуванню» стосунків між цими двома «споконвічними ворогами».

«Ментальна пацифікація» (entfeidung)

- Ідея полягала в тому, що, «оскільки війни народжуються в розумі людей, у свідомості людей потрібно вкорінювати ідею захисту миру» (зі статуту ЮНЕСКО від 16 листопада 1945 р.), себто, необхідно впроваджувати методи,

які б забезпечували блокування агресії й відмову від насильств.

- Таким чином, було впровадженню ідею «ментальна пацифікації» (Entfeindung), яка починається, «коли почуття співпереживання і глибокої близькості між людьми бере гору над образом ворога»

Цікавим у контексті аналізу проблеми є меморіальний досвід **Італії**.

Дослідниця Метельова Т. звертає увагу, що в Італії й досі існує розгалужена мережа фашистських пам'яток, що розглядаються як частина культурної спадщини та наводить приклад: Предаппіо, місце народження Муссоліні, де знаходиться його могильний склеп і де нині продаються футболки та інші сувеніри з фашистською символікою. Ще один безпрецедентний випадок, який викликав публічні протести У 2012 р. мер венетського міста Аффі Етторе Вірі, відкрив меморіал нацистському співробітнику і військовому злочинцю генералові Родольфо Граціані. Не зважаючи на те, уряд скасував виділення коштів на цю пам'ятку відкритий меморіал досі функціонує. Дослідниця акцентує увагу, що показовими для Італії є свята: із яких загальнодержавними історико-політичними є лише два – День звільнення від фашизму (Festa della Liberazione – 25 квітня) та День проголошення Республіки (Festa della Repubblica – 2 червня). Решта – релігійні, католицькі.

Іспанія: політика примірення. Професор університету де Ллейда (Іспанія) Карме Агусті Рока звертає увагу на каталонську/іспанську модель історичної пам'яті та, цитуючи Тоні Джадта, підкреслює, що «певний ступень замовчування,

навіть забуття є умовою громадянського здоров'я». Дослідник звернувся до аналізу дикусії у політичному, академічному суспільному сереловіще, що отримала назву «битви за пам'ять». Військовий переворот генерала Франко, Громадянська війна (1936–1939 рр.) призвели до величезної кількості жертв з обох сторін і гіпотетично визнання обох сторін, як постраждалих, стало би ефективним інструментом примірення та ознакою демократичного розвитку країни, але науковець звертає увагу, що цього не відбулось. Виникає справедливе питання чому? Це значною мірою пов'язано з тим, що у період існування диктатури політика історичної пам'яті носила вибіркового характер на була спрямована значною лірою на легітимізацію влади, як наслідок, було віддано належне жерствам, яки постраждали від республіканців, а жертви з «протилежного табору прирекли на забуття». Долідники виделяють декілька етапів трансформаційних змін щодо історичної політики в Іспанії:

- «заперечування пам'яті» (1936–1977),
- «політики забуття» (1977–1981),
- «призупинення пам'яті» (1982–1996)
- «відродження пам'яті» (з 1996 року)

Отже, аналіз реалізації політики пам'яті, яку прошили країни Європи з одного боку, демонструє різні моделі на різних етапах розвитку країн від заперечення/забуття/ до проговорення/покаяння, пошуку компромісу, з іншого, загальні напрями у європейських моделях політики пам'яті за змістом пов'язані з двома векторами, перший це ревізія історії нацизму, другий, ревізія радянської окупації. Важливим для аналізу питання є розуміння інструментів та механізмів контролю державлю політики пам'яті, коммеморативні практики.

5.2. Звернення до образу ворога через європейську політику пам'яті

Дискусія. Марк Ферро – французький історик, представник «третього покоління» школи «Анналів», співредактор журналів «Аннали» і «Журнал сучасної історії» («Journal of Contemporary History»): «Не потрібно себе обманювати: образ інших народів або власний образ, який живе в нашій душі, залежить від того, як в дитинстві нас учили історії, це відображається на все життя». Чи згодні ви з цією думкою?

Практичні вправи

Запропоновані для обговорення теми:

(1) Волинська трагедія (2 «історичні пам'яті», політика пам'яті кожної сторони)

(2) Катинська трагедія (2 «історичні пам'яті», політика пам'яті кожної сторони)

(3) Історична пам'ять про другу світову війну (українська vs російська версія (білоруська) vs європейська версія.

(4) Як іспанці знайшли можливість примирити дві Іспанії – франкістську і республіканську?

Перший етап. Аудиторія поділяється на три групи, дві з яких представляють «сторони конфлікту», а третя – грає роль «публіки», виступаючи, одночасно, суддями

Другий етап. Аналіз матеріалів. «Сторонам конфлікту» видаються завчасно заготовлені матеріали щодо протилежної групи. Це можуть бути як реальні, так і сфабриковані документи – цитати, зображення, результати опитувань, переписка у соцмережах, новини тощо. Завдання групи на цьому етапі – проаналізувати матеріали та вирішити, які з

них будуть пред'являтися у якості «доказів» на наступному етапі.

Третій етап. Спроби виявити можливі фальсифікації та прийоми пропаганди, що застосовувалися опонентами.

Четвертий етап. Загальні висновки та обговорення.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що пам'ять та пам'яттєві смисли, як слушно відзначає Алла Киридон, «служують чинником консолідації або, навпаки, розмежування / конфронтації суспільства; порозуміння та примирення або розбрату й конфліктів». Особливо жахливі сторінки минулого потрапляють в зону «змови мовчання» (колективна пам'ять намагається не згадувати те, що травмувало її найболючіше). Однак політика пам'яті актуалізує ці зони для того, щоб «Ніколи знову!».

Мозковий штурм: Як саме має виглядати позитивна національна ідея сьогодні?

6. ІСТОРИЧНІ ТРАВМИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Європейській моделі політики пам'яті сьогодні притаманний **полікультурний підхід**, що може стати прикладом для України у відбудові власної національної моделі реалізації історичної політики. Дослідники наголошують на необхідності відмовлення від радянської кальки монокультурного та моноетнічного підходу до історії, інакше може бути сформована тенденція вилучення образу «іншого» із власної історії, або закріпиться споконвічна традиція бачити в «іншому» тільки «чужого». Не можна говорити, наголошує А. Подольський, «про наш Голодомор» і «про їхній Голокост».

Мозковий штурм: які історичні травми українського суспільства ви можете назвати? Ранжуйте їх за впливом та хронологією.

Травма сучасної російсько-української війни. Для академічної та політичної еліти світу вже аксіоматичним стало твердження, що феномен історичної пам'яті сьогодні є важливішим чинником формування національної ідентичності та потужним засобом національної самоідентифіка-

ції. Тому не дивно, що одним з інструментів *пропаганди* в умовах російсько-української війни, метою якої є знищення української ідентичності, став саме дискурс минулого, в якому **російська експансія виступає супроти української державницької концепції викладу історичних фактів та являє собою** спробу повернення до неорадянської, проросійської концепції української історії. Та, як наслідок, використання історії для обґрунтування зовнішньої політики, заперечення належності України, як самостійної держави, віднесення українських земель до «русского мира», до євразійського цивілізаційного простору. Маніпуляції з минулим сьогодні стали важливим інструментом пропаганди, вплинули та продовжують впливати на формування антиукраїнських настроїв як в самій Росії, так і на окупованих нею територіях.

Використання минулого як інструменту *пропаганди* стало складовою частиною *гібридної війни* ще до початку мілітаристської російської агресії, а в умовах російсько-української війни дискурс минулого продовжує використовуватися як інструмент *пропаганди*. Зазначимо, що створення історичного наративу завжди потребує часу та інтелектуальних зусиль, ретельного аналізу, опрацювання багатьох джерел і професійної підготовки для того щоб сформулювати відповіді на складні історичні питання. Дослідники справедливо зазначають, що сучасна людина з одного боку майже не замислюється над тим, як конструюється та репрезентується минувшина, бо для неї більш цікавим є кінцевий продукт споживання, з іншого – ледь не кожна особа вважає себе неодмінним знавцем історії. Цей кінцевий «історичний продукт» звичайна людина отримує «у готовому вигляді» завдяки потужному

впливу інформаційного потоку: починаючи від традиційних (телебачення, радіо, періодичні друковані видання) до інформаційних, новинних, рекламних продуктів у соціальних мережах (Viber, Telegram, Youtube, Tik-Tok, Facebook, Twitter, Instagram) та мобільних іграх тощо.

Саме телебачення стало основною «пропагандистською зброєю» російської влади. Так, серед опитаних провідною дослідницькою компанією Росії «Автономної некомерційної організації Аналітичного Центру Юрія Левади (АНО Левада-Центр)» росіян у квітні 2022 р. 70 % респондентів відзначили телебачення як своє основне джерело отримання новин, зазначимо, що у 2021 р. таку відповідь давало трохи більше 60 % респондентів. Не дивно, що на захоплених територіях, одним з перших завдань влади окупантів стало встановлення російського телемовлення.

Для порівняння наведемо результати дослідження Київського міжнародного інституту соціології (KMIC) сфокусованого на медіа споживанні українців в умовах повномасштабної війни. Відповідно до цього опитування станом на травень 2022 р. основним джерелом інформації виявилися соціальні мережі: для отримання новин їх використовують 76,6 % українців, телебачення як джерело новин складає 66,7 %, інтернет (без соціальних мереж) 61,2 %. Такі відмінності пояснюються значною мірою військовим станом в країні, коли з'явилась потреба у швидкому, безперервному споживанні інформації (події на фронті, офіційні заяви органів влади, повідомленнями про повітряну тривогу та інші), що для багатьох українців стало новою звичкою. Втім, водночас така звичка несе колосальні ризики з точки зору можливих маніпулятивних впливів, у тому числі щодо споживання історичного контенту.

Історична політика Росії так чи інакше тісно пов'язана з цілою серією концептів: існування «великої російської цивілізації»; повернення статусу наддержави, яка повинна брати участь у формуванні основ світопорядку; велика місія опіки над «руським миром», під яким розуміється мережа людей і спільнот за межами російської федерації, так чи інакше включених до російського культурного та мовного простору. Як наслідок, «історична політика росії – це нав'язування українському суспільству своїх цінностей».

Визначимо основні ідеологеми/міфологеми радянської/імперської інтерпретації історії, які склали основу пам'ятевого російського дискурсу: (1) червоною ниткою російської пропаганди стало гасло про єдність східнослов'янських народів та окремо про спільне минуле двох «братніх» народів, нероздільність їх історичної долі; (2) боротьба за спадщину Київської Русі («Древнерусское государство»), а саме: середньовічна Росія є спадкоємцем Київської Русі; (3) концепт та міфологема Новоросії: претензії на колишні, нібито російські землі з переважаючим російським населенням, що продукує пропагандистські впливи на **регіоналізацію історичної пам'яті**; (4) радянський міф Великої Вітчизняної війни та «культ великої Перемоги» спрямовані на культивування єднання радянського народу; (5) «неонацизм» у форматі ототожнення українського націоналізму з фашизмом. Як наслідок, сучасна війна, це історична подія, бо вона ведеться за звільнення від українського націоналізму (нацизму) та за возз'єднання з Росією.

Висновки: Політика пам'яті покликана сформувати у українців відчуття приналежності до загальної європейської культурної традиції, покликана допомогти подолати подвій-

ні стандарти в оцінках історичних подій, ліквідувати стереотипи і забобони в думках про окремих народів. Це можливо зробити, оцінивши і показавши вклад кожного народу у формуванні західноєвропейської цивілізації. Політика держави покликана допомогти в конструктивному аналізі сучасної ситуації через призму трансформації історичного досвіду попередніх поколінь. Відзначимо, подальший напрямок вивчення історичної політиці обов'язково повинен враховувати різні міждисциплінарні підходи в трактовці цих явищ та досліджуватися на прикладі різних країн Європи, крім того актуальним напрямом наукових розробок залишаються теоретичні проблеми щодо розвитку колективної, індивідуальної пам'яті, культури пам'яті. Практичною площиною від реалізації продуманої стратегії історичної пам'яті та її інструментарію повинна бути консолідація суспільства.

7. ВІЙНИ ПАМ'ЯТІ В МЕДІА

7.1. Журналістика миру чи журналістика війни?

If it bleeds, it leads... Ця фраза американського газетного видавця і медіамагната Вільяма Рандольфа Херста, висловлена ним ще наприкінці XIX століття, на жаль, досі не втрачає актуальності. Чим більше в медіа конфлікту і крові – тим більша в нього аудиторія, тим воно популярніше. Жахливі історії, криваві новини, які містять сенсації, драми, насильство, привертають увагу мільйонів людей, тому журналісти шукають саме такі події для висвітлення в пресі, а війна як найкривавіший з можливих конфліктів є інформаційним приводом номер один.

Якою ж є роль журналістів і медіа під час війни і в повоєнний час? Яка різниця між журналістикою миру і журналістикою війни? Чи повинні медіа сприяти врегулюванню конфлікту, роздмухувати його чи бути нейтральними? Яке значення журналістика відіграє у процесах подолання історичної травми і відновлення історичної пам'яті?

Непоодинокими є приклади з історії, коли медіа сприяли розпалюванню конфліктів, які переростали у криваві війни. Найвідоміші кейси припадають на XX століття. Так, значну

роль у розповсюдженні нацистської пропаганди в гітлерівській Німеччині відіграло радіо, яке в той час було технічною новацією серед засобів масової інформації і тому справляло таке враження на громадян. Ще до початку Другої світової війни міністр пропаганди нацистської Німеччини Йозеф Геббельс називав радіо «восьмою великою державою». Саме антисемітська радіопропаганда була одним із засобів створення атмосфери терпимості до насильства проти євреїв, їх масштабного переслідування і зрештою винищення, виправдання масових злочинів і вбивств під час Голокосту.

Сучаснішими прикладами кінця ХХ століття є геноцид у Руанді і війна на Балканах у 1990-х роках. Злочинна діяльність руандійської медіаорганізації «Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів (RTLHC, RTLM)» призвела до розпалювання міжетнічного воєнного конфлікту між місцевими народами тутсі і хуту в квітні-липні 1994 року. В ефірі «радіо ненависті» RTLM постійно лунала ворожа расистська пропаганда проти тутсі з закликами до насильства і різанини – тутсі називалися «тарганями». Слухачів прямо закликали брати зброю і йти вбивати тутсі. Зрештою, було знищено 800 тисяч осіб, що на міжнародному рівні визнано геноцидом.

Пропагандистське телебачення зробило свій внесок і в розпалювання війни на Балканах у 1992–1995 роках. Воно сприяло поляризації і загостренню міжетнічних і релігійних конфліктів у колишніх югославських республіках, зокрема між сербами та боснійцями, що призвело до геноциду в Сребрениці.

Важко переоцінити масштаб впливу мас-медіа на хід сучасної російсько-української війни від 2014 року і до часів повномасштабного вторгнення. Російська пропаганда, маніпуляції,

дезінформація стали ознаками гібридної війни, складовою інформаційної агресії, в якій медіа займають центральну позицію. Наведені приклади свідчать про те, що мас-медіа відіграють значну роль під час ескалації воєнних конфліктів. Проте таку ж важливу роль журналістика має і в зворотних процесах – урегулюванні криз і конфліктів, налагодженні миру і повоєнному відновленні.

Існує розмаїття підходів до тлумачення ролі засобів масової інформації під час висвітлення конфліктів і воєн, які втілювалися у термінології. Серед найпоширеніших є такі терміни: *воєнна журналістика, конфліктно-чутлива журналістика, гуманітарна або конструктивна журналістика/журналістика рішень, правозахисна або адвокаційна журналістика і журналістика миру*. Розглянемо їх по черзі, оскільки кожен термінологічний підхід має свої особливості.

Радіо і телебачення відіграли одну з ключових ролей у розпалюванні міжетнічних війн на Балканах і в Руанді в 1990-х роках. Фото з відкритих джерел

Воєнна журналістика / журналістика війни (англ. – war journalism) передбачає таке трактування ролі медіа під час війни, за яким ЗМІ мають фокусуватися насамперед на воєнних діях, активній фазі війни. Центральна увага приділяється-

ся безпеці роботи воєнкорів у «гарячих точках». Журналісти орієнтуються на репортажі з місця подій, на висвітленні фактів. Прерогатива надається офіційним джерелам інформації – зведенням генштабів, коментарям державних посадовців, представників збройних сил, пресофіцерів тощо.

Конфліктно-чутлива журналістика (англ. – conflict sensitive journalism) – це таке бачення журналістики, за яким медіа мають уникати розпалювання будь-яких конфліктів (міжетнічних, релігійних, соціальних тощо). Метою медіа, які практикують такий вид журналістики, є знаходження спільних точок зору різних категорій населення у суспільстві, намагання подавати інформацію, не приймаючи позицію жодної зі сторін конфлікту. Визначною рисою конфліктно-чутливого підходу є намагання уникнення стереотипного висвітлення подій і ситуацій, що проявляється насамперед через уникнення мови ворожнечі.

Гуманітарна або конструктивна журналістика / журналістика рішень (англ. – humanitarian / solution journalism) має у фокусі різноаспектне висвітлення гуманітарних криз. Особливістю журналістських матеріалів такого виду є пошук конструктивних рішень криз, приділення найбільшої уваги достовірності інформації, викриттю маніпуляцій і дезінформації. Основний наратив конструктивної журналістики – постконфліктне, післявоєнне відновлення і відбудова.

Правозахисна або адвокаційна журналістика (англ. – human rights / advocacy journalism) це вид медійної діяльності, який націлено на захист прав людини. Такий підхід передбачає проактивну участь журналістів як адвокатів прав і основних свобод людини, їх безпосередню участь у захисті тих, хто опинився в складній ситуації, пошук шляхів вирі-

шення конфлікту та висловлення власної думки. При цьому журналісти не просто інформують про певну ситуацію, вони є активістами правозахисного руху.

Останні три терміни так чи інакше пов'язані з поняттям «журналістика миру», який розглянемо детальніше.

Журналістика миру (англ. – peace journalism) – термін, який був уведений в обіг норвезьким науковцем Йоханом Галтунгом у 1965 р. Згідно такого підходу увага в медіа має бути сфокусована на пошуках шляхів примирення, а не на негативі конфлікту. Основні професійні стандарти, які повинні домінувати в медіа: точність, баланс, повнота.

Ось як про журналістику миру висловився британський журналіст телерадіокорпорації Бі-бі-сі Джейк Лінч:

«Журналістика миру передбачає, що редактори та репортери роблять вибір на користь таких тем та способів подачі матеріалу, які б змушували суспільство надавати перевагу пошукам мирних відповідей на конфлікти».

Принципами журналістики миру є:

1. Розглядати передісторію та контекст виникнення конфлікту з точки зору усіх сторін, що задіяні в конфлікті, а не лише двох, як це зазвичай подають мейнстрімні медіа.

2. Надавати голос усім конфліктуючим сторонам на всіх рівнях.

3. Пропонувати оригінальні ідеї для розв'язання конфлікту та встановлення миру.

4. Викривати брехню й маніпулювання з усіх сторін, а також розповідати про страждання, що їх зазнали люди з усіх сторін.

5. Розповідати «історії миру» та говорити про післявоєнний розвиток.

При цьому журналістика миру має стосунок до *медіади-пломатії*, за якою журналісти виконують такі функції:

- модерують, забезпечують комунікативне поле для обміну інформацією і точками зору між учасниками конфлікту;
- сприяють формуванню прийняття позицій сторін та пошуку спільної мови;
- допомагають провести діагностику конфлікту, оцінити можливі варіанти рішень, які влаштовують обидві сторони;
- можуть пропонувати учасникам додаткові ідеї щодо розв'язання конфлікту;
- надають сторонам можливість достойно себе позиціонувати як під час переговорів, так і протягом виходу з конфлікту;
- підтверджують прагнення учасників до пошуку виходу з конфлікту та вирішення проблеми.

Журналістика миру передбачає проактивну позицію медіа, пошук різних варіантів виходу із конфлікту і висвітлення різносторонніх позицій у медіа. Історії мирних людей і їх страждання мають перевагу над репортажами з передової чи інформаційними зведеннями з фронту. Така журналістика більше аналітична, а не новинарна, фокусується на темах, що стосуються не досягнення перемоги будь-якою ціною, а пошуків миру і повоєнного відновлення. Тексти журналістів, які притримуються такої позиції, здебільшого нейтральні, не містять емоційної мови, уникають хейту в будь-яких проявах – усі сторони називаються своїми іменами без дегуманізації чи демонізації агресора.

Дискусія. Обговоріть, чи можлива беземоційність в умовах, коли відбувається повномасштабне вторгнення однієї

країну в іншу? Чи можлива безсторонність під час гарячої фази війни? Чи повинен журналіст зберігати нейтральність, коли триває війна в його країні? Чи можливо його громадянська позиція важливіша, ніж стандарти журналістики?

Журналістика війни (воєнна журналістика) на противагу журналістиці миру не намагається шукати шляхи вирішення конфлікту, натомість оперативність – її основна риса. Якнайшвидше (в умовах інтернет-медіа і соціальних мереж – у режимі реального часу) подавати події з фронту, з місць атак і локацій, уражених війною – мета воєнної журналістики. При цьому увага прикута до коментарів посадових осіб і офіційних джерел інформації. Є чітка позиція щодо сторони-агресора і постраждалої сторони в конфлікті й однозначна прихильність до однієї зі сторін. Мова воєнних журналістів часто емоційна, наповнена новотворами і лексикою, яка викриває агресора, дегуманізує його. Прикладом є новітня лексика, яка виникла одразу після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року і стала часто вживаною багатьма українськими медіа – це слова «орки», «рашисти», «орда» на позначення російських окупаційних військ, «Мордор», «рашистська федерація» на позначення Російської Федерації тощо. Написання власних назв, асоційованих із агресором, також відбувається з малої літери, що виражає ставлення журналістів до зображуваних подій, їх громадянську позицію.

ЖУРНАЛІСТИКА ВІЙНИ

- Reactive – реагує на події
- Висвітлює видимі наслідки конфлікту
- Орієнтація на еліти

ЖУРНАЛІСТИКА МИРУ

- Proactive – пропонує шляхи вирішення
- Висвітлює невидимі наслідки конфлікту
- Увага до простих людей

ЖУРНАЛІСТИКА ВІЙНИ

- Висвітлює хід конфлікту
- Чіткий поділ на «добро» і «зло» / «своїх» і «чужих»
- Орієнтація на 2 сторони
- Прихильність до однієї зі сторін конфлікту
- Zero-sum орієнтація (одна ціль – перемога)
- Відсутність репортажів у період затишшя / мирних домовленостей
- «Мова переможців» (жорстокий, злий, терорист, варвар...)
- Демонізація, дегуманізація ворогів, емоційна мова

ЖУРНАЛІСТИКА МИРУ

- Висвітлює причини і наслідки конфлікту
- Уникання чорно-білих оцінок
- Багатосторонність
- Нейтральність
- Win-win (багато цілей, орієнтація на їх вирішенні)
- Уникання «мови переможців» (немає хейту, навішування ярликів)
- Уникнення дегуманізації, емоційної мови

Свої погляди щодо пошуку компромісу між журналістикою війни і миру висловила українська правозахисниця та журналістка, директорка журналістської НГО «Інститут масової інформації» (ІМІ) Оксана Романюк:

«Повністю забороняти «журналістику війни», і використовувати виключно «журналістику миру» в умовах активної військової агресії проти країни, на жаль, означатиме платити свою ціну. Тому «дорослим підходом» буде дивитися на обидва боки і дотримуватися золоті середини. Такою «золотою серединою» в українській журналістиці є прагнення до максимальної точності назв і формулювань, до перевірки джерел інформації, відмова від недостовірних джерел, а також відмова від химерних і логічно нековирних словоформ на кшталт «російсько-терористичні найманці». Тут кожен має зробити свій вибір, і він абсолютно нелегкий і емоційний для нас, бо ми всі так чи інакше у цьому конфлікті, і ще довго будемо переживати його наслідки» (2016).

Отже, враховуючи полярність позицій щодо ролі журналістики під час війни, **українські медіа наразі мають враховувати, що:**

- посилення на офіційні джерела повинні бути для журналістів лише одним із кількох, але не єдиним джерелом інформації про воєнні дії;
- поряд з висвітленням перебігу подій на фронті варто приділяти належну увагу післявоєнному розвитку звільнених територій;
- повно і точно озвучувати позиції європейських країн і інших міжнародних гравців;
- шукати «історії миру» та особливо випадки мирних врегулювань конфлікту;
- зосереджуватися на історіях мирних людей і вирішенню гуманітарних проблем.

Дискусія. Подумайте, якої позиції, на ваш погляд, мають дотримуватися українські медіа у висвітленні російсько-української війни – журналістики миру чи журналістики війни? А міжнародна преса? Чи має бути відмінність у цих підходах в Україні та інших державах? Аргументуйте свою думку.

7.2. Європейська журналістика миру: правила й стандарти

Професійна діяльність мас-медіа в європейських країнах регульована етичними принципами і стандартами, які є орієнтирами для всіх журналістів, редакторів, видавців і медіавласників. Організаційна структура редакцій передбачає редакційні настанови, які є орієнтирами в роботі медійників. Найвідомішими серед якісних медіа є наста-

нови Бі-бі-сі, які відображають професійні стандарти журналістів. Проте в найбільш універсальному вигляді вони сформовані європейською Мережею етичної журналістики (Ethical Journalism Network, EJN). До цих п'яти ключових принципів належать:

1. *Правдивість і точність* – подання фактів точно, перевіряючи їх правдивість.

2. *Незалежність* – незаангажованість від будь-якого впливу на журналістів.

3. *Баланс і безсторонність* – представлення декількох точок зору; хоч об'єктивність не завжди можлива, або навіть бажана (наприклад, при висвітленні негуманних і насильницьких історій).

4. *Гуманізм* – принцип «не нашкодь» – журналісти мають розуміти можливий вплив своєї діяльності на життя людей.

5. *Відповідальність* – журналісти мають відповідати за результати своєї роботи, а допустивши помилки – визнавати їх і виправляти.

Отже, серед ключових принципів етичної європейської журналістики – точність і гуманізм. Для дотримання цих стандартів медіа мають уникати такого явища, як мова ворожнечі, яка сприяє поширенню стереотипів, дегуманізує, сприяє роздухуванню конфліктів усередині суспільства і на міжнародному рівні.

Мова ворожнечі (або мова ненависті, хейт спіч) – слова і вислови, що підсвідомо чи явно програмують людину на несприйняття, зокрема на ворожість, агресію щодо людей іншої національності, віросповідання, життєвих принципів, звичок.

Мова ворожнечі розпалює ненависть до певної групи людей на основі їхніх загальних характеристик:

- расової чи національної належності,
- статі, сексуальної орієнтації,
- віку тощо.

Важлива риса таких слів і висловів полягає в тому, що вони можуть сприйматися комунікатором як нейтральні, але обов'язково є образливими і неприйнятними для об'єкта висловлювання. До об'єктів мови ворожнечі в українських ЗМІ належать жителі Росії, етнічні групи, вимушені переселенці, мігранти, біженці, люди з інвалідністю, люди з наркотичною чи алкогольною залежністю та інші групи населення.

Проявами мови ворожнечі є прямі чи завуальовані заклики до насильства, твердження про кримінальність тієї чи іншої групи, звинувачення певної групи у негативному впливі на суспільство, створення негативного іміджу окремої групи, згадування певної групи в образливому чи принизливому контексті.

До причин мови ненависті відносять нетерпимість до певних груп у побуті, усне мовлення, що переноситься в публічну площину, недотримання професійних стандартів і етичних норм журналістами, а також необізнаність про те, які саме слова і вислови є неприйнятними чи образливими.

Приклади ворожої лексики на позначення етнічної приналежності груп населення	
москалі	росіяни
негри	темношкірі, афроамериканці
хачі, хачики	вірмени
жиди	євреї
хохли	українці

Приклади ворожої лексики на позначення етнічної приналежності груп населення	
цигани бульбаші айзери	роми білоруси азербайджанці

Європейські країни напрацювали чималий досвід у сфері протидії мові ворожнечі, проте і для них досі викликом залишається відсутність універсального, загальноновизнаного тлумачення поняття «мова ворожнечі» та його співвідношення з гарантіями свободі вираження поглядів, яке забезпечено статтею 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (скорочена назва «Європейська конвенція прав людини» або ЄКПЛ). Так, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) регулярно розглядає справи, що пов'язані з використанням хейт спічу, як правило через призму саме ст. 10 («Свобода вираження поглядів») і ст. 17 («Заборона зловживання правами»). Наприклад такі: *Roj TV AS проти Данії* (справа щодо підбурювання до насильства через телебачення), *M'Bala проти Франції* (справа проти коміка, який публічно ображав у своїх жартах осіб єврейського походження, демонстрував ненависть, антисемітизм і підтримував заперечення Голокосту), *Williamson проти Німеччини* (справа, в якій засуджено позивача-єпископа, колишнього члена Товариства Святого Пія X, який розпалював ворожнечу і заперечував Голокост на шведському телебаченні), *Delfi AS проти Естонії* (справа проти інтернет-видання, в коментарях до статей якого публікувалися клеми і образи), *Gündüz проти Туреччини* (ЄСПЛ виправдав позивача, який був засуджений за підбурювання до ненависті на релігійному ґрунті; суд вказав, що «сам факт захисту шаріату, не закликаючи до насильства, не можна вважати «мовою ворожнечі»), *Stomakhin проти Росії* (спра-

ва щодо критики Чеченської війни, закликів до екстремізму і терористичної діяльності) та ін.

У 2016 році Європейська комісія прийняла *The EU Code of conduct on countering illegal hate speech online* (Кодекс поведінки щодо протидії незаконному висловленню ненависті), метою якого стало впровадження регуляційних норм лідерами серед соціальних медіа (YouTube, Microsoft, Twitter та Facebook) щодо боротьби з мовою ворожнечі в інтернеті. Було задекларовано співпрацю між ІТ-компаніями, громадським сектором і національними урядами держав-ЄС у поширенні адвокаційних кампаній і медіаграмотності та критичного мислення серед громадян.

ЖОРСТКА:	
 Прямі заклики до насилля;	 Завуальовані заклики до насилля;
 Заклики до дискримінації;	 Заклики не дати групі можливості закріпитися в регіоні.
СЕРЕДНЯ:	
 Виправдування випадків насилля та дискримінації;	 Твердження про кримінальність певної територіальної чи етнічної групи;
 Звинувачення певної групи у негативно-му впливі на суспільство чи державу;	 Ствердження про її неповноцінність.
СЛАБКА:	
 Створення негативного іміджу певної групи суспільства;	 Ствердження про моральні недоліки такої групи;
 Протиставлення однієї групи іншій;	
 Згадування групи чи окремих її представників у принизливому чи образливому контексті;	
 Пряме або завуальоване ствердження того, що одна група створює незручності в існуванні іншої.	

Класифікація мови ворожнечі у контексті її масштабу і впливу на аудиторію. Джерело: Інститут масової інформації (ІМІ)

З початком повномасштабної російської агресії в Україні тема внутрішніх переселенців, яка від 2014 року переважно стосувалася жителів Донецької і Луганської областей, активізувалася і набула актуальності в масштабах усієї країни. Кейси з використанням мови ворожнечі при висвітленні цієї проблеми продовжують з'являтися в мас-медіа.

Case study. Одним із прикладів застосування хейту є висвітлення життєвих історій переселенців у нових вимушених домівках, їх адаптація у інших регіонах України. Нерідко акцент робиться саме на їх «чужинності», інакшості, відмінності в соціальних і культурних звичках і очікуваннях. Як приклад, розглянемо публікацію з сайту «Волинь Пост» від 19 квітня 2016 року (редакція видалила публікацію з сайту після негативної реакції медіаспільноти і читачів).

Заголовок: *Біженці зі сходу вимагають відкрити додаткові російськомовні школи*

Текст публікації:

«Допоки на сході нашої країни тривають бойові дії, жителі Донецької та Луганської областей були змушені покинути свої домівки та шукати тимчасового притулку на заході країни. Як жителі, так і влада західного регіону постійно роблять все можливе, аби забезпечити вимушених переселенців усім необхідним.

За даними Закарпатського регіонального штабу з питань соціального забезпечення громадян України, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції, на території Закарпатської області вже зареєстровано більше півтисячі переселенців. Усім громадянам, що звернулися до регіонального штабу, надано тимчасове житло, переважно за рахунок благодійних та волонтерських організацій.

Але ще більше людей обурюють випадки хамського ставлення біженців до закарпатців. Непоодинокими є повідомлення про грубість переселенців, які вважають закарпатців «лохами». А нещодавно преса повідомляла про те, як хулігани з явно «східняцьким» акцентом побили ужгородського художника.»

Отже, до мови ворожнечі відносимо стилістичні і лексичні акценти повідомлення: поляризацію і протиставлення «своїх» (жителів західних областей України) і «чужих» (вимушених переселенців зі Сходу) – *«людей обурюють випадки», «хулігани з явно «східняцьким» акцентом побили ужгородського художника»*; яскраві епітети і просторічну/сленгову лексику – *«хамське ставлення ... до закарпатців», «вважають закарпатців «лохами», «хулігани з явно «східняцьким» акцентом»*. До того ж некоректно вжито слово «біженець», яке застосовано до внутрішніх переселенців, тоді як власне термін «біженець» стосується людей, які виїхали за межі власної держави – ВПО ж кордони України не перетинали.

Щоб уникати подібного нагнітання мови ворожнечі в медіа, варто:

- використовувати чітку, точну і беземоційну термінологію щодо назв на позначення сторін воєнного конфлікту (наприклад, не «орки», а «росіяни», не «сепари», а «про-російські найманці», «угруповання т. зв. «ЛНР» і «ДНР», не «гауляйтер», а «самопроголошений губернатор на тимчасово окупованій території області» і т.д.), на позначення постраждалих осіб (внутрішні переселенці, вимушені переселенці, внутрішньо переміщені особи, біженці (якщо люди виїхали в іншу країну)).

- не переносити негативні характеристики окремої особи, яка належить до певної національної меншини чи соціальної групи, на всіх її представників;
- не покладати відповідальності за вчинки однієї людини на всіх представників етнічної чи соціальної групи;
- звертатися по консультацію до фахівців – громадських експертів, лінгвістів, істориків, філософів;
- уникати акцентування на етнічному, расовому, соціально-демографічному походженні людей (зокрема правопорушників);
- запровадити єдиний стиль подання інформації щодо походження людей – «громадянин України» та «не громадянин України».

Саморефлексія. Порефлексуйте, чому мова ворожнечі є негативним і навіть небезпечним явищем під час інформаційної війни. Як її можна уникати?

7.3. Маніпуляції з історією: правила інформаційної гігієни

Тема історичної правди і висвітлення історичних подій у медіа є предметом численних маніпуляцій у різних сферах. Як показує досвід сучасної повномасштабної російської агресії проти України саме маніпуляції історією на рівні прийняття політичних рішень стали інструментом виправдання вищим керівництвом країни-агресора її воєнного вторгнення у незалежну українську державу. А пропагандистські російські медійні канали всіяко підтримують і культивують історичні міфи і фейки. Проте, саме якісна журналістика, яка слідує чітким професійним правилам і стандартам є запорукою інформаційної гігієни. Журналістика, яка ґрунтується на

висвітленні фактів, їх послідовному експертному аналізу, базованому на автентичних історичних джерелах, є найефективнішою протидією дезінформаційним кампаніям і пропаганді.

Якою ж є роль журналістів у процесі розвінчання історичних міфів і маніпуляцій? Якою має бути їх професійна діяльність? А громадянська позиція?

Дискусія. Подумайте і проагументуйте свою думку щодо таких питань: Медіа мають завжди лишатися безпристрасними, нейтральними і не займати жодної сторони? Чи вони мають перш за все займати ціннісно-орієнтовану, проактивну позицію, адже нейтральність неможлива, коли триває війна або порушуються права людини?

Case study. Голодомор. Кейс журналіста Джеймса Мейса.

Джеймс Мейс журналіст американського походження, історик, політолог, публіцист і дослідник Голодомору, професор Києво-Могилянської академії. Останні одинадцять років свого життя прожив в Україні, працював журналістом у всеукраїнській щоденній газеті «День». Вважав справою свого життя відновлення історичної правди про Голодомор 1932–1933 років в Україні. Дж. Мейс був упорядником звіту Комісії Сполучених Штатів Америки по Голоду в Україні (англ. Commission on the Ukraine Famine), яка діяла у 1985–1988 роках і результати розслідувань якої лягли в 2018 році в основу рішення Сенату США щодо визнання Голодомору як геноциду українського народу. Саме Джеймс Мейс у 2003 році став ініціатором акції «запали свічку пам'яті», яку нині щорічно проводять у День пам'яті жертв Голодомору в 4-ту суботу листопада, встановлюючи запалену свічку на підвіконня на честь пошани загиблих українців.

«Ваші мертві вибрали мене...», – говорив Джеймс Мейс, вважаючи, що просування політики пам'яті – громадянський обов'язок журналіста. Публіцистика і аналітика Мейса мала на меті висвітлення історичної правди про політичні причини Голодомору та його жахливі наслідки. У 2009 році редакція газети «День» на честь журналіста заснувала премію імені Джеймса Мейса під назвою «Громадянська

позиція», яка надається за ті журналістські роботи, які відповідають журналістським стандартам і мають чітко виражену громадянську позицію автора. Серед переможців – ті публіцистичні твори, які, на думку редакції, «сприяють утвердженню історичної пам'яті народу, дослідженню й визнанню Голодомору 1932–1933 років геноцидом проти українців».

Сам часопис «День» крім видання газети є видавцем низки книжкових проєктів на історичну тематику, серед яких дві книги публіцистики Дж. Мейса: «День і вічність Джеймса Мейса» (2005) і «Ваші мертві вибрали мене» (2008). Ось як про журналістську місію Дж. Мейса пише головний редактор газети «День» Лариса Івшина:

«Уже немало сказано про те, що Джеймс став українцем, наблизившись до болю, який передали йому ті, хто вцілів після страшного голоду. Українцем його зробило загострене почуття справедливості. Пробити змову мовчання було дуже складно. [...] Не менш драматичним було те, що побачив Джеймс Мейс у перші роки, коли прибув в Україну. І що багато років по тому мучило його, хвилювало, терзало, наповнюва-

ло пристрастю і боєм рядки в колонках The Day і статтях у «Дні». Це правда про те, що ми були і ще залишаємося ПОСТ-геноцидним суспільством. Вона пояснює майже все: і якість нашої еліти, і стан нашого народу, і рівень совісті, і духовний стандарт – все. Джеймс багато створив в Україні – та чи багато знали про нього? В інтелектуальних колах його рейтинг був доволі високий – та чи був він по-справжньому запитаний? Хоча весь час він був більш ніж на виду. В особі Джеймса журналісти «Дня» отримали друга й надзвичайно потужного союзника. Для мене особисто це було ніби відкриттям «другого фронту». (з кн. «День і вічність Джеймса Мейса», 2005, с. 3–4).

У своїй автобіографії сам Мейс так про писав про свою публіцистику:

«Поступово центр уваги у моїх друкованих працях перемістився з минулого в теперішнє, від дослідження геноциду до подолання його наслідків у суспільстві, яке виявилось глибоко деформованим і обезкритим його власним минулим. У своїх україномовних публікаціях я намагався пояснити, як це трапилось, що такий чудовий народ із такими багатими ресурсами скотився ще глибше у яму бідності, боргу перед зовнішнім світом та все більш помітної нездатності адаптуватись до цього світу, що великою мірою спричинена тим, що він втратив». (з кн. «День і вічність Джеймса Мейса», 2005, с. 23).

У своїх журналістських текстах Мейс також нерідко пояснював свою позицію.

«Тут [в Україні] у мене з'явилася можливість кожного тижня спілкуватися на шпальтах «Дня» з тисячами людей, тут я можу зробити свій скромний внесок, аби допомогти зрозуміти, що відбувається в цій країні, бо часто-густо цього

люди в інших країнах не в змозі зрозуміти, бо іноді враження складається, що ми живемо на іншій планеті. Відверто кажучи, мені також не завжди зрозуміло, що відбувається в Україні – можливо через те, що я тут не народився. Всі розуміють проблеми та обмеження, які існують тут; складається враження, що ця нація намагається навпомацки дістатися європейської мети, яка для більшості населення залишається не зовсім зрозумілою». («День», 16 вересня 2003 року).

І про свою місію як історика, журналіста, науковця він писав так:

«Я не народився українцем, але, здається, цей народ мене прийняв, і я разом із ним намагаюся зробити внесок у нашу національну культуру, через неї – у світову культуру й через неї – в загальну спадщину людства. Кожна душа дорогоцінна й кожна душа, несправедливо й передчасно позбавлена життя, заслуговує, щоб про неї пам'ятали. Ми стали тим, чим є, не в останню чергу завдяки пам'яті, завдяки історії дізналися, хто ми такі, а завдяки простому ритуалу – запаленню свічки в пам'ять про тих, хто жив до нас, ми можемо підтвердити ту єдність культури, що існувала до нас, і того її продовження, яке ми хочемо передати своїм нащадкам. Найпростіші і найзвичайніші люди заслуговують анітрохи не меншого, ніж великі. Ми їх не забудемо». («День», 23 вересня 2003 року).

Мозковий штурм. Подумайте, як сьогодні можуть медіа висвітлювати тему історичної пам'яті. Які теми насамперед важливі? Які формати і жанри влучні? Які традиційні і сучасні форми журналістики (преса, радіо, телебачення, інтернет) і блогінгу в соціальних мережах є перспективними і ефективними, на ваш погляд?

Історичні події, які належать до новітньої історії, і якими маніпулювати дещо складніше, ніж тими, які є вже віддаленими в часі на десятиліття, також є предметом постійного втручання з боку медіа. Безперечно, наймасштабніші маніпуляції і дезінформаційні вкиди стосуються російсько-української війни, яка триває з 2014 року. важко переоцінити роль якісної журналістики в процесі правдивого інформування громадськості про цю війну. Саме тому питання довіри до воєнних журналістів і воєнкорів, стандарти їх роботи є ключовими.

Саморефлексія. Прочитайте дві цитати відомих журналістів щодо ролі журналіста на війні. Поміркуйте, якої позиції дотримуетесь ви.

«Воєнний кореспондент – це, мабуть, останній працівник медій, який весь час ризикує життям. Він дуже відрізняється від кабінетного аналітика чи ведучого в студії, бо весь час має справу з речами остаточними, а його смерть – то одна з них. Гине, бо може написати чи показати, тобто довести щось загрозливе. Може навіть вплинути на рішення про припинення конфлікту...». (М. Мрозєвич, «Журналіст у глобальному селі»).

«Знаю, що пролунає досить непедагогічно, але я ніколи не підходив емоційно до подій і ситуацій, які я бачив. То були не мої війни. Не гинули там мої рідні і знайомі. Показ жахів війни був умовою, щоб газети захотіли надрукувати і заплатити гонорар за репортаж. Принаймні для мене журналістика є не суспільною місією, а способом цікавого життя. Я був в Іраку кілька тижнів. Бачив багато паскудних речей, але найбільшим задоволенням для мене було відвідання руїн Вавилону. Як звичайний турист я не міг би там побувати на екскурсії». (Ю. Філяр, польський воєнний журналіст).

Case study. Російсько-українська війна. Кейс фотожурналіста Брендана Хоффмана.

Американський фотожурналіст-фрілансер видань The New York Times та National Geographic Брендан Хоффман висвітлює російсько-українську війну у топових світових медіа від 2014 року і до сьогодні. Брендан працював під час подій Революції Гідності 2013–2014 років у Києві та на початку воєнних дій на Донбасі у 2014–2015 роках і підготував фотовиставку своїх робіт того періоду під назвою «Бразерленд: війна в Україні». Крім війни в увазі його фотооб'єктива теми націоналізму, ідентичності, історії, політики та довіклля. Від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну в 2022 році Б. Хоффман є фотокореспондентом The New York Times у Києві.

Про вибір своєї професії Брендан висловлюється так: *«Журналістика і фотографія, а особливо фотожурналістика, були чудовим способом вирішення проблем, а також дозволяли мені робити те, що я люблю, бути творчим і мистецьким, подорожувати, бачити важливі та цікаві речі своїми очима. Саме це я люблю у фотографії»*. У 2013 році Брендан переїхав до Москви, а після початку Євромайдану – до Києва. Тоді почалася його історія воєнного фотокора. Хоч він і мав короткий досвід висвітлення війни до цього, проте саме російсько-українська війна стала першою, де він почав працювати журналістом: *«Я колись, у 2010 році, поїхав до Іраку на чотири*

дні. Але це було не зовсім те... Я не хотів бути фотографом конфліктів. Я маю на увазі, це важливо, але деякі люди дійсно захоплюються цим процесом, намагаючись зрозуміти насильство, певною мірою люблять адреналін, що супроводжує таку роботу. Мене, зокрема, не приваблює цей екстремальний аспект». Одним із найжахливіших епізодів початку російської агресії в Україні він вважає аварію літака МН17, якого було збито російськими військами на Донбасі влітку 2014-го року. Так він описує це в своєму інтерв'ю: «Я провів близько тижня там, але я ніколи не забуду той перший ранок. Я, простіше кажучи, «закрився», все, що відбувалося, не вкладалося в голову. [– Через жертви?] – О так. Це було жахливо. Це була жахлива сцена. Просто незбагненна».

Говорячи про свою виставку «Бразерленд. Війна в Україні», Брендан так розповідає про власну професійну місію: «Це один з викликів моєї роботи, щодо якого я намагаюся бути більш активним і свідомим. Є одна фотографія на виставці... Це стара жінка на сходах, що тримає квіти і яблука. Це дивовижно цікава історія. Коротко кажучи, вона жила в будівлі дуже близько до Донецького аеропорту, очевидно, у дуже небезпечному місці. І вона жила сама, у неї не було сім'ї або когось, хто доглядав за нею. А коли ми зустрілися, це був жовтень, і ми були впевнені, що вона не переживе зиму: або вона замерзне, або помре від голоду, або загине від вибуху, або що. Отже, ми забрали її до Донецька, щоб з'ясувати, як нам знайти щось краще для неї. І, зрештою, ми зв'язалися із благодійною організацією, яка поселила її десь поблизу Дніпра. Газета, на яку я працював (USA Today), опублікували статтю про неї. Вони зібрали близько десяти тисяч доларів пожертвувань, щоб допомогти їй і використали ці гроші, щоб купити новий

будинок. Тож, повернувшись назад десь через півроку після знайомства, ми відвідали її у новому будинку. Вона жила з сім'єю, тому тепер у неї були поруч люди. Дуже цікавий і щасливий кінець».

Фото Брендана Хоффмана. Жінка з Донецька, історія якої вразила читачів видання USA Today, що допомогло їй знайти безпечне житло

Подібну людську історію Брендан мав і під час висвітлення подій Революції Гідності: *«Я також був на Майдані. Я був там 20 лютого. І був у вестибюлі готелю Україна, який... Ви знаєте, багато людей, які були розстріляні, були привезені туди. Отже, я був там і спостерігав, як принесли одного чоловіка ... Його намагалися врятувати, але безуспішно. І нещодавно я зміг з'ясувати, хто він. Ми зв'язалися з адвокатом, який працює із сім'ями жертв Майдану. Вона ідентифікувала його,*

як одну особу, але після того, як ми поговорили з його сім'єю, зрозуміли, що це насправді не той самий хлопець. Тепер у нас є набагато більш чітке уявлення, хто він такий. У моєму списку справ – поїхати та зустріти його родину, щоб дізнатися про нього більше... Дійсно важко зрозуміти, чим саме я хочу поділитися з родиною. Я маю на увазі... Мені не байдуже, тому що я був там і дійсно бачив, як цей хлопець помирає. Проте, знаєте, я не впевнений, що це для сім'ї буде корисним. Але все ж, я був там, і я хотів би мати можливість поєднати частинки цієї історії для його родини. Коли цей проєкт буде опублікований як книга, я думаю, що це буде потужно».

Фото Брендана Хоффмана. Антиурядові демонстранти кидають коктейлі Молотова в поліцію під час сутичок на вулиці Грушевського біля стадіону «Динамо» 25 січня 2014 року в Києві

Дискусія. Ознайомившись із кейсом Брендана Хоффмана, обговоріть такі питання:

- Яку мету переслідує журналіст під час роботи в «гарячій точці» України?
- Які етичні питання він вирішує? Чи вирішив він їх?
- Яку роль, на вашу думку, відіграла міжнародна журналістика в перебігу конфлікту на Донбасі, в питанні анексії Криму? А зараз, коли триває повномасштабна російська агресія проти України?

Аналітичне завдання. Проаналізуйте один мас-медійний матеріал з зазначеного нижче переліку з атакими критеріями:

- (1) емоції і почуття, які викликає цей матеріал,
- (2) яку інформацію / меседж аудиторії несе,
- (3) історичні травми, які він допомагає людям пропрацювати,
- (4) значення/важливість цієї теми для вас особисто,
- (5) роль у відновленні історичної правди, яку відіграють подібні проекти в медіа.

Перелік деяких можливих проектів для аналізу:

Проект Ukraïner. Голодомор:

- <https://ukrainer.net/thread/holodomor>.

Проект «Історична правда» видання «Українська правда»:

- <https://www.istpravda.com.ua>.

Сайт «Україна Incognita» газети «День»:

- <http://incognita.day.kyiv.ua>.

Подкасти «Історична свобода» від «Радіо Свобода»:

- <https://www.radiosvoboda.org/z/20340>.

Спецпроекти «Радіо Свобода» (<https://www.radiosvoboda.org>):

- Чорнобиль 35,
- Розкуркулення,
- Голодомор,
- Сандармох,
- Волинська трагедія,
- З архівів КДБ. Пошуки свободи,
- Депортація кримських татар,
- Пам'ять про Бабин Яр,
- Українська Гельсінська група.

Отже, говорячи про розвінчання історичних міфів і маніпуляцій, зазначимо, що саме якісна журналістика є запорукою інформаційної гігієни. Якісна – та, яка ґрунтується на перевірених фактах і їх аналізі, а не на вигадках, фейках і емоціях. Історична експертиза, ґрунтовний фактчекінг, репортажі з місця подій, уникнення мови ворожнечі, точність і повнота у поданні фактів є запорукою подання якісного журналістського продукту аудиторії. А завдання самої аудиторії – думати, критично оцінювати, співставляти і рефлексувати, аби не стати жертвою маніпуляцій і пропаганди.

Тести для самоперевірки:

Який журналістський підхід передбачає увагу до тем повоєнної відбудови, висвітлення причин і наслідків конфлікту?

- а) журналістика війни
- б) журналістика миру
- в) адвокаційна журналістика
- г) журналістика прав людини

Важливою рисою мови ворожнечі є те, що вона:

а) сприймається комунікатором як нейтральна, але образлива для об'єкта висловлювання

б) сприймається і комунікатором, і об'єктом висловлювання як образлива

в) сприймається комунікатором як нейтральна, але спричиняє ворожі дії з боку об'єкта висловлювання

Заклики до насилля, погрози, дискримінація є проявами:

а) жорсткої мови ворожнечі

б) середньої мови ворожнечі

г) слабкої мови ворожнечі

Уникнення мови ворожнечі й дегуманізації, багатосторонність, увага на простих людях це ознака:

а) журналістики миру

б) відновлення політики пам'яті

в) стандарт будь-якої журналістики

Який документ в європейському законодавстві має найвищу силу щодо захисту прав і свобод людини?

а) національні конституції країн Європейського Союзу

б) Європейська конвенція з прав людини і основоположних свобод

в) Європейська хартія регіональних мов або мов меншин

Чи надає Європейська комісія рекомендації щодо подолання мови ворожнечі в публічному просторі?

- а) так, однозначно такі рекомендації є
- б) ще тільки розробляються такі рекомендації
- в) ні, не надає, адже це обмежує свободу слова

Яку історичну тему в своїй журналістській діяльності порушував Джеймс Мейс?

- а) Репресії 1930х років
- б) Історії в'язнів ГУЛАГу
- в) Голодомор
- г) Голокост

Як можна протидіяти впливу маніпуляцій з історичними фактами у пресі?

- а) це неможливо, бо історію вже не перевіриш
- б) перевіряти факти в декількох джерелах, звертати увагу на компетентність експертів, які їх коментують
- г) перевіряти факти у підручнику історії, не звертати уваги на експертів

Слова «москалі», «орки», «мордорівці» належать до

- а) лайливої лексики
- б) іншомовних слів
- в) мови ворожнечі

Який вчений увів термін «журналістика миру»?

- а) Й. Галтунг
- б) Дж. Мейс
- в) Б. Хоффман

8. ІСТОРИЧНА ТРАВМА У ДЗЕРКАЛІ МИСТЕЦТВА

8.1. Поетика травми: загальні принципи

Дискусія. Чому ми дивимося фільми й читаємо книжки про трагічні історичні події? Які підходи до зображення історичних трагедій в кіно та літературі ви вважаєте найбільш вдалими?

Одна з найважливіших функцій мистецтва – допомога у структуруванні й усвідомленні дійсності, у тому числі найтемніших її сторінок. З огляду на це, сучасна гуманітаристика розглядає мистецтво як одну з форм терапії індивідуальних і колективних травм і, услід за Жаком Лаканом, говорить про «травмогенний характер культури» як такої.

У другій половині ХХ століття частішають спроби розглянути мистецтво, зокрема, літературу, як форму ретроактивного переживання травми – того, що у класичних роботах Зігмунда Фрейда називалося «відтермінованим спогадом». Оскільки травматичний досвід є надзвичайно болісним для усвідомлення, свідомість прагне заблокувати його, але повністю зробити це неможливо: поряд із іншими видами досвіду, травми є однією із засад формування особистості.

Відповідно, коли гострота переживань знижується, свідомість знову повертається до травми – але робить це не у прямий, а в опосередкований спосіб. Одним із шляхів роботи з травмою стає механізм трансферу – несвідоме або, у випадку мистецтва, свідоме перенесення зазваної колись травми на інших людей або події. За допомогою фіктивних світів мистецтва моделюються ситуації, схожі на події реального життя, де травматичні епізоди розігруються й усвідомлюються з безпечної дійсності – подібно до того, як людина з травматичним досвідом на прийомі у фахівця не говорить безпосередньо про себе, а демонструє те, що з нею відбулося, на ляльках або на прикладах із життя інших.

Історична травма, яку ми, услід за Шошаною Фелман та Кеті Карут, визначаємо як кумулятивну емоційну шкоду, завдану поколінню через певний досвід або подію, здатна впливати на наше самоусвідомлення не менше, ніж наші «індивідуальні» травми – навіть якщо ми не стикнулися з травматичною історичною подією безпосередньо. Адже історична травма часто має трансгенераційну (міжпоколіннєву) природу – вона може передаватися від першого покоління, що зазнало травми, до наступних поколінь через певні моделі поведінки, заборони, культурні коди тощо. Так стається, зокрема, якщо травма не була належним чином опрацьована й усвідомлена через цензуру, замовчування тощо.

Case study: Трансгенераційна травма Голодомору та її вплив на поведінку українців.

Трансгенераційна травма Голодомору є яскравим прикладом неопрацьованих травм: у радянські часи факт геноциду замовчувався, причини голоду викривлялися. Саме через це багатьом з нас дуже важливо зрозуміти певні особливості у

нашій поведінці, щоб не передавати патерни, успадковані від прямо та опосередковано травмованих поколінь нашим нащадкам. Адже наслідки травм часто виливаються у життєві позиції.

Чому значна частина наших співгромадян відчувається пасивною і не пручається насильству, відкритому беззаконню й порушенню власних прав? Звідки це відчуття підвищеної тривожності, невпевненості щодо себе й власного майбутнього, небажання планувати на довгу перспективу, що гальмує позитивні зміни? Чому ми так легко нехтуємо власним здоров'ям, а отже, не визнаємо цінність самих себе? Чому суспільство толерує крадіжки, зокрема, крадіжки державного майна?

Голодомор закріпив у кількох поколіннях певні поведінки людей в ситуаціях виживання, де годі було сподіватися на відновлення справедливості чи порятунку. І зараз соціологічні опитування свідчать, що ці традиції збереглися у свідомості багатьох людей.

Велику шкоду Голодомор завдав цінностям традиційної родини. Людські соціальні зв'язки знецінюються, батьки (особливо чоловіки) почувалися неспроможними виконати свою роль захисників і годувальників. Через «розкуркулення», конфіскацію майна, заробленого власноруч, знецінилася й праця.

Змінилася й наша культура споживання їжі. У побуті наслідки Голодомору чи не найяскравіше спостерігаються саме на рівні харчової поведінки. Найбільше в нас відбувається сакралізація їжі, зокрема, хлібу. Мабуть, багатьом із нас у дитинстві доводилося через силу доїдати все, що є на тарілці, бо їжу, як були впевнені наші дідусі й бабусі, викидати не

можна. Здоров'я дитини вимірювалося за апетитом, а зайва вага дитини вважалася ознакою добробуту.

Серед інших побутових проявів травми Голодомору можна згадати звичку робити запаси продуктів «на чорний день», схильність купляти більше, ніж можеш з'їсти, збирання крихт зі столу тощо.

Зрештою, й семантизацію поняття «дача» не як місця відпочинку, а як місця, де вся родина кожного сезону великими зусиллями вирощує картоплю, теж можна вважати наслідком перенесеної травми.

Варто подивитися на прибудинкові території біля наших домівок, щоб переконатися: люди живуть так, наче це місце – лише тимчасовий прихисток, і не бачать сенс вкладатися в щось поза межами власної оселі. Відчуття безпорадності, закріплене у свідомості з тих трагічних часів, змушує нас із недовірою ставитися до інституту благодійності – хоча, звісно, ситуація поступово змінюється на краще.

Чимало дослідників впливу травми Голодомору на українську суспільну свідомість кажуть, що й властива нам звичка ховати власні досягнення, бідкатися, змальовувати ситуацію гіршою, ніж вона є, так само походить з часів, коли зазнати репресій можна було за найменшу ознаку добробуту.

Травми не можна позбутися, проте її можна проговорити, відрефлексувати і врешті решт перетворити на потужний елемент гуртування нації. Адже правильно опрацьований травматичний досвід об'єднує людей не гірше за перемогу. З урахуванням історичної дистанції та за умов впровадження якісної, осмисленої політики пам'яті, ґрунтовної роботи з травмою можемо сподіватися, що впродовж життя двох-трьох поколінь негативний вплив травми буде подолано.

На рівні поколінь травма загрожує колективній ідентичності та може призводити до «втрати пам'яті» як у прямому, так і переносному сенсах. На особистісному рівні реакція на травму часто маніфестується у формі депресивного розладу, нахилів до саморуйнування, суїцидальних думок та дій. Людина, що переживає травматичний досвід, часто відрізняється підвищеною тривожністю, низькою самооцінкою, неконтрольованою агресією.

Подібну поведінку героїв часто спостерігаємо у літературі «втраченого покоління». Втрачене покоління як соціальний феномен – це люди 1883–1900 років народження, «втрачені» або через загибель у Першій світовій, або через неможливість адаптуватися до мирного життя. Термін «втрачене покоління» приписують американській письменниці Гертруді Стайн, яка почула його від власника французької автомастерні, де ремонтувалося її авто. Один із молодих механіків не впорався із ремонтом, і господар прокоментував це так: «Втрачене покоління, ось ви хто. Всі ви такі – молодики, що були на війні. У вас немає нічого святого. Ви пиячите аж до смерті». Широку популярність фраза «втрачене покоління» набула після того, як Ернест Хемінгуей зробив її одним з епіграфів до роману «Фієста» («І сходить сонце», 1926).

Сучасній людині зрозуміло, що поведінка молодих ветеранів Першої Світової, описана у класичних романах «літератури втраченого покоління», має всі ознаки **посттравматичного стресового розладу (ПТСР)**. Це і підвищена тривожність, і неконтрольовані нав'язливі думки про пережите, які можуть набувати форми флешбеків або нічних кошмарів. Люди, що пережили травму війни, часто зневірюються в майбутньому, відчувають так звану «провину того, хто вижив». Звідси

замкненість, неможливість спілкуватися з тими, хто не має подібного досвіду, підтримувати близькі стосунки або відчувати позитивні емоції. Часто люди, що страждають від ПТСР, вдаються до деструктивної поведінки: пияцтва, вживання наркотиків, нанесення собі фізичних травм, свідомого нараження на небезпеку.

Оскільки колективну травму війни переживає наразі все українське суспільство, кожному з нас важливо зрозуміти, як поводитися з людиною з ПТСР, вміти рефлексувати над проявами цієї травми у нашій власній поведінці і, за можливістю, працювати над пом'якшенням її деструктивного впливу.

У просторі художнього твору травматичний досвід часто уникає прямої репрезентації, проявляючись натомість через підтексти, символи, натяки, фігури замовчання. Звідси, наприклад, один із найбільш поширених тропів маніфестації травми минулого в теперішньому – фігура привида. З традицій готичної літератури відомо, що привиди – це неупокоєні душі, яких тримає на цьому світі певне незавершене завдання: чи то помста, чи прагнення справедливості, чи виправлення якоїсь помилки. Таємниці привидів завжди стосуються прикрих сторінок минулого: насильства, вбивств, важких злочинів тощо.

Одним із прикладів колективного травмуючого досвіду, пережитого людиною XIX століття, стає так звана «дарвіністська травма», яку Салі Шаттлворт визначає як «визнання відчуження людини від божественного й природного ладу». У «Нотатках до незавершеного роману» Джон Фаулз не випадково ототожнює травматичний досвід вікторіанців, що відкрили для себе вчення Дарвіна, із екзистенціальною кризою людини двадцятого століття: «Так само, як ми «живемо

з бомбою», вікторіанці жили з теорією еволюції. Вони почувалися закинутими в космос. Вони були ізольовані». Криза релігійної епістемі, викликана бурхливим розвитком природничих наук у ХІХ столітті, висмикнула людину із заспокоїливої ілюзії про зрозумілий, раціональний світ, що живе у відповідності до «божественного задуму» (а отже, все, що з вами трапляється, навіть найжахливіші речі, має певний вищий сенс, прихований від обмеженого людського розуму). Натомість прийшло усвідомлення світу як абсурдного, хаотичного, керованого безжалісними законами еволюції.

У відчайдушній спробі захиститися від цього некомфортного відкриття колективна свідомість вдається до альтернативи: «науково доведеного» існування «посмертя», що спричиняє по всій Європі бум спиритизму. У парадоксальний спосіб, період найбурхливішого розвитку науки й техніки стає водночас періодом масового захоплення езотеричними вченнями, «викликанням духів» тощо. Задля того, щоб знайти докази продовженню існування людської душі після смерті тіла, використовуються найновіші винаходи: фонограф, телеграф, фотоапарат. Серед прихильників спиритичних вчень опинилася не лише королева Вікторія, але й навіть «батько» Шерлока Холмса, Артур Конан Дойл, лікар за освітою.

Використовуючи фігуру привида як метафору співприсутності минулого в теперішньому, сучасна гуманітаристика виробляє дві провідні концепції для пояснення причин цієї співприсутності. Перша з них – гонтологія (привидологія) Жака Дерріда. Розмірковуючи над першими сторінками «Маніфесту комуністичної партії» Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, Дерріда звертає увагу на вжитий ними образ «привиду комунізму», що «бродить Європою». Так само, на думку

Дерріда, й інші ідеї минулого, висмикнуті зі своїх історичних контекстів і давно нежиттєздатні, продовжують переслідувати нас у теперішньому, створюючи подекуди спокусливі візії «альтернативних реальностей», де ці ідеї могли б реалізуватися в усій своїй повноті, і викликаючи ностальгію за «втраченими можливостями». Це і комуністичні утопії, і імперський ресентимент, і євгенічні уявлення про генетично досконалу людину. Для того, щоб ці шкідливі «привиди» не набували практичної реалізації, потрібна ретельна й послідовна «робота скорботи» – практика осмислення причин виникнення подібних ідей, усвідомлення їхніх іманентних хиб тощо.

Друга концепція роботи з присутністю минулого в теперішньому називається криптонімія (від слів «крипта» – поховання й «номен» – ім'я). Автори цієї концепції, психологи Ніколас Абрам та Марія Торок, слушно зауважують, що позбутися привиду можна лише озвучивши, прямо назвавши ту прикру таємницю, яка тримає його у світі живих. Суспільство неохоче рефлексує над травмами, яких воно свого часу завдавало іншим – маргіналізованим соціальним прошаркам, культурним «іншим» (представникам етнічних меншин або інших рас) тощо. Але якщо не визнати цю шкоду і помилки, ризик їх повторення значно зростає. Саме тому сучасна література так часто звертається до минулого, рефокалізуючи його з позицій тих, хто не мав права голосу в ті давні часи – жінкам, дітям, представникам «нижчих класів», мігрантам, меншинам тощо.

Шляхи, якими художня свідомість прагне пропрацювати травму, можуть бути подекуди несподіваними. Приміром, колективна історична травма від епідемії «іспанського грипу»

(штамм H1N1), яка унесла у 1918–1920 роках до 100 мільйонів жертв по всьому світу, спричинила сплеск популярності такого відомого персонажа масової культури, як зомбі. Хоча згадки про зомбі траплялися у художніх творах ще у другій половині XIX століття, саме «іспанка» надала цьому образу канонічного вигляду, який зберігся незмінним до наших часів. Вже у 1921 році, одразу після спаду епідемії, ми зустрічаємо зомбі у «Герберті Весті, реаніматорі» Говарда Лавкрафта. Згодом цей персонаж з'явиться у «Чарівному острові» Вільяма Сібрука (1929), у «Загублених на Венері» Едгара Райса Берроуза (1933), у стрічках «Білий зомбі» (1932) та «Прогулянка із зомбі» (1947). Чому ж для того, щоб «проговорити» травму пандемії, знадобився образ «живого мерця»?

Перша причина – незрозуміла на той момент природа самого захворювання, яка породжувала спекуляції щодо його потойбічної природи, покарання за гріхи або прокляття. Разом із цим, іспанський грип вирізнявся високою контагіозністю при прямому контакті. Із тим, хто підхоплював вірус, відбувалися характерні зміни: колір шкіри ставав синюшним, відкривалася кровотеча з вух та носу, спостерігався делірій («присмерковий стан», незрозуміле мурмотіння), конвульсивні рухи тощо.

Але найголовніше – через високу кількість жертв неможливо було дотриматися звичної культури скорботи й поховання. Загиблих ховали у наспіх викопаних траншеях, без належних церковних ритуалів. Звідси – страх «повернення» мерців, який загострився, коли епідемія стала вщухати.

Наративи, що переповідають травматичний досвід, часто відрізняються фрагментарною структурою – мають зсуви у просторі й часі, «розщеплюють» уявлення людини про себе

й про світ. Частотним мотивом у таких наративах стає втрата пам'яті – персонажі намагаються стерти травмуючі спогади. Часто травматичний досвід цілої країни або нації маніфестується через метафору певної «тілесної» хвороби.

Дискусія. Спробуйте здогадатись, на яку добу припадає літературна популярність хвороб, зазначених у першому стовпчику. Обґрунтуйте власну думку.

ХВОРОБА ТІЛА ЯК ХВОРОБА ДУХУ

Простежуючи частотність згадок про певні хвороби у художній літературі, кінематографі тощо, можна, услід за Сьюзен Зонтаг, побачити, що хвороба часто виступає концептуальною метафорою для пояснення певних суспільних феноменів. Так, у романтичній літературі XIX століття однією з найпоширеніших хвороб є туберкульоз, лікування якого в ті часи вимагало ізоляції людини у віддалених місцях з особливим кліматом – найчастіше, гірських санаторіях. Герої, що страждають на туберкульоз, зазвичай винятково тонкі,

чутливі натури, яких глибоко травмує грубість, невігластво та примітивізм їхнього оточення. Туберкульоз, в такий спосіб, стає метафорою нежиттєздатності подібних особистих якостей у буржуазному середовищі.

Твори порубіжжя XIX–XX століття й періоду Першої Світової часто звертаються до такої хвороби, як сифіліс, що стає метафорою морального занепаду й «безпліддя» декадентської культури. Особливість сифілісу – тривала «латентна фаза»: ззовні симптоми непомітні, проте всередині процес гниття вже розпочатий. Характерний приклад використання сифілісу як концептуальної метафори хвороби європейської цивілізації знаходимо у романі Томаса Манна «Доктор Фаустус». Герой роману, талановитий композитор Адріан Леверкюн, зневажає «просте», зрозуміле масам мистецтво, мріючи натомість про «абсолютну музику». У гонитві за «чистим мистецтвом» він, за власним зізнанням, продає душу дияволу: відтепер усі, до кого Леверкюн відчує симпатію (дружбу чи кохання), будуть приречені на смерть.

Ідеї Леверкюна, а також його хвороба, споріднюють його, зокрема, з фігурою німецького філософа Фрідріха Ніцше, який наполегливо закликав «подолати людське в собі». небезпека такої трансформації стає дедалі очевиднішою в історичному контексті, у якому розгортаються події роману: сюжет охоплює період між двома світовими війнами, а намір записати його визріває у товариша Леверкюна, вченого Серенуса Цайтблома, наприкінці Другої світової війни, коли Німеччина руйнується під бомбардуваннями союзників по антигітлерівській коаліції.

Фашизм і нацизм найчастіше концептуалізуються через метафору чуми – однієї з найстрашніших хвороб в історії

людства, яка свого часу унесла третину населення тодішньої Європи. Один із яскравих прикладів такої концептуалізації знаходимо у романі Альбера Камю «Чума», де життя міста Оран, охопленого хворобою, нагадує життя окупованого міста, а для боротьби з епідемією виникає внутрішній рух опору. Камю майстерно демонструє, як по-різному реагують на ситуацію різні верстви населення та типи особистості. Він застерігає також, що чуми не можна позбутися остаточно: у будь-який час вона може повернутися разом із своїми носіями-щурами, тож людство має завжди бути наготові.

1970-ті – 1980-ті роки, період сексуальної революції та її перших наслідків, приводить на сторінки літературних творів та на великі екрани таку хворобу, як СНІД. Для мистецтва тих часів вона стає метафорою розпусти й всездозволеності, пов'язаними з асоціальним способом життя, і маніфестує страхи суспільства перед новими формами сексуальної свободи.

Натомість, у 1990-ті роки на перший план виходить така хвороба, як рак. Вона втілює в собі одразу декілька великих страхів людини кінця ХХ століття: екологічні проблеми (рак як наслідок екологічного забруднення), стрес (рак як наслідок певного способу життя), втрата контролю (рак як хвороба, запобігти якій неможливо) тощо.

Нарешті, початок ХХІ століття знаменується великою кількістю творів, герої яких в той чи інший спосіб стикаються з хворобою Альцгеймера. Ця хвороба виразно передає описаний Дж. Хольштайном та Дж. Губріумом страх втрати ідентичності, епітомізований через метафору втрати пам'яті в літературі постмодернізму: «поняття стабільної, центрованої та самосвідомої ідентичності переживає кризу у світі безпе-

первної комунікації, гіперкінетичного споживання та образів, створених за допомогою електронних медіа. У такому світі особистість перебуває скрізь, а отже, ніде конкретно – плінна, ефемерна, лише тінь тієї, якою вона колись була». Л. Саймон у роботі «Battling the Invincible Predator: Alzheimer's Disease as Metaphor» на матеріалі сучасної літератури тлумачить втрату пам'яті ширше – як метафору загрози культурній цілісності: «Втрата пам'яті означає втрату історії, а щойно культура забуває свою історію, вона потерпає від ерозії ідентичності». Посилаючись на А. Хоумс, дослідниця називає повоєнні покоління «націями з Альцгеймером»: «Ми не хочемо бути свідомі власної історії. Ми діємо так, наче минулого не було, а майбутнє буде завжди».

Case study: хвороба Альцгеймера як маніфестація історичної травми у сучасних творах про Шерлока Холмса.

Роман американського письменника Мітча Калліна «A Slight Trick of the Mind» (2004) зображує легендарного Шерлока Холмса у досить незвичному світлі. Замість саркастичного, дотепного, кмітливого детектива, головний герой твору, дія якого відбувається у 1947 році, – спорохнілий 93-річний старий, що страждає на дисбазію, вікову деменцію, синдром розсіяної уваги та часткову втрату пам'яті.

Цікаво, що того самого 2004 року, коли був опублікований роман Калліна, світ побачив ще один твір, головний герой якого, хоча й не названий прямо, впевнено ідентифікується як літній Шерлок Холмс. Місце дії роману Майкла Шейбона «The Final Solution» – виснажена війною Англія 1944 року; герой, 89-річний пенсіонер, відомий у минулому як один з найкращих приватних детективів свого часу, марно б'ється над таємницею коду, який час від часу повторює папуга німо-

го хлопчика-єврея, втікача з нацистської Німеччини. Так само, як і Каллін, Шейбон торкається теми виживання Холмса в безповоротно зміненому світі; обидва письменники обирають йому в компаньйони скалічених війною дітей; обидва порушують питання «культурної луни» найбільших катастроф XX століття (Голокосту в «The Final Solution», Хіросіми в «A Slight Trick of the Mind») і констатують програш раціонацентричної свідомості в зіткненні з абсурдним та хаотичним світом. Однак, на відміну від Шейбона, який у цілому дотримується формальних і змістових правил і обмежень жанру, Каллін перетворює свій твір на екзистенціальну філософську притчу про причини й наслідки найбільшої з гуманітарних катастроф XX століття із виразно маркованим постколоніальним компонентом.

Зневіра у вікторіанському оптимізмі стосовно майбутнього була притаманна вже канонічному Холмсу. Однак Каллін чи не єдиний, хто змусив Холмса радикально змінитися під впливом історично детермінованого контексту. З часів Конан Дойла позаісторизм був однією з установчих жанрових конвенцій холмсіани: як слушно зауважує Сабіна Ванакер, «хоча історії про Шерлока Холмса торкаються актуальних для їхніх читачів подій і тривог і з готовністю залучають до дії всі наймодерновіші винаходи: газети, друкарські машинки, телефони і залізничні подорожі – вони розгортаються в доволі умовному вікторіанському контексті, який в міру розвитку серії зазнає дедалі більшого впливу ностальгії». Навіть роман «The Valley of Fear», серіалізований у 1914–1915 роках, старанно заперечує свій тривожний історичний контекст: дія твору відбувається в тому затишному й майже міфологічному довоєнному часі, що в очах сучасних шанувальників Холмса

перетвориться на свого роду втрачене Золоте Століття. «Уся справа у тумані, у бруківці, у потріскуванні вогню в каміні, у річці Темзі, у звуках скрипки Страдиварі, у химерних злочинцях, – зазначає, зокрема, Ентоні Горовіц, автор єдиного офіційно визнаного Фондом Конан Дойла сиквелу-пастишу «The House of Silk». – Це останній подих англійської історії, перш ніж технології безповоротно заволодіють світом... Це справді останнє сяйво цілої епохи, перш ніж вона перетвориться на сучасність, яка вже чекає за рогом. Можливо, саме тому ми так хочемо залучитися до неї... і запам'ятати її».

Відповідно, Холмс Конан Дойла як герой, покликаний забезпечувати онтологічний гомеостаз, позиціонується автором і його послідовниками як уособлення вікторіанських цінностей: «він сам – уособлення системи, на захист якої постає. Він людина розуму, технологій, науки; він представник вищого класу та здобув освіту в Оксфорді; згодом він успадковує матеріальні статки; він відвідує кращі міські клуби та інші місця, гідні джентльмена». Саме такий набір якостей забезпечує стабільну популярність образу в кількох поколіннях читачів і залишається незмінним компонентом холмсіани незалежно від часу й місця дії, віку чи навіть статі великого детектива у численних деривативних текстах.

Але Холмс у романі Калліна більше не вірить у непохибність розуму, а його техноцентричні вподобання вщент зруйновані катастрофою Хіросіми. Кожна вимушена взаємодія вікторіанського джентльмена із повоєнним світом супроводжується відчуттям дискомфорту. Беручи до уваги гіпотезу К. Кіпа й Д. Рендалла про тотожність фізичного й психічного стану Холмса становищу Британської Імперії, не складно побачити за портретом немічного старого зображення

колишньої «володарки морів», позбавленої імперської величі. З такого ракурсу сюжетна лінія подорожі Холмса до Японії актуалізує тему «колоніальної провини», одну з найзатребуваніших у неовікторіанському дискурсі.

Попри справжній японський бум, який охопив Британію у другій половині XIX століття, після «відкриття» Японії «великому світу» в 1853–1854 рр. комодором Метью Перрі, щире захоплення японським мистецтвом мало вплинуло на сконструйований імперською свідомістю образ Японії як примітивного, нижчого за розвитком Іншого. Попри всю наполегливість японців в опануванні здобутків суспільного й технічного прогресу Заходу (як-от впровадження конституційної монархії у 1889 році та індустріальна революція останніх десятиліть XIX століття), британська періодика й художня література вперто формували візію Японії як винятково щасливої й примітивної країни. У фундаментальному дослідженні стереотипної візії японців очима британців другої половини XIX століття Тосіо Йокогама приділяє особливу увагу вікторіанській рецепції Японії як «віднайденого раю», «країни мрій», населеної «пухкими дітьми та рум'яними дівами». «Життя цих, здавалося б, простих, невинних, примітивних японців сприймалося тими, хто зіткнувся зі складнощами життя на індустріалізованому Заході, із ескапістською тугою, – зазначає дослідник. – Водночас захоплення простотою й чистотою японського життя було нерозривно пов'язано із непохитною вірою в одвічну вищість західної цивілізації».

Один з епітетів, яким (поруч із порівняннями з ельфами та іншими казковими істотами) найчастіше нагороджувала мешканців Японії тогочасна британська преса, є позначення «childlike» – подібні до дітей. Усі чесноти, приписувані

вікторіанською свідомістю «ідеальній дитині» – слухняність і ввічливість, шанобливе ставлення до старших, чистота й невинність, і водночас невимушеність, грайливість і схильність до веселощів – екстраполювалися на націю, що дивом уникла «розбещення».

Приміром, у статті Александра Іннеса Шенда «The Romance of Japanese Revolution» (1874), що описує знайомство із японцями на Віденській міжнародній виставці 1873 року, «безтурботні й жваві діти Країни сонця, що сходить» виразно протиставлені похмурим і замкненим індійцям і китайцям, що втілювали традиційні для європейського ока образи Сходу: «вони застрибували в переповнені вагони трамваїв без жодного натяку на ту природжену гідність, яку ми визнаємо за східною кров'ю; вони штовхалися й тупотіли так само, як добродушні віденці, – не виказуючи ані гніву, ані упередження». У своїй кореспонденції Шенд відзначає й «по-справжньому дитячу» жагу японців до навчання нового: «вони навчалися з усього, що їх оточувало, без жодних видимих зусиль – і під маскою зовнішньої безтурботності їхній розум розвивався із приголомшливою швидкістю».

Британська імперія тішиться роллю наставниці японських «дітей»: серед перших випускників Університетського коледжу Лондона, що гостинно відкрив двері іноземцям, – перший прем'єр-міністр Японії, перші міністри закордонних і внутрішніх справ, фінансів і освіти, сільського господарства й промислового розвитку; перший директор японської залізниці, голова монетного двору, дипломати й військові. 1873 року відкрито кузню кадрів для японської промисловості, Імператорський інженерний коледж, директором якого стає шотландець Генрі Даєр.

Уподібнення японців дітям сягає свого екстремуму в подорожніх записах Чарльза Вентворта Ділка, який прямо порівнює Японію із Країною див Льюїса Керролла: «Усі, хто любить дітей, обов'язково полюблять японців, найтендітніший, найввічливіший та найусміхненіший з усіх народів, чиї селища є третім після Задзеркалля й Країни див королівством веселих мрій».

Проте Японія, до якої вирушає Холмс Калліна у пошуках рідкісного виду бджіл, мало схожа на країну з дитячої казки. Вона зруйнована війною, яка, своєю чергою, визріла в тому числі й зі стрімкої індустріалізації, нарощення військової потуги і сумлінно скопійованого образу Британської імперії як наддержави, що володіє світом. Японські діти, яких помічає на вулицях літній Холмс, зовсім не схожі на тих янголоподібних істот, якими їх зображували британські мандрівники пів століття тому: «The shirtless children in the parks didn't run like the other children; rather, they stood inert, as if languishing, their pronounced rib cages framed by bone-defined arms».

Позиціонований у каноні як «могутній патріархальний герой», у романі Калліна Холмс виступає як батьківська фігура не лише для свого молодшого компаньйона Роджера (чий рідний батько загинув у боях з японцями у Другій світовій війні), а й для японця Тамікі Умедзакі, сина зниклого безвісти японського дипломата. Старший Умедзакі, відомий як запеклий англоман, не повернувся на батьківщину з чергового відрядження до Британських островів; в останньому листі до сина він вказує, що прийняв таке рішення після консультації із містером Шерлоком Холмсом. Сорок років потому покинутий син звертається до Холмса по допомогу, однак пам'ять видатного детектива не зберегла жодної згадки про зустріч із

японським дипломатом. Єдиний можливий ключ до таємниці зникнення старшого Умедзакі – щоденники Ватсона, де той сумлінно документував життя свого геніального друга, – був знищений Холмсом одразу ж після смерті доктора.

У романі Калліна згадка про втрачений щоденник Ватсона – привід зайвий раз нагадати про аберації не лише персональної, а й історичної пам'яті: мотив «реконструкції спогаду» підсилено мотивом пошуку батька, що в класичному вікторіанському романі знаменував прагнення персонажа до самоідентифікації у складній системі соціальних та родинних зв'язків.

Для Тамікі Умедзакі постать Холмса, книжка про пригоди якого надійшла разом із прощальним листом, на довгі роки стає спочатку «містком» до втраченого батька, а згодом і «замінником» батьківської фігури. Він вперто захищає від зазіхань матері, вихованої у традиційному японському дусі, прищеплену батьком «англійськість»: вивчає літературу й мову, імітує поведінку і відмовляється зруйнувати або покинути збудований батьком будинок у вікторіанському стилі. У дорослому віці Тамікі не приховує радості, коли їх із Холмсом під час спільної подорожі Японією приймають за родичів; він везе детектива по місцях, де свого часу бував із батьком, намагаючись в такий спосіб сублімувати біль сирітства й заповнити внутрішню порожнечу. Розуміючи всю штучність цієї рольової гри (у якій можна побачити відлуння вікторіанської візії японців як «нації дітей») і не наважуючись визнати травмуючу істину (батько Умедзакі навряд чи бачився з Холмсом; у будь-якому разі, жодного об'єктивного доказу чи заперечення факту такої зустрічі не існує), Холмс пропонує Тамікі утішливий симулякр: він нібито «пригадує»,

а фактично вигадує правдоподібну історію про таємну місію Умедзакі-старшого із захисту інтересів Британської імперії в Новій Зеландії, що цілком відповідає внутрішнім очікуванням Умедзакі-молодшого.

Історія зниклого дипломата – не єдиний епізод, де Холмс вдається до заявленого в назві «slight trick of the mind». За довгі роки він звик позбавлятися «небажаних» спогадів (передусім про смерть близьких – місис Хадсон, доктора Ватсона, брата Майкрофта тощо). Варто згадати відоме холмсівське порівняння мозку з порожнім горищем, яке можна наповнювати чим завгодно («Знак чотирьох»): для раціоцентричної вікторіанської свідомості пам'ять – це контрольований простір й суто утилітарний допоміжний засіб. Література вікторіанської доби («Правдива історія доктора Джекіла та містера Хайда» Р. Л. Стівенсона, «Сон і забуття» В. Д. Хоуеллса, «In Memoriam» А. Теннісона, «Жінка в білому» В. Коллінза) часто використовує троп втрати пам'яті як метафору звільнення від травматичного досвіду, здатного справляти руйнівний вплив на свідомість свого носія; натомість у романі Калліна до трагічних наслідків призводить якраз свідоме й насильницьке «витіснення» травми на периферію пам'яті, як це відбувається, приміром, у справі Енн Келлер. У прагненні позбавити дружину травматичних спогадів (родина щойно втратила двох ненароджених дітей) клієнт Холмса, чоловік Енн, рішуче забороняє їй будь-які прояви скорботи; він претендує на повний контроль не лише над тілом, але й над духом жінки, що врешті-решт призводить до самогубства Енн.

Втім, однаково згубною постає і зворотна стратегія постійного переживання травми, нав'язливого повторення трав-

могенеруючого спогаду. Прикладом останнього виступає в романі Калліна мати Умедзакі, яка у своїй неконтрольованій, всепоглинаючій скорботі уособлює характерний для роману травми образ «монструозної жіночості».

До того ж дія роману Калліна розгортається в постфрейдистському світі, де витіснений у підсвідоме травмуючий спогад здатний, своєю чергою, кепкувати (одне із значень ідіоми «to play tricks») зі свого носія. Власне структура твору, фрагментарна й нелінійна, віддзеркалює фокуси холмсівської пам'яті: три основні сюжетні лінії (подорож Холмса до Японії; його відлюдницьке життя у Сассексі; його записи про справу місіс Келлер 45-річної давнини) химерно переплетені із сновидіннями, мареннями, фіктивними спогадами тощо, серед нагромадження яких літній чоловік відчувається абсолютно безпорадним. Нездатний надати логічного пояснення жодній з екзистенціальних драм (від передчасної загибелі дитини до Хіросіми), свідком яких він мимоволі стає, Холмс Калліна виступає як уособлення трагічної безпомічності раціонального мислення в зіткненні з реаліями абсурдного й хаотичного світу. Єдине середовище, яке він контролює, – обмежений простір «простих речей».

Змушуючи героя врешті-решт повернутися до травмуючих спогадів, воскресити їх у тому числі й у вигляді записів (нотатки Холмса про справу Едіт Келлер), Мітч Каллін послідовно відстоює думку про важливість такого роду досвіду для культурної та історичної самоідентифікації не лише окремої особистості, а й нації в цілому. Ключовий для сучасної теорії травми фрейдистський концепт *Nachträglichkeit*, в межах якого, згідно з Роджером Лакхерстом, «подію можна досягнути як травматичну тільки після того, як вона відбу-

деться, через окремі симптоми, флешбеки й відтерміновані спроби розуміння, породжені внутрішнім станом занепокоєння», реалізовано в романі Калліна одразу на двох рівнях: внутрішньому (ставлення Холмса до травмуючих подій з його власного минулого) та зовнішньому (ставлення читача-сучасника до катастрофи Хіросіми і Другої світової війни).

Здійснена Калліном радикальна реінтерпретація традиційного образу Холмса виводить «A Slight Trick of the Mind» поза межі суто ностальгічної ревіталізації вікторіанської доби, характерної для комерціалізованої складової «холмсіани». Взявши за основу відомий вислів Кори Каплан стосовно сутності неовікторіанського проєкту, можна сказати, що вікторіанський метанаратив постає в романі Калліна як «дискурс, за посередництва якого як консервативні, так і прогресивні елементи англофонних культур відтворюють свої уявлення про минуле, теперішнє й майбутнє». Концептуальна метафора втрати пам'яті, розгорнута в романі Калліна як на рівні поетики назви, так і на образному, композиційному, образно-символічному рівнях, актуалізує характерні для неовікторіанського дискурсу проблемні поля «колоніальної провини», «кінця історії», кризи ідентичності тощо.

8.2. Історична травма: межі занурення, практики рефлексії

2005 року в центрі Берліну був відкритий один із найбільш неоднозначних меморіалів, що вшановують пам'ять жертв Голокосту. Берлінці та гості міста блукали лабіринтом з 2711 бетонних колон різних розмірів і форм у просторі, який, за задумом творця меморіалу, Петера Айзенмана, мав виикликати у них відчуття дезорієнтації, яке, ймовірно, переживали

жертви Голокосту, потрапивши в жернова каральної машини Третього Райху.

Серед перших відвідувачів меморіалу були й шкільні екскурсії – і майже одразу світові медіа облетіли фотографії дітей, що стрибали по колонах так, наче меморіал – це ігровий майданчик. І хоча сам Айзенман підтвердив,

що зовсім не проти такого сприйняття меморіалу, бо той має стати органічною складовою повсякденного життя, для більшості свідків подібні сцени виявилися обурливими і були сприйняті як наруга над пам'яттю жертв Голокосту. Провину за подібну поведінку дітей покладали на школу, батьків та інших дорослих, що, вочевидь, недостатньо ефективно пояснювали своїм підопічним сутність подій, в пам'ять про які було зведено меморіал. Але який спосіб пояснення можна вважати достатньо ефективним?

«...Він перегортав сторінки старих журналів. Від суміші відрази й непереборної цікавості в нього розболілася голова, очі від напруги засльозилися, й раптом з тексту під фотографією всіяного трупами місця під назвою Дахау на нього вистригнула цифра: 6 000 000.

В журналах писали, як це жахливо – все, що чинили німці. Але слова про те, як це все жахливо, губилися серед реклами німецьких ножів, ременів і шоломів поряд з диво-засобом для відновлення волосся... Так, всюди казали, як це було жахливо, але складалося враження, що все ж таки не варто аж надто перейматися через це».

Ці рядки з повісті Стівена Кінга «Здібний учень» добре ілюструють стан дитини, що вперше самостійно знайомиться з жахливою трагедією Другої світової війни і, зокрема, Голокостом. Через історію американського підлітка Тодда, який випадково натрапляє у маленькому містечку на слід справжнього нацистського злочинця, колишнього коменданта концтабору, Кінг підіймає важливе питання: коли саме і в який спосіб варто розпочинати говорити з дітьми про ці найстрашніші в історії людства сторінки?

Для батьків Тодда відповідь лежала на поверхні. І саме тому, зустрівшись із справжнім нацистом сам на сам, підліток не поспішає телефонувати в поліцію, а висуває доволі специфічну вимогу.

– Я просто хочу дізнатись про все це. – каже він колишньому комендантові концтабору. – Про зондеркоманди. І про газові камери. І про смертників, які самі копали собі могили. Про... Про допити. Про експерименти над в'язнями. Про всю цю чорнуху... Батько каже: щораніше діти пізнають життя, то краще... і добре, й погане. Тоді вони будуть озброєні. Життя, мовляв, це тигр, і треба вхопити його за хвіст, а як не знаєш його звичок, він тебе зжере і опаньки.

Історія Тодда завершується погано: одкровення колишнього нациста позбавляють хлопця апетиту й сну, його оцінки погіршуються, а свідомість поступово руйнується. Чи є єдиною причиною подібних змін віковий фактор? Чому Тодду не вдається зупинитися вчасно? Чи можна вважати, що «заборонене знання» «зіпсувало дитину»?

Case study: «Хранителі пам'яті».

2008 року президент Франції Ніколя Саркозі звернувся до шкіл із незвичною ініціативою. Він запропонував

п'ятикласникам стати «хранителями пам'яті» французьких дітей єврейського походження, що загинули внаслідок Голокосту. «Хранителі» мали ознайомитися з біографіями цих дітей, дізнатися про їхні звички, улюблені хобі, іграшки тощо і провести паралелі з власним життям і захопленнями. Президент пояснив, що в такий спосіб маленькі французи зможуть «ототожнитися» з жертвами і якомога краще усвідомити, наскільки жахливими були нацистські злочини. «Ніщо так не розчулює дитину, як історія такої самої дитини, такого самого віку, що грала в такі самі ігри, бавилася такими ж іграшками, мала схожі надії, але якій не пощастило на початку 1940-х родів бути визначеною як єврей». – сказав, зокрема, Саркозі під час обіду з представниками французької єврейської громади.

Серед найближчих аналогів ініціативи Саркозі – практика, яка існує, у Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні (США), де відвідувачам видають буклетики з описом досвіду жертв Голокосту і тих, кому пощастило вижити.

Трагедії на кшталт Голокосту, зазначив Саркозі, можливі тільки в «світі без Бога». Расові теорії нацистів, на його думку, «радикально суперечать юдео-християнському монотеїзму».

З 2002 року вивчення Голокосту є обов'язковим компонентом навчальних програм у молодшій школі. Знайомство з цією темою розпочинається у п'ятому класі, де діти вивчають Голокост як приклад злочину проти людяності. Старші школяри дивляться тематичні фільми, відвідують музеї й місця пам'яті, їздять на екскурсії до колишніх концентраційних таборів. Школи, учні яких були депортовані до концтаборів, розміщують на фасадах пам'ятні дошки. Проте президент

вважав, що такої політики недостатньо для розбудови емоційного зв'язку.

Емоційний зв'язок, на думку Саркозі, є надзвичайно важливим для Саркозі. Минулоріч, у 2007 році, він вже видавав розпорядження усім старшокласникам прочитати листа 17-річного школяра, страченого нацистами за участь у партизанському русі. Школи протестували проти цієї ініціативи, проте президент заявив: «Причиною повторення історичних трагедій є незнання, а не обізнаність. Не можна травмувати дітей, подарувавши їм пам'ять усієї країни».

Яке ваше ставлення до ініціативи «Хранителі пам'яті»? Спробуйте подивитися на неї різними очима: очима істориків, вчителів, батьків, дітей, церкви, християнської та юдейської громад, свідків Голокосту або їхніх нащадків. Хто, на вашу думку, міг підтримати ініціативу, а хто міг виступити проти?

Порівняйте власні думки з відгуками тих, хто коментував цю ініціативу у 2008 році, наведеними нижче. Чия позиція вам більше до вподоби?

Філософ Паскаль Брукнер: «Кожного дня президент виголошує чергову невдачу, відірвану від реальності ідею. Але ця, остання, справді жахлива. Вона повністю суперечить поняттю духовності як такої. Давайте назвемо речі своїми іменами: це дурна ініціатива президента, а не слово Святого Письма».

Сімона Вайль, свідок Голокосту, почесний президент Фондації пам'яті Голокосту: «Це неприпустимо, нестерпно, трагічно та, перш за все, несправедливо. Не можна скидати такий тягар на десятилітню дитину! Не можна просити дитину ототожнитися з мертвим однолітком. Вага цієї пам'яті надто велика. В мене кров застигла в жилах, коли я це уявила».

Серж Кларсфельд, історик, який займається вивченням біографій жертв Голокосту: «Я схвалюю мужність президента. Це гідне завершення довгої та сумлінної праці. Якщо хтось скаже, що маленьким дітям буде надто складно, – це не так. По телебаченню та у фільмах жахів вони бачили набагато гірші речі».

Жиль Муандро, генеральний секретар спілки вчителів початкової школи: «Голокост слід розглядати в контексті становлення нацистського режиму та Другої світової війни, а не як емоційну та драматичну виставу. Якщо ви практикуєте таке ставлення до пам'яті окремих євреїв, слід робити подібне і з пам'яттю жертв рабства, і з тими, хто загинув у релігійних війнах. Ми не можемо погодитися на цю ініціативу».

Жан-Люк Меленхон, сенатор від Соціалістичної партії: «Вчора він проповідує, як священник, сьогодні перекваліфікувався на вчителя. Але церква в нашій країні відділена від держави і, тим паче, від школи. До того ж, він ні з ким не радився».

Режі Дебре, філософ: «Слухайте, це просто дух часу. Зараз у світі бізнесу, зокрема, шоу-бізнесу, є запит на відродження релігійної сентиментальності, доволі-таки розмитої релігійності, і йде це з Америки. Така собі неоконсервативна хвиля».

MRAP (організація, що протестує проти расизму): «Чому серед усіх жертв масового знищення обрано саме євреїв, а не, скажімо, ромів?»

Як, вшановуючи пам'ять жертв, не перетворити пам'ять про минуле на всепожираючого монстра, здатного поглинути наше теперішнє? Тривалий час у державі Ізраїль існує

практика, коли учні старших класів вирушають на екскурсії до колишніх концтаборів. На завершення таких екскурсій школярі, загорнувшись у прапори своєї держави, співають гімн Ізраїля на знак того, що, всупереч усім викликам історії, їхня нація вистояла й перемогла. Проте, на думку Ішая Саріда, який тривалий час супроводжував такі групи, ця практика спричиняє більше шкоди, ніж користі. Свій досвід він узагальнив у художній формі у резонансній книзі «Монстр пам'яті» – сповіді екскурсовода, чия ідентичність поступово руйнується під тягарем минулого.

«Чомусь саме в Майданеку, поки ми йшли кількасот метрів від газових камер до крематоріїв і кургану з праху в'язнів, я чув, як, загорнувшись у прапори, вони шепочуть: «Ось як треба вчинити з арабами». – зізнається оповідач «Монстра пам'яті». – Не завжди, не в усіх групах, але достатньо часто, щоб це запам'ятати. Я прикидався, ніби не помічаю – не моя це справа, хай їхні вчителі з цим розбираються».

Та після однієї з екскурсій до концтабору Аушвіц, коли вчителька запитала, який висновок школярі зробили з цього візиту, відбувається ще більш показовий діалог.

«– Треба бути сильними. – сказав хтось. – Сильними євреями. Моральними, але сильними... згуртованими. – Не можна забувати. – Треба залишатися людьми.

Все це я вже чув, все це я знаю на пам'ять.

– Може, хтось ще? Останній? – запитала директриса. Здійнявся хлоп, що сидів з краю. Я придивився до ного – високий, в окулярах. М'язистий. Не знаю, чому, але я знав, що цей хлоп скаже щось важливе.

– Я думаю, щоб вижити, ми маємо бути теж трошки нацистами. – сказав він».

Як можуть жертви нацизму ставити себе на місце нацистів? Усе тому, пояснює оповідач, що «ненависті до німців ці діти не відчували, зовсім ніякої, навіть близько не було. В історії, яку вони для себе вигадали, вбивць майже не існувало. Вони співали тужні пісні, загорталися в ізраїльські прапори і молились за душі вбитих, наче їхня загибель була передбачена вищими силами, – але ніколи не вказували на виконавців.

Поляків діти ненавиділи набагато більше. Коли ми проходили вулицями міст і сіл, вони при кожній зустрічі з місцевими кидали злі слова про погроми, про колаборацію з німцями, про антисемітизм. Але ненавидіти таких, як німці, нам важко. Подивіться на їхні воєнні фотографії. Якщо подивитися правді в очі, виглядають німці просто класно, у цих своїх мундирах, на цих своїх мотоциклах, незворушні, як моделі на рекламних щитах. Арабів ми в житті не пробачимо за цей їхній вигляд, за їхню щетину, за їхні коричневі мішкуваті штани, за їхні нефарбовані халабуди, за їхні стічні канали, за їхніх дітей із закислими очима. А цей європейський вигляд, ясний, чистий, – йому хочеться наслідувати. Це перше... І останнє, те, що я увсвідомив лише з часом, – таємне захоплення душогубством, рішучим, зухвалим, безжалісним. Приголомшливим актом зосередженої, остаточної жорстокості, після якої не залишається більше нічого».

Вищенаведені приклади наочно ілюструють кілька найбільш типових помилок, яких припускаються у процесі ознайомлення дітей з темними сторінками минулого:

1. Статистика замість історії. Приголомшлива цифра «6 000 000», що «вистрибує» на Тодда з журнальної сторінки, не наповнена у матеріалі жодним екзистенціальним змістом.

За нею не стоять життя людей, натомість вона сприймається як певний сенсаційний «рекорд».

2. Зображення жертв пасивними, а зла, яке вчинили над ними – незворотнім. Подібна техніка зображення внутрішньо примиряє реципієнта із тим, що відбулося.

3. Порівняння різних форм і методів геноциду. Такий підхід зміщує акцент із жажливості злочину як такого у площину «оцінки ефективності», відволікає реципієнта від морально-етичної проблематики.

4. Естетизація насильства й «демонізація» виконавців насильства. Смакуючи подробиці жажливих злочинів, «усю цю чорнуху», як говорить Тодд, автори матеріалів позиціонують творців цих злочинів як свого роду «надлюдей». Про небезпеку подібного потрактування застерігає, зокрема, Ханна Арендт у своїй відомій праці «Банальність зла». Робота Арендт являє собою розгорнутий коментар до процесу над Адольфом Айхманом, одним із найвідоміших нацистських злочинців, який тривалий час переховувався від правосуддя в Латинській Америці, але був вистежений і викрадений агентами Моссаду для суду і страти. Коли один із найсумлінніших виконавців «остаточного вирішення єврейського питання» постав перед судом, суспільство з подивом побачило не демонічного злодія, а усього лише сумлінного виконавця наказів, який «виконував свій обов'язок» та «підкорювався закону» – адже нацистське законодавство цілком виправдувало знищення євреїв!

«Проблема з Айхманом, – пояснює Арендт, – полягала в тому, що таких, як він, було багато, і чимало з них не були ані збоченцями, ані садистами – вони були і є жажливо й жахаюче нормальними... Всупереч намаганням прокурора усім було

видно, що ця людина – далеко не монстр, але важко було не підозрювати в ньому клоуна».

Саморефлексія: Експеримент Мілгрема. Випадок з Айхманом дав поштовх одному з найбільш контроверсійних експериментів в історії психології та соціології. Його організатор, Стенлі Мілгрем з Йельського університету (США), замислився над питанням: як німецькі громадяни в роки панування нацистів могли брати участь у знищенні мільйонів невинних людей у концтаборах?

«Чи міг Ейхман і мільйони його спільників просто виконувати накази? – запитував Мілгрем. – Чи можемо ми їх всіх називати спільниками?»

В експерименті брали участь експериментатор, піддослідний і актор, який грав роль другого піддослідного. Як пояснювалося піддослідному, «учень» мав запам'ятати всі слова з певного переліку, а «вчитель» мав перевіряти пам'ять «учня» і в разі помилки «карати» його розрядом електричного струму, який ставав дедалі сильнішим (звісно, що насправду жодних ударів струмом актор не отримував, а просто симулював відповідну реакцію). Ролі розподілялися нібито жеребкуванням, проте насправді роль «вчителя» завжди виконував піддослідний, а роль «учня» – актор. Після розподілу ролей «учня» прив'язували до стільця з електродами, а «вчителю» давали тестовий розряд струму (щоб той міг уявити відчуття «учня»). Потім «вчителя» переміщували в іншу кімнату, де були розміщені табло, на які виводилися відповіді «учня», а також генератор струму – панель із тридцятьма перемикачами від 15 В до 450 В. Групи перемикачів були підписані відповідно до сили струму: «Слабкий удар», «Помірний удар», «Сильний удар», «Дуже сильний удар», «Інтенсивний

удар», «Надінтенсивний удар» та «Небезпечно: нестерпний удар».

Експеримент був зрежисований в такий спосіб, що на кожну вірну відповідь «учня» припадало три помилкових, а отже, «вчитель» був змушений підвищувати силу удару. Він не чув зойків «учня», але на 300 вольтів той починав стукати в стінку, після чого переставав виводити відповіді на табло. Стукіт припинявся при ударі у 415 вольт.

Якщо піддослідний вагався, експериментатор, вдягнутий у білий халат, наказував йому продовжувати однією із фраз у такій послідовності: «Продовжуйте, будь ласка», «Експеримент вимагає, щоб ви продовжували», «Абсолютно необхідно, щоб ви продовжували», «У вас немає іншого вибору, ви повинні продовжувати» тощо.

Експеримент завершувався, коли піддослідний або тричі використовував останній перемикач, або відмовлявся діяти далі після четвертої фрази.

У випадку, якщо піддослідний цікавився, наскільки небезпечним є експеримент для «учня», експериментатор відповідав, що, хоча удари струмом можуть бути болючими, вони не призводять до довготривалого ураження тканин. Якщо піддослідний казав, що «учень» не хоче продовжувати, експериментатор пояснював: «Подобається це учневі чи ні, ви маєте продовжувати, поки він не вивчить усі пари слів». Експериментатор також міг додати, що тільки він, а не «вчитель», несе відповідальність за те, що станеться з «учнем». В жодному разі експериментатор не міг погрожувати піддослідним, які вагалися. Перед початком експерименту наголошувалося, що грошова нагорода за участь (4,5 долара) залишається в «учителя» незалежно від того, чи захоче той продовжувати.

Усього в експерименті взяли участь 40 піддослідних. Як ви думаєте, який відсоток із них:

- *зупинився на позначці 300 вольт, коли «учень» почав стукати в стінку;*
- *зупинився на позначці в 315 вольт, коли «учень» повторно стукав у стінку й припиняв надавати відповіді на табло;*
- *зупинився на позначці в 330 вольт, коли «учень» припиняв стукати в стінку;*
- *дійшов до кінця шкали, незважаючи на те, що «учень» припиняв реагувати ще на 330 вольтах?*

(Правильні відповіді на ці питання можна дізнатися наприкінці розділу)

Як ви думаєте, чи був експеримент Мілгрема етичним? Чи є він показовим?

Як би ви відповіли на питання Мілгрема: «Чи міг Ейхман і мільйони його спільників просто виконувати накази? Чи можемо ми їх всіх називати спільниками?»

8.3. Література про Голокост: вимовити невимовне

Питання, чи можна в принципі охудожнювати таке страшне явище, як Голокост, стоїть на порядку денному з того самого моменту, як стали відомі масштаби цієї трагедії. Для філософа Теодора Адорно Голокост, епітомізований в образі концтабору Аушвіц, став підтвердженням того, що культура як така зазнала краху, і жодна література після нього в принципі неможлива: «Те, що могло статися там, де живі усі традиції філософії, мистецтва й просвітницького знання, свідчить про дещо значніше за просту констатацію неспроможності духу й культури пізнати людину і змінити її. Після Освенциму

будь-яка культура разом з її нищівною критикою – лише мотлох».

Втім, художнє осмислення трагедії Голокосту відбувалося майже одночасно із самою трагедією – як, приміром, у відомій «Фузі смерті» Пауля Целана, єврейського німецькомовного поета родом із Чернівців.

Пауль Целан **Фуга смерті**

Пауль Целан

*Чорне молоко світання ми п'ємо його надвечір
ми п'ємо його опівдні і зранку ми п'ємо його вночі
ми п'ємо і п'ємо
ми копаєм могилу в повітрі де лежати не буде тісно
Один чоловік живе в хаті він зі зміями грає він пише
він пише коли темніє в Німеччині твоя золотиста
коса Маргарито
він пише це й з хати виходить і зорі блищать
і свистить він на псів
свистить на євреїв своїх і велить копати могилу в землі
і грати до танцю наказує нам
Чорне молоко світання тебе ми п'ємо вночі
ми п'ємо тебе зранку й опівдні ми п'ємо тебе надвечір
ми п'ємо і п'ємо
Один чоловік живе в хаті він зі зміями грає він пише
він пише коли темніє в Німеччині твоя золотиста
коса Маргарито
твоя попеляста коса Суламіф ми копаєм могилу в повітрі*

де буде лежати не тісно
Він гукає глибше рийте землю ви перші ви другі
співайте і грайте
він хапається заліза в кобурі він хитається
очі в нього блакитні
глибше лопатами рийте ви перші ви другі
грайте далі до танцю
Чорне молоко світання ми п'ємо тебе вночі
ми п'ємо тебе опівдні і зранку ми п'ємо тебе надвечір
ми п'ємо і п'ємо
Один чоловік живе в хаті твоя золотиста коса Маргарито
твоя попеляста коса Суламіф він зі зміями грає
Він гукає солодше грайте смерті бо смерть
це з Німеччини майстер
Він гукає темніше торкайтеся скрипок ви зчинете
димом в повітря
для вас є могила у хмарах де буде лежати не тісно
Чорне молоко світання ми п'ємо тебе вночі
ми п'ємо тебе опівдні смерть це з Німеччини майстер
ми п'ємо тебе зранку й надвечір ми п'ємо і п'ємо
Смерть це з Німеччини майстер очі в нього блакитні
він влучить у тебе свинцевою кулею він влучить точно
Один чоловік живе в хаті твоя золотиста коса Маргарито
Він нацьковує своїх псів на нас він дарує нам могилу в повітрі
він зі зміями грає і марить смерть це з Німеччини майстер
твоя золотиста коса Маргарито
твоя попеляста коса Суламіф

«Роман про Аушвіц не може бути романом – або він не про Аушвіц». – стверджував Елі Візель, один із свідків Голокосту, якому дивом вдалося вціліти. А інший виживший, італієць єврейського походження Прімо Леві, підтверджував: «Багато разів ми, ті, хто вижив у нацистських концтаборах, помічали, як важко передати словами наш досвід... В усіх наших спогадах, усних чи письмових, можна зустріти фрази на кшталт «невимовне», «таке, що не піддається опису», «слів забракло», «ще не створені такі слова...» Саме так ми й почувалися; слова існують для опису буденності, а ми бачили інший світ, для опису якого знадобиться нова мова – мова, народжена цим іншим світом».

Прімо Леві **Чи це людина**

*Ви, що живете спокійно
В теплих своїх домівках,
Ви, кого вдома чекає
гаряча вечерея та милі обличчя,
Подумайте, чи це людина –
Той, хто не знає спокою,
Хто працює по вуха в багнюці,
Хто б'ється за крихту хлібу,
Хто вмирає по слову «так» чи «ні»?
Подумайте, чи це жінка –
Безіменна та безволоса,
Без сили на спомини,
З пустими очима, з холодним лоном,
Наче в зимовій жаби?*

Прімо Леві

*Уявіть, що все це було:
Заповідую вам ці рядки.
Закарбуйте їх у серці,
Повторюйте вдома, на вулиці,
Прокидаючись і засинаючи.
Повторюйте їх вашим дітям.
А як ні, хай впадуть ваші хати,
Хай хвороба вас візьме,
Хай зрікуться вас ваші діти.*

Певний час вважалося, що писати про Голокост мають право лише ті, хто зтикнувся з ним безпосередньо. Відповідно, на першому етапі література Голокосту – це переважно щоденники, листи, спогади жертв (такі, як всесвітньо відомий щоденник Анни Франк) і тих, хто вижив (Елі Візель, Прімо Леві, Віктор Франкл). Всі ці твори не мали на меті охудожнення історичної дійсності – їхня мета переважно інформативна.

Так, автобіографічний роман «Ніч» Елі Візеля описує перебування автора разом з батьком в концтаборах Аушвіц та Бухенвальд. Побудована на спогадах румунського єврея, написана на ідіш, вперше опублікована іспанською в Аргентині та популяризована після перекладу французькою, «Ніч» переконливо засвідчує транснаціональний характер літератури про Голокост.

Якщо домінантні емоції «Ночі» – гнів і зневіра, то автобіографічний роман «Чи це людина» Прімо Леві – глибокий аналіз «провини того, хто вижив». Згодом Леві розвиватиме цю тему в циклі есе «Ті, хто втонув, і ті, хто врятувався». У фокус його уваги потрапляє так звана «сіра зона»: помежів'я між

«світом катів» та «світом жертв». Чіткий кордон між цими двома світами, стверджує Леві, окресити важко.

Цю тезу підтверджує «Ласкаво просимо до газу» Тадеуша Боровського (польського єврея, уродженця України) – пронизлива сповідь члена зондеркоманди, особливого угруповання, яке супроводжувало ув'язнених у газові камери.

Окремий блок складають спогади організаторів та виконавців Голокосту. Серед них особливу увагу слід приділити сповіді Рудольфа Гьосса, коменданта Аушвіцу, написаній ним незадовго до страти.

Другий етап розвитку літератури про Голокост представлений творами нащадків тих, кому пощастило вижити. Це нове покоління не лише осмислює травму, якої зазнали їхні батьки, але й намагається розібратися, до якої міри цей досвід визначає їхню власну ідентичність. В такий спосіб, література другого етапу є класичним прикладом маніфестації трансгенераційної історичної травми, літературою «постпам'яті», у визначенні Маріанни Гірш. На відміну від попередньої фази, ця література більш відкрита до художніх експериментів, розмаїття форм і засобів творчого самовираження, деконструкції жанрових очікувань тощо. Водночас, вона завжди має під собою визначене документальне джерело – розповіді, спомини, листи, мемуари тощо.

Один із найяскравіших прикладів літератури другого етапу – комікс «Маус» Арта Шпігельмана, вшанований Пулітцерівською премією. В основі коміксу – спогади батька автора, Владека Шпігельмана, не лише про Голокост як такий, але й про події, що йому передували, і про наслідки, які він мав для тих, кому пощастило вціліти. Остання проблема порушується, зокрема, й тому, що стосунки молодшого Шпігельмана

з батьком були доволі складними, а його матір, Аня, вчинила самогубство у 1968 році.

Художній світ коміксу побудований на розгорнутій зооморфній метафорі, яка, за задумом автора, відбивала особливості ієрархічного нацистського світогляду: євреї у «Маусі» зображені, власне, як миші, поляки – як свині, а німці – як коти. Подібний творчий хід був сприйнятий неоднозначно: деякі критики нарікали, що, зображуючи євреїв як беззахисних та жалюгідних створінь, Шпігельман потурає національним стереотипам. Втім, нацистська пропаганда, заперечує Шпігельман, дійсно називала євреїв «щурами»; у відповідях критикам він неодноразово наводить висловлювання Гітлера про те, що «Євреї, безсумнівно, раса, але вони не люди», і зазначає, що його миші власними вчинками «стверджують своє право на людяність».

Попри удавано грайливу форму, комікс Шпігельмана не має на меті спростити історії батька або зробити їх більш комфортними. Використання незвичної форми в даному випадку можна розглядати як симптом тієї неможливості звичними словами висловити незбагненне, про яку згадував Прімо Леві.

Аналізуючи побудову наративу у «Маус», німецький літературознавець Андреас Гюйсен доходить висновку, що приголомшливий ефект, який ця книга справляє на читача, досягається у тому числі й завдяки «розривам» у наративі. «Маус» має дві сюжетні лінії, одна з яких – історія Владека –

відбувається в минулому, а інша – історія Арта, наратора – у теперішньому. Відповідно, події минулого постійно перериваються «вкрапленнями» подій теперішнього, утворюючи приголомшливі паралелі та демонструючи нерозривний зв'язок часів.

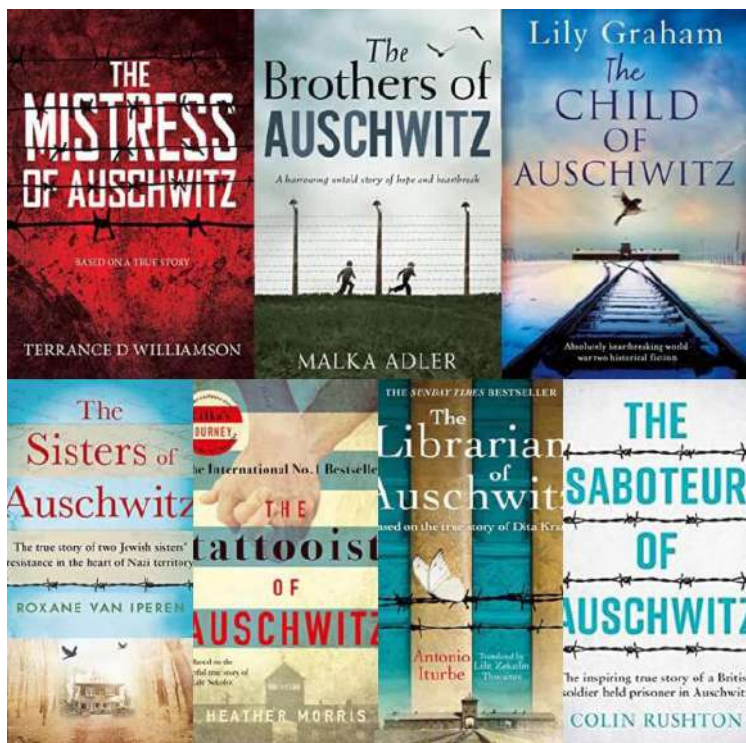
Гюйсен також звернув увагу на відмову Шпігельмана від наслідування канонам «офіційних спогадів про Голокост». Натомість, стверджує науковець, він у цілковито модерністському дусі зосередив увагу не тільки на власне історії, але й на тому, хто і як її розповідає. Так, наратив фокусується на труднощах, із якими стикається Владек, коли переповідає синові про минуле; на тому, що він воліє залишити в розповіді, а що – прибрати.

Зв'язок між поколіннями травмованих та їх нащадками, так щемно показаний у «Маусі», переконливо демонструє механізми переносу трансгенераційної травми та протидії їй.

Що більшою стає хронологічна дистанція між подією та письменником, то частіше до теми Голокосту починають звертатися ті, хто не мав родинного зв'язку із трагедією. З одного боку, це дає авторам більше творчої свободи у поводженні з матеріалом та експериментах із художньою формою: з'являються художні тексти з множинними сюжетними лініями, різні типи нараторів та фокалізаторів (приміром, фокалізатором в оповіданні Людвіка Ашкеназі «Брут» виступає собака, в романі Джона Бойна «Хлопчик у смугастій піжамі» – син коменданта концтабору, а в романі Джонатана Літтела «Благоволиительки» – офіцер СС), реконструюється досвід, не висвітлений у розповідях свідків тощо. З іншого боку, ці експерименти не завжди видаються етичними, а надто вільне поводження деяких авторів з історичними фактами

заради художнього ефекту ставить питання про межі фікційності у творах, що торкаються історичних трагедій. Відомі випадки, коли художня література просувалася на книжковий ринок під виглядом мемуарів (приміром, роман «Міша: спогади про роки Голокосту» бельгійської письменниці Міші Дефонеска).

Дискусія. Роздивіться обкладинки книжок, наведені ліворуч. Які спільні риси вони мають? Чи можете ви передбачити, на який тип читача вони розраховані? Про яку властивість сучасної літератури про Голокост можуть говорити ці збіги?

На тлі необхідність конкурувати за читацьку увагу на книжковому ринку, догоджати смакам аудиторії тощо призводить до появи специфічного феномену, який дослідники називають «казкою про Голокост». Такі наративи, як правило, є вторинними, клішованими й містять повторювані, легко вгадувані топоси й тропи, як-от троп «хорошого німця». Подібна література часто витісняє з дискурсу більш комплексні й «некомфортні» історії і, в такий спосіб, не сприяє осмисленню травми.

На певному рівні узагальнення «казки про Голокост» мають декілька спільних рис, що дозволяють поєднати їх у спільну жанрову модель. По-перше, художній світ у них **впорядкований**. Це означає, що в ньому наявні певні універсальні, одвічні правила й табу, які не можна порушувати через неминуче покарання. В такий спосіб, крах Третього Райху, перемога у Другій світовій війні та звільнення в'язнів концтаборів, за законами казкового світу, відбуваються не в результаті титанічного напруження сил союзників по антигітлерівській коаліції, величезних жертв і тривалої боротьби з непередбачуваним результатом, а просто тому, що, за законами казкового світу, зло неминуче буде покаране. Така спрощена візія не сприяє осмисленню причин становлення та шаленої популярності нацистського світогляду й, до того ж, знецінює подвиги й страждання тих, хто пережив війну.

По-друге, художній світ у «казках про Голокост» **телеологічний**. Телеологія (від грец. τέλειος, «заклучний, довершений» + логія) – це філософське вчення, за яким **всі процеси є реалізацією наперед визначеної мети**. Відповідно, усе, що відбувається в телеологічному світі, – навіть

найбезглуздіші вчинки або звіряча жорстокість – мусить мати певний сенс, який, звісно ж, до певного часу прихований від читача. Поволі формується думка, що найстрашніші трагедії можна виправдати цим вищим сенсом, за яким, врешті решт, кожний отримує те, на що заслуговує: навіть якщо персонаж страждає й помирає, його поневіряння нібито були не дарма.

До того ж, казковий телеологізм призводить до сприйняття трагедії як чогось наперед визначеного, того, чого не можна було уникнути. Через це, навіть щиро співчуючи героям, читач внутрішньо ніби примирюється з абсурдом і несправедливістю.

«Наративи спокути доволі небезпечні. – нагадує з цього приводу Геленн Фінч. – Усі ці романи, де наприкінці є втішний фактор, що ніби надає смисл усій цій від початку безглуздій жорстокості... Звісно, у німецькій художній літературі завжди знаходиться «хороший німець», який ховає єврея на горищі. Але насправді все було набагато складніше... Отже, коли ви пишете історію за історією про доброго охоронця з СС, ви викривляєте істину і знімаєте з винуватців тягар відповідальності».

8.4. Трансгенераційні травми у європейських літературах II половини XX століття

Що відбувається, якщо трансгенераційна травма не пропрацьовується належним чином, а над « привидами » історичних ідей з минулого не відбувається відповідної « роботи скорботи »? Літератури II половини XX століття дають розгорнуту відповідь на це запитання.

У попередніх розділах ви вже дізналися про специфічну політику пам'яті, яку провадила Іспанія після смерті диктатора Франко. Цей період є, безумовно, травмогенеруючим. Але прихід Франко до влади був так само обумовлений травмою – травмою від занепаду колишньої імперської величі (1898 року Іспанія втрачає останню зі своїх заокеанських колоній, Кубу), яка сприяла розколу всередині суспільства. Одні – такі, як філософ-екзистенціаліст Мігель де Унамуно – закликають іспанців «європеїзуватися або померти». Інші – як, приміром, Раміро де Маесту – пропонують натомість концепцію збереження «іспанідад» – «іспанськості». Згодом саме її буде покладено в основу ідеології фалангістів – ультра-правої політичної партії, близької до італійського фашизму, яка переможе у Громадянській війні 1936–1939 років і приведе Франко до влади.

Найбільшими центрами спротиву диктатурі Франко стали Каталонія та Країна Басків. Ці два регіони не вважали себе іспанськими, адже у минулому вони були незалежні: баски сім століть входили до складу Королівства Наварра, каталонці – до Королівства Арагон. На початку XX століття обидві регіони переживають сплеск національної самосвідомості. Стрімке економічне зростання на тлі злиднів решти провінцій живить розмови, а згодом і конкретні політичні ініціативи, щодо автономії.

Відповідно, саме Каталонія і Країна Басків найбільше страждають від франкістської диктатури. Ще у квітні 1937 року під франкістськими бомбами гине святиня баскського народу, місто Герніка. Ці трагічні події знайдуть відображення на відомій картині Пабло Пікассо, на якій можна знайти всі характерні ознаки «поетики травми».

Гігантське полотно «Герніки» є чорно-білим, поляризованим, як сторони конфлікту під час війни. На тлі чорної порожнечі контрастно виділяються розчленовані, дефрагментовані бомбардуванням тіла людей і тварин. Картина не має наскрізного сюжету – насильство уникає впорядкування, його неможливо ієрархізувати або вибудувати з нього цілісну композицію.

За часів диктатури Франко, через прагнення диктатора створити гомогенну, монолітну іспанську національну ідентичність, баскська культура нещадно знищується. Заборонено викладати і друкувати книжки рідною мовою, використовувати національну символіку, давати дітям баскські імена, навіть робити баскською написи на надгробках.

Пригнічений народ реагує у різний спосіб: хтось мігрує, а хтось вдається до озброєного спротиву. Так 1959 року народжується терористичне угруповання «Країна басків і свобода» (ЕТА). По всій країні прибічники організації підривають державні установи, залізничні шляхи, знищують франкістських високопосадовців. Терористичні акти продовжуються й після смерті диктатора Франко в 1975 році, коли Країна Басків нарешті отримала автономію. Остаточне роззброєння бойовики ЕТА оголосили лише 2017 року. Усього від їхніх рук загинуло більше 800 людей, переважна більшість – мирне населення.

Складна тема «права на насильство у відповідь» є наскрізною для роману баскського письменника Бернардо Ачаги «Син акордеоніста». Хлопчик Давід, якого усі знають як «сина акордеоніста» (за професією батька), живе у невеличкому баскському селищі Обаба типовим життям підлітка – друзі, школа, кохання, – аж поки раптово не натрапляє на страшну таємницю з минулого власного батька.

«Зошит був схожий на ті, якими користуються в школі, помаранчевого кольору, з горилою на обкладинці. Знизу у він'єтці був напис: «Зошит з...» і зазначалося ім'я: «Анхель».

– Впізнаєш почерк? – запитала вона мене.

– Схоже на руку мого батька.

– Так, я так само думаю.

Я уважніше роздивився записи.

– Тепер, швидше за все, він пише трохи інакше. – завважила вона. – Май на увазі, деє двадцять п'ять років минуло.

– Двадцять п'ять років?

– Може, й трохи більше.

Тереза показала мені сторінку, на якій був перелік прізвищ.

– Ну, що ти про це думаєш?

Зошит був трохи вологий, сторінки навіть не шуршали. Почерк був нерівний, ніби автор переліку складав його поспіхом, окремі імена було важко розібрати. У першому рядку було написано «Умберто». Далі – я не одразу зміг розшифрувати запис – йшли імена «Старий Гоена» й «Молодий Гоена». Четвертий рядок, здається, посідав «Еусебіо». П'ятий – «Отеро». В шостому великими літерами було написано «Портабуру». Далі йшли «вчителі». Останнє місце посідало поспіхом написане, проте підкреслене слово «американець».

– Це перелік людей, яких розстріляли в Обабі. Справа рук наших батьків, гадаю. – сказала Тереза. На очах в неї знов з'явилися сльози».

Страшна знахідка докорінно змінює життя Давіда. Він починає помічати, що сільська ідилія Обаби – лише ширма, за якою тліє давній конфлікт. Містечко поділене навпіл: хоча офіційно в ньому володарюють франкісти-колаборанти, – серед них і Анхель, батько Давіда, – місцеве населення, вочевидь, підтримує баскських сепаратистів.

Відтепер Давід не хоче бути «сином акордеоніста». Те, що від початку було перевагою, тепер перетворюється на ганебне клеймо: «Мені моторошно від однієї думки, що я можу бути сином людини, чиї руки замарані кров'ю». Стосунки хлопчика з батьком, і без того далекі від товариських, остаточно псуються. Натомість, Давід зближується з дядьком Хуаном, родичем з боку матері, який, за чутками, давно допомагає баскському підпіллю. Дядько не може дати однозначної відповіді, чи брав батько Давіда участь у розстрілах в Обабі, але його сумнівів достатньо, щоб хлопчик прийняв остаточне рішення: він хоче воювати за свободу Країни Басків, хоче спокутувати батьківський гріх: «Добро може нейтралізувати зло».

Прагнення Давіда вступити до лав підпільників підживлює показова акція. У Пасхальну неділю, коли на головній площі Обаби планують урочисто відкрити монумент загиблим у війні (звісно, лише тим, хто воював на боці франкістів), пам'ятник злітає у повітря. Відповідальність за вибух бере на себе баскська національно-визвольна організація, до якої, як виявилось, належить дехто з друзів героя.

І ось Давід у лавах борців за свободу. В нього знову нове ім'я – підпільне псевдо, Ечеве́ррія. Щоправда, тепер він вже

не впевнений, що компенсує зло добром. Адже в організації, до якої він належить, так само доводиться вбивати – вбивати невинних людей. То чи є принципова різниця між вбивствами, які чинив його батько, і вбивствами, які коїть він сам? Чи не сталося так, що, в кінцевому випадку, він все ж таки виявився нащадком сумного спадку – «сином акордеоніста»?

І Давід приймає відповідальне рішення: наважується кинути організацію, втекти з якої, здається, неможливо. Затаврований клеймом зрадника, він втікає до Сполучених Штатів, де оселяється під дівочим прізвиськом матері – Імас, займається фермерством, одружується з американкою, стає батьком двох чудових дочок...

Щоправда, вони зовсім не розмовляють баскською – хіба що вигукують окремі слова, які здаються їм кумедними. А людей, які знають цю мову, у світі дедалі меншає...

Рольова гра: Справа Конрада Покріфке (за матеріалами роману Гюнтера Грасса «Траєкторія краба»)

Ознайомтеся з матеріалами справи та інсценуйте засідання суду над Конрадом Покріфке, розподіливши ролі:

- Конрад;
- Тулла;
- Пауль;
- подружжя Штремплінів;
- прокурор;
- адвокат Конрада;
- громадськість.

У разі, якщо завдання виконується індивідуально, спробуйте обґрунтувати позицію кожної із сторін.

Конрад Покріфке, 15 років. Народився у Шверині, у родині журналіста та шкільної вчительки. Відмінник, один із кращих учнів у класі, але має проблеми із соціалізацією. Захоплюється історією та пінг-понгом. Після розлучення батьків виховувався бабусею, Туллою Покріфке – однією з небагатьох вцілілих свідків загибелі лайнеру «Вільгельм Густлов» 30 січня 1945 року. З дитинства чув розповіді бабусі про цю трагічну подію; обурювався тим фактом, що на офіційному рівні трагедія «Густлова» замовчувалася як німецькими, так і радянськими джерелами. Зростав з переконанням, що його місія, як нащадка безпосереднього свідка трагедії, полягає у тому, щоб розповісти правду про загибель лайнера. У старшій школі готує доповідь про «Густлов», але піддається суворій критиці з боку викладачів, які вважають виступ Конрада нацистською пропагандою. Робить спробу виступити з доповіддю перед членами підпільної неонацистської організації, але зазнає невдачі через відверто академічний характер своєї розвідки і навіть наражається на погрози, після чого отримує в подарунок від бабусі пістолет для самозахисту. Розчарований, зосереджує зусилля на розвитку інтернет-сайту, де самотужки збирає інформацію про історію лайнера та людини, на честь якої було названо корабель – нацистського партійного функціонера, уродженця Шверіна Вільгельма Густлова. Вважає Густлова «мучеником», наполягає на його реабілітації та відновленні меморіалу його пам'яті у Шверині. Тримає фотографію Густлова на робочому столі. На знак пошани до Густлова бере собі нікнейм Вільгельм.

На форумі сайту, присвяченого пам'яті Густлова, вступає в суперечку з користувачем під нікнеймом Давід (справжнє

ім'я – Вольфганг Штремплін), який відстоює прямо протилежні погляди. Після декількох місяців жвавого листування пропонує Давіду зустрітися наживо біля меморіалу Густлова у Шверині і вбиває його пострілом з подарованого бабусею пістолета нібито за те, що той образив німецький народ, тричі плюнувши на рештки нацистського меморіалу. Свій вчинок пояснив поліції так: «Я стріляв, тому що я німець».

Вольфганг Штремплін, 15 років. Народився у Мельні, у родині науковців. Відмінник, один із кращих учнів у класі, чемпіон школи з пінг-понгу. З дитинства глибоко прийняв до серця відчуття колективної провини німецького народу за злочини нацистського режиму, часто докоряв батькам за індиферентне ставлення до трагедії єврейського народу. Відмовився від свого німецького походження, вважав себе «духовним євреєм», носив вдома ярмулку, вимагав від матері готувати кошерну їжу, планував прийняти юдаїзм. Нікнейм Давід взяв на вшанування пам'яті Давіда Франкфуртера, студента-єврея, який 1936 року застрелив нацистського партійного лідера, голову швейцарської спілки НСДАП Вільгельма Густлова. Тримав фотографію Франкфуртера на робочому столі.

Тулла Покріфке, 1927 р.н. Бабуся Конрада. Народилася у Данцигу, Східна Пруссія (нині Гданськ, Польща). У шкільні роки вступила до «Союзу німецьких дівчат». У старших класах донесла на шкільного вчителя, якого було заслано у трудовий табір Штуттгоф. По завершенню навчання працювала кондуктором на громадському транспорті. 1938 року була премійована путівкою у круїз Балтійським морем від спілки «Сила через радість» на борту лайнера «Вільгельм Густлов», про який зберегла найтепліші спогади.

У січні 1945 року, разом з іншими біженцями, евакуюється з Гданська на борту колишнього круїзного лайнера «Вільгельм Густлов». 30 січня 1945 року, під час торпедної атаки на лайнер, дивом рятується на одному з кораблів конвою. Спогади про трагедію проносить крізь все життя; наполягає, що її нащадки мають розповісти світові про загибель кількох тисяч біженців, переважно жінок і дітей, у холодній воді Балтійського моря. Регулярно відвідує зустрічі виживших у катастрофі, які, за відсутністю меморіалу пам'яті корабля, відбуваються на рештках меморіалу нацистського партійного діяча Вільгельма Густлова. Оскільки син Тулли, Пауль Покріфке, виявляється байдужим до її розповідей, вона покладає великі надії на онука, Конрада: на один із днів народження подарувала йому комп'ютер для пошуку та обробки інформації про лайнер.

Після війни залишилася у Східній Німеччині, у радянській зоні окупації. З легкістю адаптувалася до сталінського режиму. Працювала на меблевій фабриці, стала членом Комуністичної партії Німецької демократичної республіки. Плакала, коли Сталін помер. Наприкінці 1980-х років захопилася релігією, прийняла католицизм. У своїй квартирі на Гагарінштрасе у Шверині досі тримає фотографію Сталіна поруч із зображенням Діви Марії. Вперта антисемітка. У трагедії звинувачує загиблого, Вольфганга Штремпліна, бо той ввів її онука в оману, вдавши з себе єврея.

Пауль Покріфке, син Тулли Покріфке, батько Конрада. Народився 30 січня 1945 року на борту торпедного катера, що рятував пасажирів лайнера «Вільгельм Густлов». З дитинства чув розповіді матері про трагедію, але залишався байдужим до них, так само як і до теми війни в цілому. У юні роки страж-

дає від ідеологічного пресингу та «задухи» радянської зони окупації, мріє про вільне життя у західній зоні. У віці 16 років втікає з НДР до ФРН, де оселяється в рідної тінки і вступає до університету. Одружується з Габі, студенткою педагогічного інституту. Розпочинає кар'єру журналіста, але швидко розчаровується у власних мріях щодо вільного життя. У пошуках заробітку відчужується від родини і через шість років після народження сина розлучується з Габі, яка так само бажає кар'єрного розвитку. Із сином бачиться зрідка, про його захоплення націонал-соціалізмом дізнається випадково, коли у пошуках інформації для редакційного завдання натрапляє на сайт, присвячений пам'яті Густлова. Ретельно вивчивши переписку на форумі сайту, доходить висновку, що людина під нікнеймом Вільгельм – його син Конрад, проте не встигає втрутитися у події. У трагедії звинувачує власну матір, бабусю Конрада, та Інтернет.

Подружжя Штремплінів, батьки Вольфганга. Вважають себе людьми, здатними до критичного мислення і всебічного осягнення складних проблем («варто завжди вислухати усі зацікавлені сторони»). Батько – фізик, працівник ядерного дослідницького центру, мати – домогосподарка. До захоплення сина ставилися поблажливо, оскільки це не заважало йому добре навчатися; не вважали інтереси Вольфганга чимось серйозним і не дошукувалися підробниць, що, за словами батька, призвело до емоційного відчуження у родині. Про історію Густлова-людини й «Густлова»-корабля вперше дізналися на суді. У трагедії звинувачують передусім себе.

Вільгельм Густлов, нацистський партійний лідер, голова швейцарського відділення НСДАП. Неосвічена, обмежена людина. Популярність здобув після загибелі від рук студента-

єврея Давіда Франкфуртера. Був офіційно проголошений «мучеником» Третього Рейху (Blutzeuge) і урочисто похований на батьківщині, у Шверині. Його ім'ям був названий туристичний лайнер «Вільгельм Густлов», побудований коштом націонал-соціалістичної спілки «Сила через радість».

Давід Франкфуртер, студент-медик, єврей за походженням. Проживає у Швейцарії. Страждає на депресію, яка погіршується із початком репресій нацистів проти євреїв. Розмірковує про самогубство, проте натомість вирішує вбити когось із нацистських функціонерів, щоб «дати знак своєму народові». 1936 року вбиває голову швейцарської НСДАП Вільгельма Густлова. Свій вчинок пояснює фразою: «Я стріляв, тому що я єврей».

Заліковий практикум за темою 8

Спираючись на матеріали теми, порівняйте фільми «Хлопчик у смугастій піжамі» та «Кролик Джоджо» за такими параметрами:

Наївний фокалізатор. У чому збіги та відмінності між фокалізаторами? Чия поведінка та позиція видається більш психологічно обґрунтованою? Хто з персонажів-фокалізаторів еволюціонує, а хто залишається незмінним?

Зображення жертви. Як показані характери та вдача Ельзи та Шмуля? Хто з персонажів має більш визначену особистість? Чий характер складніший? Чия роль у сюжеті є більш активною?

Зображення агресора. Характер кого з персонажів-нацистів розкрито більш повною мірою? Чия поведінка видається вам більш психологічно обґрунтованою та зрозумілою? Чи відбувається із ними певна еволюція? Якщо так, як саме її продемонстровано?

Зображення спротиву. Які форми спротиву системі зображено в обох фільмах? Хто з персонажів, на вашу думку, вчиняє акти спротиву (фізичного чи духовного)? Чи розумієте ви їхню мотивацію?

Фінал. Який фінал видається вам більш логічним і морально обґрунтованим? Як, на вашу думку, склалися подальші долі героїв? Чи можна запропонувати альтернативні фінали кожного з фільмів?

Дискусія. У чому переваги і недоліки «казки про Голокост» як способу художньої репрезентації травми? У відповіді врахуйте, будь ласка, телеоголізм «казкового світу» (світ впорядкований і підкорюється правилам, які не можна порушувати через страх покарання; усе, що відбувається, має сенс; кожний отримує те, на що заслуговує; страждання – це форма випробування для духовного зростання).

ЗАЛІКОВИЙ ПРАКТИКУМ

Перш ніж почати роботу:

- створіть команду з 3–5 осіб;
- переконайтеся, що ви налагодили комунікацію між собою (обмінювалися контактами, домовилися про графік зустрічей та ін.). Дуже зручно користуватися програмами, розробленими спеціально для управління маленькими проєктами, – приміром, <https://hey.space/>
- оберіть відповідального за управління вашим проєктом – особу, яка слідкуватиме за дотриманням дедлайнів, виконанням завдань, комунікацією тощо. Поважайте свій вибір;
- створіть падлет проєкту на padlet.com, де можна писати про поточний стан роботи над проєктом, викладати ваші роздуми, фото й відео тощо.

ТЕМИ ГРУПОВИХ ПРОЄКТІВ

1) Про що розповідають пам'ятники?

Мета: висвітлити особливості сприйняття травми через мову монументального мистецтва

Завдання: порівняти пам'ятники з однієї з тематичних груп (на вибір):

- Друга Світова Війна
- Голодомор
- Голокост
- Політичні репресії, депортація
- Епідемії та стихійні лиха

У залежності від обраної тематичної групи, залучайте до аналізу пам'ятники давні та сучасні, україн-

ські та європейські, формальні й неформальні. Якщо пам'ятники знаходяться неподалік, за можливості, відвідайте їх особисто.

Спробуйте надати відповіді на такі запитання:

- Де, коли і ким (чийм коштом) встановлений пам'ятник? Якій історичній події він присвячений? Чи має місце його встановлення певне символічне значення?

- Скільки років минуло між подією та її меморіалізацією? Як ця подія сприймалася сучасниками? Чи змінювалося ставлення до неї із плином часу і, якщо так, чи відбиває пам'ятник ці зміни?

- Чи відомий пам'ятник широкому загалу? Чи згадувався він у медіа, художніх джерелах тощо? Якщо так, у який спосіб?

- Яке загальне враження справляє на вас пам'ятник? Чи вдало, на вашу думку, він розташований? Які його елементи одразу привертають увагу? Чи можливо інтуїтивно здогадатися, яким подіям присвячений пам'ятник? Якщо так, то за допомогою яких деталей?

- У який спосіб представлено інформацію про історичну подію? Чи є ця інформація достатньою? Чи вдало вона презентована? Чи змінюється враження про пам'ятник після ознайомлення з історичним контекстом? Чи виникає бажання дізнатися більше про подію, якій присвячено пам'ятник?

- Чи чинить пам'ятник емоційний вплив на відвідувачів? Якщо так, у який спосіб (за допомогою яких елементів, символів, деталей, просторових рішень тощо)? Якщо ні, що саме, на вашу думку, стає на заваді? Чи є символічний меседж пам'ятнику достатньо зрозумілим

для різних груп відвідувачів – дітей і дорослих, сучасників події та їх нащадків?

• Які збіги та відмінності можна знайти між цим пам'ятником та іншими пам'ятниками цієї тематичної групи з інших країн або часів? Чим, на вашу думку, вони обумовлені? Які з підходів до висвітлення трагічної історичної події видаються вам найбільш вдалимими і чому?

2) Жива пам'ять: перші дні війни у спогадах очевидців

Мета: висвітлити особливості збереження історичної події у колективній та індивідуальній пам'яті

Завдання: провести цикл інтерв'ю з однокласниками, родичами, знайомими (різні вікові й соціальні групи) щодо подій 24 лютого 2022 року; порівняти їхні спогади, виявити збіги та окреслити специфіку сприйняття подій тією чи іншою групою. Порівняти картину, що постає зі спогадів, із «офіційною».

Вікові й соціальні групи, які слід охопити під час інтерв'ю:

- «діти»: ті, хто був неповнолітнім на момент події;
- «молодь»: ті, кому на момент події було від 17 до 35 років;
- «працюючі дорослі»: ті, кому на момент події було від 36 до 65 років;
- «пенсіонери»: ті, кому на момент події було більше 65 років

Орієнтовний перелік питань:

- Скільки років вам було на момент події?
- Пригадайте, за яких обставин ви дізналися про подію вперше. Якою була ваша перша реакція? Чи змі-

нювалося ставлення до події згодом? Чи відрізняється ваше нинішнє сприйняття події від тогочасного? Якщо так, у чому полягає відмінність і чим, на вашу думку, вона обумовлена?

• Що саме ви робили в першу чергу? Що спонукало вас це робити? Чи можете ви реконструювати порядок власних дій у перший день війни? Чи відчували ви відповідальність за те, що відбувається? Чи контролювали ви ситуацію навколо себе? Чи намагалися у той чи інший спосіб публічно виявити свою позицію (волонтерство, фінансова допомога, полеміка в соцмережах)?

• Чи робили ви фотознімки в перший день війни? Якщо так, який кадр за 24 лютого є першим у вашому смартфоні? Чи можете ви пригадати, з чим він пов'язаний?

• Як би ви охарактеризували свій досвід? Чи вплинув він на вашу самоідентифікацію, поведінку, звички? Наскільки часто і у якому контексті ви згадуєте події першого дня війни?

• Які епізоди події найміцніше закарбувалися у вашій пам'яті? Опишіть один із них у деталях. Чи можете ви чітко датувати цей епізод, назвати його ключових учасників?

• Якби вам довелося переповідати історію вашої участі у події своїм далеким нащадкам або маленьким дітям, на чому б ви сфокусували свою увагу і як би побудували розповідь?

3) Історична травма у дзеркалі мистецтва

Мета: визначити особливості репрезентації історичної травми у сучасному українському кінематографі

Завдання: проаналізувати засоби репрезентації історичної травми в одному із сучасних вітчизняних фільмів:

- «Кіборги»
- «Черкаси»
- «Іній»
- «Донбас»
- «Іловайськ»
- «Наші котики»

Параметри аналізу:

- фактологічна основа фільму та її трансформація у художньому продукті. Наскільки важливим є знання історичного, політичного контекстів для розуміння фільму? Чи знайде він емоційний відгук в невідомого глядача?

- меседж продукту: порівняння позиції авторів фільму та реакції критиків і глядачів (інтерв'ю, відгуки);

- фокалізація: скільки точок зору на події представлено у фільмі? Якщо декілька, чи можна визначити, якій з них надається перевага? Чи представлена у продукті відсторонена, об'єктивна точка зору на конфлікт? Із якою точкою зору ви солідаризуєтеся найбільше?

- персонажі головні та другорядні: зовнішність, поведінка, мовлення, походження, меседжі. На які категорії ви розподілили б персонажів? Чи можуть персонажі з різних «таборів» опинитися в одній категорії (приміром, у категорії «героїв» чи «жертв»)? Чи існує чіткий розподіл між «своїми» й «чужими»? Якщо так, у який спосіб він виражений? Чи вдається авторам фільму уникнути «розлюднення» «чужого», «мови ненависті» тощо?

- конфлікт: чи роблять автори спробу аналізу конфлікту, демонстрації його причин тощо? У який спосіб,

за допомогою яких персонажів чи прийомів представлені сторони конфлікту? Які характерні особливості конфлікту підкреслює фільм? Чи є зображення конфлікту багатовимірним (таким, що охоплює фронт і тил, військових й цивільних, дорослих й дітей, чоловіків та жінок тощо)? Який вплив чинить конфлікт на долі персонажів? Чи дозволяє фільм передбачити можливий перебіг подій після завершення сюжетної лінії? Чи є у фільмі спроби пошуку вирішення конфлікту?

ПРЕЗЕНТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ

Можливі формати презентації:

- динамічна презентація Prezi;
- презентація у PowerPoint;
- паплет проекту;
- міні-фільм.

• Зробіть результати наочними – підберіть виразні ілюстрації, структуруйте дані у таблицях та графіках;

- Пам'ятайте про коректно оформлені посилання;
- Дотримуйтесь регламенту презентації – max 15 хвилин.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. The Museum of the Occupation of Latvia URL:<http://okupacijasmuzejs.lv/en/about-us>
2. Bratic V., Schirch L. Why and when to use the media for conflict prevention and peacebuilding. Issue Paper 6. Haag : European Centre for Conflict Prevention, 2007. 34 p.
3. Center for Comparative Conflict Studies URL <http://cfccs.org/>
4. Council of Europe resolution 1481 URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Council_of_Europe_resolution_1481
5. DOCU/SYNTHESIS: Мистецькі практики та усна історія в роботі над подоланням травм. URL: <https://docuspace.org/project/mistecki-praktiki-ta-usna-istoriya-v-roboti-nad-podolannyam-travmi>
6. Estonian Institute of Historical Memory and Unitas Foundation merged URL: <http://mnemosyne.ee/en/uncategorized/estonian-institute-of-historical-memory-and-unitas-foundation-merged>
7. European Network Remembrance and Solidarity (ENRS) URL <https://enrs.eu/en/about-us>
8. European Parliament resolution on Ukraine URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B7-2010-0120&format=XML&language=EN>
9. Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania URL:<http://genocid.lt/centras/en/>
10. Institute for the Investigation of Communist Crimes in Romania. URL: <https://www.revolvy.com/main/index>.

- php?s=Institute%20for%20the%20Investigation%20of%20Communist%20Crimes%20in%20Romania
11. Institute of Culture and Memory Studies. URL <https://ikss.zrc-sazu.si/en>
 12. James G. McGann 2020 Global Go To Think Tank Index Report URL: https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1019&context=think_tanks P. 13
 13. Legislation Against Antisemitism and Denial Holocaust URL: <http://www.antisemitism.org.il/rus/Legislation%20Against%20Antisemitism%20and%20Denial%20Holocaust>.
 14. Pingel F. European Home. The European home: representations of 20th century Europe in history textbooks. / Falk Pingel. <http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Projects/DocumentsTwentyCentury>
 15. Platform of European Memory and Conscience/[Electronic source]// <http://www.memoryandconscience.eu/>– Name from the title of the screen
 16. Robinson P., Seib Ph., Fröhlich R. (eds.). Routledge handbook of media, conflict and security. London : Routledge, 2017. 371 p.
 17. Shaw I. S., Lynch J., Hackett R. (eds.). Expanding peace journalism: comparative and critical approaches. Sydney : Sydney University Press, 2012. 390 p.
 18. Sparre K. S. Journalists as peacemakers? An exploration of potential peacemaking roles for journalists. Bradford : University of Bradford, 1998. 348 p.
 19. The EU Code of conduct on countering illegal hate speech online. The robust response provided by the European Union. *European Commission*. URL: <https://commission.europa>.

- eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/eu-code-conduct-countering-illegal-hate-speech-online_en (дата звернення 02.06.2023).
20. The European Commission against Racism and Intolerance (ECRI). *Council of Europe*. URL: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance> (дата звернення 03.06.2023).
 21. Ustav pro studium totalitnich režimu (USTR) URL: <https://www.ustrcr.cz>
 22. Youngblood S. *Peace Journalism Principles and Practices: Responsibly Reporting Conflicts, Reconciliation, and Solutions*. New York : Routledge, 2017. 268 p.
 23. Zarate-Valderrama Y. *Revamping journalism in the midst of a conflict? Mapping the world of local war journalists*. Westminster : University of Westminster, 2016. 343 p.
 24. Авдєєва Т. Незоряні війни: соцмережі під час збройних конфліктів. *Центр демократії та верховенства права*. 2022. 27 вересня. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/sotsmerezhi-zbroyni-konflikty/>
 25. Барінова Я. *New Media Art. Пам'ять. Простір*. Київ: Лабораторія, 2023.
 26. *Боротьба з мовою ворожнечі*. Пер. Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Страсбург : Рада Європи, 2022. 51 с. URL: <https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2022-16-on-combating-hate-speech-ukrainian-versi/1680a9b672>
 27. Буроменський М., Штурхецький С., Білз Е., Бетц М., Шюпп К., Казанжи З. *Журналістика в умовах конфлікту: передовий досвід та рекомендації: Посібник рекоменда-*

- цій для працівників ЗМІ. Київ : «Компанія ВАІТЕ», 2016. 118 с.
28. Бушанський В. Історична пам'ять: поняття і феноменологія. Особа в контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної / Упорядники Юрій Шаповал, Олесь Лісничук, Світлана Набок. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 464 с. С. 57.
 29. Вебстер М. Україна. Висвітлення конфлікту: практичний посібник для журналістів. Київ-Лондон : Thomson Foundation, 2015. 20 с.
 30. Виклики та перспективи політики пам'яті URL:<https://dif.org.ua/article/vikliki-i-perspektivi-politiki-pamyati>
 31. Глаголюк В. Морально-громадянська позиція журналіста в умовах війни Російської Федерації проти України. *Теле- та радіожурналістика*. 2019. Випуск 18. С. 138–146.
 32. Голованова Н. Нива Анн: Журналіст – не сторонник. *Журналист Украины*. 2014. № 11. URL: <https://detector.media/withoutsection/article/101670/2014-12-17-ann-nyva-zhurnalist-ne-storonnyk>
 33. День і вічність Джеймса Мейса / за ред. Л. Івшиної. Київ : Українська прес-група, 2005. 447 с.
 34. Дуцик Д. Марта Дичок: Громадянська позиція – це особиста справа, а журналістика – справа професійна. *European Journalism Observatory*. 2012. 24 серпня. URL: <https://shorturl.at/fACTX>
 35. Європейська практика протидії «мові ворожнечі». *Інтент*. 2019. 31 липня. URL: <https://intent.press/publications/medialiteracy/2019/ievropeiska-praktika-protidiiyi-movi-vorozhnechi>

36. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Відомості Верховної Ради України. 2006 № 50. ст. 504.
37. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року № 317-VIII зі змінами URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>
38. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 25, ст. 190). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>
39. Закон, який забороняє пропаганду комуністичного та нацистського режимів, визнано конституційним URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/zakon-yakyy-zaboronyaye-propagandu-komunistychnogo-ta-nacystskogo-rezhymiv-vyznano>
40. Земляна І. Журналіст і (НЕ) безпека. Посібник для журналістів, які працюють в небезпечних умовах. Київ : ІМІ, 2016. 97 с.
41. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. Політичний менеджмент. 2008. № 5.
42. Калакура Я. Історична та національна пам'ять: історіографічний вимір. Особа в контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної / Упорядники Юрій Шаповал, Олесь Лісничук, Світлана Набок. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 464 с. С. 35.
43. Карут К. Авдєєва Т. Незор'яні війни: соцмережі під час збройних конфліктів. Центр демократії та верховенства права. 2022. 27 вересня. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/sotsmerezhi-zbroyni-konflikty/>

44. Карут К. Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів. Інтерв'ю провела Кеті Карут / Переклад з англ. Катерини Диси. – Київ: Видавництво ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. – 496 с.
45. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) URL:<http://kiis.com.ua/>
46. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. / Пер. з англ. С. Шліпченко. (Серія «Зміна парадігми», Вип. 7). Київ.: Ніка-Центр, 2013. С. 33.
47. Конфліктно-чутлива журналістика : короткий словник-довідник термінів і понять / уклад. Н. В. Виговська, Ю. В. Любченко, К. Г. Сірінюк- Долгарьова. Запоріжжя : ЗНУ, 2019. 94 с.
48. Кость С. А. Воєнна журналістика й ідея «нейтральності» українського журналіста. *Теле- та радіожурналістика*. 2019. Вип. 18. С. 162–170. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tir_2019_18_22
49. Кравченко П. А. Історія, як інтегративний пошук майбутнього розвитку культури. Історична пам'ять. Науковий збірник. Полтава: АСМІ, 2003. № 1–2. С. 8.
50. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. Київ, 2013. 600 с.
51. Мейс Дж. Ваші мертві вибрали мене. Київ : Українська прес-група, 2008. 672 с.
52. Мельнікова С., Голубєва Л., Щепіна І. Громадянська позиція VS журналістська неупередженість: чи можна поєднати? *Детектор медіа*. 2014. 14 січня. URL: <https://detector.media/community/article/89250/2014-01-14->

gromadyanska-pozytsiya-vs-zhurnalistyska-neuperedzhenistchy-mozhna-poiednaty/

53. Метельова Т. О. Формування загальнонаціональної єдності засобами політики пам'яті в Італії: досвід для України. Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті : збірник наукових праць / за заг. ред. д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України Кудряченка А. І. ; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 149.
54. Панкратова Л., Крат В. Журналістська діяльність в умовах конфлікту. Практичний посібник для журналістів-розслідувачів в Україні. Київ : Партнери цифрового правозахисту, 2017. 28 с.
55. Подольський А. Формування моделей історичної пам'яті про Голокост в українському соціумі: проблеми та перспективи. Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні : монографія / автор. кол.: А. Ю. Подольський та ін. Київ, 2011.
56. Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів : ФОП Шумилович, 2018.
57. Політика історичної пам'яті в Україні: консолідуючий та дезінтегруючий потенціал. Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 600 с.
58. Посібник з безпеки для журналістів. Київ : НСЖУ, Репортери без кордонів, 2022. 152 с.

59. Президент Литвы подписал закон о запрете советской символики URL:<http://www.lenta.ru/news/2008/07/01/adamkus>
60. Проект «Україна Incognita». *Всеукраїнська газета «День»*. URL: <https://incognita.day.kyiv.ua>
61. Ржевська Н. Становлення політичного аналізу та прогнозування у східній Європі: болгарський досвід. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2015. Випуск 8, С. 106.
62. Розкладай І. Мова ворожнечі в соцмережах: як регулювати? *Центр демократії та верховенства права*. 2022. 16 серпня. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/mova-vorozhnechi-v-sotsmerezah>
63. Савченко В. А. «Лівий» дискурс та політика пам'яті. Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. пр. / редкол.: М. І. Михайлуца (відп. ред.) та ін. Одеса, 2019. Вип. 7. С. 419–427. С. 422.
64. Семиліт М. В. Соціально-психологічні-засади-проектування-життєвого-шляху-особистості-.pdf. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/>
65. Сєдова І. Що робити з мовою ненависті в інтернеті під час війни Росії з Україною? ZMINA. 2020. 8 грудня. URL: <https://zmina.info/columns/shho-robity-z-movoyu-nenavysti-v-interneti-pid-chas-vijny-rf-z-ukrayinoyu/>
66. Символ страху. У Польщі заборонили радянську символіку URL:www.kasparov.ru/material.php?id=4B114D6A3E66D
67. Симоненко І. «Концептуальні засади державної політики пам'яті». Аналітична записка <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna>

68. Сіріньок-Долгарьова К., Логвиненко Н., Токмань Д. Правда документального фото у розмові з Бренданом Хоффманом. *Пороги*. 2019. 25 березня. URL: <http://porogy.zp.ua/2019/03/pravda-dokumentalnogo-foto-u-rozmovi-z-brendonom-hofmanom>
69. Соціологічна група «Рейтинг» (RatingGroupUkraine) URL: <https://ratinggroup.ua/about.html>
70. Спецпроекти «Радіо Свобода». URL: <https://www.radiosvoboda.org/p/6072.html>
71. Ткаченко В. Суд над Клію: «переформатування» історичної пам'яті. Політичний менеджмент. 2008 № 6 С. 54; Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради хз моніторингу шкільних підручників історії України (упорядник Н. Яковенко). Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008.
72. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2015. 166 с.; Калакура Я. С. Українознавство в обороні історичної пам'яті від фальсифікацій і спотворень Фундатор сучасного українознавства: Зб. наук. пр. ННДІУВІ. Київ, 2011. С. 78–86.
73. Указ Президента України Про присвоєння С. Бандері звання Герой України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010>
74. Україна: «переформатування» історичної пам'яті. Вища освіта України як фактор цивілізаційного визначення молоді: монографія авт.кол.: М. Михальченко. Київ: Педагогічна думка, 2010, 312 с.
75. Українська історична дидактика. Міжнародний діалог : фахівці різ. країн про сучас. укр. підруч. з історії / Ін-т

- ім. Георга Еккерта з міжнар. дослідж. шк. підруч., Центр іст. політології Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України; [відп. ред.: М. Телус, Ю. Шаповал]. Київ: Генеза, 2000. 367 с.
76. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва URL: <https://dif.org.ua/about>
77. Шайгородський Ю. Політика як міф і наукова діяльність. Політичний менеджмент. 2008. № 6. С. 32.
78. Як викладати журналістику конфлікту. Посібник для викладачів факультетів журналістики / Заг. ред. Дуцик Д. Р. Київ : ГО «Український інститут медіа та комунікації», 2019. 112 с.

